

Абдурашид НУРМУРОДОВ

НУРАФШОН ЁҒДУ

Воқеий роман

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1999

Ўз2
Н87

Мухаррир: Хикоят МАҲМУДОВА

Н 4702620201 – 58
М352(04) – 99 қатъий буюртма, 99

ISBN 5-635-01787-8

© Абдурашид Нурмуродов,
Ғафур Фулом номидаги Ада-
биёт ва санъат нашриёти,
1999 й.

"ОТИЛГАН ЎҚЛАРГА ҚАЛҚОН БЎЛАЙЛИК!"

Шу ватанда туғилиб, шу замин тупроғида покланиб олган, минглаб йиллардан буён суяк суриб келаётган аллаларни тинглаб улғайган фарзанд — отага қарши тиг ўқталса, тунни тонгга улаган она сутини ҳаром айласа, бешигида тебратиб улғайтган ватанига хиёнат қилса! Улар кимлар?.. Ундайлар фарзандмас, фарзандлик ришталари томиридан узилган тирик мурдалардир.

"Оллоҳу акбар!" дея тирик жонга қарата совуқ қурол тепкисини босиш. Бу қайси диннинг, қандай жамиятнинг иймонига тўғри келади. Бу ёвузлик, хунрезлик ҳеч бир мамлакатнинг, ҳеч бир халқнинг қарашини, эътиқодини, ғоясининг маҳсулимас, бу машъум йўлни инсоний қиёфадан маҳрум бўлган, бужмайиб қолган жисмини моғор босган, дунёга келишидан олдин Худонинг қаҳрига учраган нокас, инсон қиёфасидаги қора шарпалар танлаши мумкиндир, холос.

Юртимиз тупроғида содир бўлган февраль, март, май фожиалари заминига чуқурроқ назар ташласанг, фақат ана шундай қора шарпалар кўз олдингдан ўта бошлайди.

Хўш, улар нимага эришмоқчи бўлди?..

Бизни кимдан халос қилмоқ исташди?..

Кечагина ота-онасини қабрига қочиб-пусиб бориб келган халқимга инсоннинг "сўнгги паноҳи" ҳисобланмиш қабристонларига эмин-эркин боришларига кенг йўл очган, ота-онамизга, ҳаммамизга жойнамозимизни қайтариб берган, нурай-нурай яримта бўлиб қолган улуғ алломаларимизнинг хоки пойларини зиёратгоҳ маконга айлантирган, тарих саҳифаларидан ўчиш арафасида турган шоиру ёзувчи, олимларимизни яна қайта ватан тарихига муҳрлаган, саккиз йил ичида юрт жамоли таниб бўлмас даражада ўзгаришида бор куч-қудратини сарфлаган, Ўзбекистон аталмиш давлатни талотумлар, довуллар ичидан омон-эсон олиб ўтган, бутун дунё аҳлига шу юрт халқини танитган инсонни — МАМЛАКАТ ПРЕЗИДЕНТИНИ ЙЎҚ ҚИЛМОҚ ИСТАШДИМИ?..

Бу машъум хатолик, ота-онани, нафақат ота-онани, етти пуштини ёндириб юборишдан ҳам даҳшатли фожиа-ку! Сизу бизга "шу юрт сеники, унинг шаъни-шавкати ҳар бирингни елканда", дея бутун борлигини, керак бўлса жонини фидо қилишга тайёр турган инсон жисмига тиг ўқталишни ҳеч бир дин, ҳеч бир жамият оқлай олмайди. Гар оқловчи жамият, дин бўлса, у на дин, на жамиятдир.

"Бир бўлгин, бир муштга айлангин, токи сенга совуқ кўзлар нигоҳ ташлашга ботина олмасин", дея шу юрт одамларини бирликка, елкадошликка, вафога, садоқатга чорлаб турган инсон жонига суиқасд қилиш?! Қачон, ким бизга бунчалар ошкора мамлакатни улуғ, буюк мамлакатлар қаторига қўшиш ҳақида даъват қилган эди? Ҳеч бир сарбон, ҳеч бир хоқон!

Тарихимизга назар ташланса, шармандали ўтмишимизга — халқ фикрлашдан, ҳис қилишдан маҳрум бўлган. Сотқинлик, порахўрлик, амиру хонликлар орасида тинимсиз низолар, тахт талашилар оқибатида миллат эзилиб, букилиб, тарихини, маданиятини, урф-одатини ёддан чиқариш ҳолига келиб қолган эди-ку!..

Асримизни кейинги 137 йилида халқимиз қанча-қанча қиргинларни, эзилишларни, хонавайрон бўлишларни бошидан кечиришмади, дейсиз. Мана шу аччиқ ҳақиқат бизга сабоқ бўла олмайдими?

1853 йил. Чор истилочилари Оқмачит қалъасини ишғол қилишди. Қўқон хонлиги тасарруфидаги бу қалъани ҳимоя қилиб халқ сўнги томчи қони қолгунча урушди. Бу урушда Бухоро амирлиги, Хива хонлиги томошабин вазифасини ўтади. Кейин Туркистон, Пишпек, Чимкент, Тошкент қўлдан кетди. Яна Хива хони, Бухоро амирлиги уруш саҳнасига нигоҳ ташлашдан нарига ўтишмади.

Бухоро амирлигига қарашли Жиззах, Самарқанд босқинчилар оёғи остида эзилиб, халқи қирилиб, шаҳарлар ёндирилганда Қўқон хони Чор истилочиларини қўтлаб, "Сизни бу музаффариятингиз билан муборақбод этаман", дея нома ёзди.

Бухоро амирининг қилган журъатсизлигидан жони ҳалқумига келган амирнинг ўғли Абдулмалик Катта тўра ёрдам истаб Хива хони ҳузурига борганида, Хива хони ёрдам бера олмаслигини ошкор сўзлади. Ва оқибат, 1873 йилда Хива хонининг ҳам бошига худди шундай қисмат битилиб, Чор истилочилари томонидан босиб олинди.

1876 йилда эса истилочиларнинг отлари туёқлари остида Қўқон халқининг ор-номуси, шаъни топталиб, босқинчиларнинг том маънодаги мустамлакасига айланди.

Худди шундай шармандали ҳол яна қайта такрорланмаслиги учун мамлакат Президенти "ТУРКИСТОН УМУМИЙ УЙИМИЗ" деган улуғ даъватни ўртага ташлаган эди.

Юрт озодлигини шу юрт фуқаросининг ҳар бирининг онг ва пуурига жойламоқ зарур. Халқ қалбида, тафаккур оламида бу илоҳий сўз мустаҳкам ўрнашмас экан, биз ҳеч қачон ўзимизни мустақил, озод ҳисоблай олмаймиз. Ана шу оғир, мураккаб, узоқ давом этувчи жарасни халқига бот-бот тушунгириб, турли йўллар билан исботини кўрсатиб турган инсонга тиф ўқталиш, унинг жонига қасд қилишни жон-жаҳди билан истаганларни одам зурриётидан пайдо бўлган, деб бўладими? Йўқ, асло!

Қалбимизда қандай армонимиз бўлса, ҳаммасини муҳайё қилишга ҳаётини бағишлаган шахсни ўлдириб бўладими? Йўқ, асло!

Бундай инсонларни халқнинг бахти учун ҳам Яратган эгам қўлиб-қувватлагай. Шу юрт одамларининг етмиш етти томирида бу шахнинг ҳаёлидан кечаётган ўйлари қон бўлиб, жон бўлиб оқаётганлигини ана шу халқ орасида юрганлар чуқур ҳис қилишади, билишади.

Яқинда Сурхондарёнинг энг чет, чегара туманларидан бири бўлмиш Сарийосиё сафарида бўлдим. Уларнинг қалб ҳароратлари тафтидан жисмимга бир илиқлик югурди.

Тингланг, оддий қишлоқ одамлари юрагига муҳрланган муҳаббатни. Мен уларнинг оддий, самимий, вужудидан отилиб чиққан сўзларига сайқал ҳам бермай, шундай сизнинг ҳукмингизга ҳавола қилмоқдаман.

Қудрат МУРОДУЛЛАЕВ — уруш қатнашчиси:

— 1-2 май кунлари Берлин осмонидаги беш юз самолётни бомба ташлаганлигини ўз кўзим билан кўрганман. Ер худди бўлак-бўлақларга бўлиниб, сув устида қолган муз тоғидай чайқаларди. Бу самолётлар ичида иттифоқчиларимиз бўлган Америка, Англия самолётлари ҳам бор эди. Тинимсиз, узлуксиз ташланаётган бомбалар портлашидан аскарларни қўяйлигу командирлар ҳам дир-дир титрашар, худди ичингдан нимадир узилиб кетгандай ҳолатни бошимиздан кечирардик.

Урушда не-не дўстларимдан ажралганман, не-не жаҳаннамдан тирик чиққанман, аммо кўзимга ёш келмаган. Лекин ўша 1-2 май кунлари тинимсиз йиғладим. Йиғламай ҳам бўлмасди-да.

Бобонинг ўша фожиали кунлари қайта ёдига тушиб, киприкларига ёш илинди. Чопони ўнгири билан кўз ёшларини артиб:

— Болам, Тошкентдаги портлашда, яна ўша кунларим ёдга тушиб, "Президентимизни худонинг ўзи асрасин" дея йиғладим. Хайрият, Яратган эгамга минг қатла шукурлар бўлсин, Президентимиз омон экан.

Душманларимизга Худонинг ўзи йўл бермади. Чунки бу одамнинг қилаётган иши ҳақ ишдир. Мен 48 йил партия аъзоси бўлганман. Ўз

кўзим билан совет тузумини ҳамма кирдикорларини кўрганман. Отанг-онанг, қариндош-уруғинг қазо қилса, жанозага партия аъзоси боролмасди. Улар оддий халқдан ажралиб қолган одамлар эди. Урф-одатлар, боболаримиздан мерос қолган расм-русумлар ҳақида ўйлашни ўзи жиноят эди. Мустақил бўлдик, ҳаммаси қайтди. Бу урф-одатларни, маросимларни ҳеч қандай зарари йўқ экан-ку.

Хўш, буларни ким қайтариб берди? Юртбошимиз! Унинг жонига қасд қилган оқпадарлар оддий, ҳамма тушунадиган ҳақиқатни нега тан олишмади.

Болам, улар одам боласимас, одам боласи одам ўлдириб, ҳеч нарсага эришмаган. Қон тутади.

Мен бу гапларни одамларнинг мурдаларини кўриб-кўриб, минг бир ўлган, урушнинг минг бир қийноқларини кўрган инсон сифатида айтмоқдаман.

Бугун кимнинг калласи ишласа, яхши яшаяпти. Фисқ-фасод, хунрезликлар азал-азалдан палағда қон билан орамизда юрганларда. Уларни бу диёрдан супуриб ташлаш вақти келди.

Бир пайтлари туманимиз вилоятда "итнинг орқа оёғи" бўлиб юрарди. Худога шукур, мана тўрт йилдан бери вилоятда пахта, галла планини биринчилардан бўлиб бажариб келмоқда.

Ҳар ойлик нафақани ўз вақтида олиб турибмиз. Телевизорда "бир бурда нон беринг" деган кексаларни, болаларни, аёлларни кўриб, Яратган эгамдан юртимга тинчлик-тотувлик тилайман. Бир подшонинг қилган яхшилиги шу-да. Биринчи бўлиб, биз кексаларни ўйлади.

Олдинлари бу ўзгариш биздами, десам, яқинда Бухорога бориб келдим. У ердаги иморатларни кўриб, бундай қурилишни шу юртни бошқарган Амир Олимхон ҳам қурмаганлигини тан олдим.

Самарқанднинг Челагида имом Бухорийга қурилган иморатни кўриб оғзим очилиб қолди. Бир вақтда 3000 нафар одам намоз ўқир экан. Ҳа, энди шундай оламушул ишларни қилаётган Юртбошимизнинг юзини ерга қаратсак, Худонинг ҳам қаҳри келади. Худо ҳам бу ношукурчилигимизни асло кечирмайди.

Гулсара МУҚИМОВА — ўқитувчи:

— Мен Тошкентдаги воқеани соат иккида эшитдим. Дарс ўтаётган эдим. Бир ўқувчим шошиб кириб:

— Президентимизга суиқасд қилишибди, — деди ҳовлиқиб. Шунда болаларга бир сўз демай дарсни ташлаб чиқдим. Ўқитувчилар хонасига отилиб кирдим. Ҳамкасбларимни кўриб йиғлаб юбордим. Шунда уларнинг бири:

— Президентимиз тирик, — деганда қаршисига югуриб бориб, худди халоскоримни топгандай уни бағримга босдим.

Қайтиб синфга кирдим. Болаларим йиғламоқдан бери бўлиб ўтиришган экан.

— Президентимиз тирик, — дейишим билан улар қувонганларидан йиғлаб юборишди. Ўзим ҳам қўшилиб йиғлардим.

Дарсни бир илож қилиб тугатиб, уйга шошилдим. Телевизорни қўйдим. Президентимиз соат бешдан ўттиз дақиқа ўтганда телевизорда чиқди. Шундай хурсанд бўлдим, шундай хурсанд бўлдим. Болаларимни бирини қўйиб, бирини бағримга босардим.

Гулсара опанинг майин, паст овозда сўзлаганлари ўзимни ҳам ҳаяжонга солганди. Нимадир бўғзимга келиб тикилди. Опани сўроқларга тутишга ўзимда куч топа олмадим. Бир оғиз гапиришим билан кўзимдан шовуллаб ёш қуйилишини сезиб, жимгина, суст кетиб ўлтирабердим. Опа сўзларди:

— Худо кўрсатмасин, Президентимизга бир нохушлик бўлганда аҳволимиз нима кечарди. Биз тожикларни қўшни Тожикистонда оғайни-қариндошларимиз кўп. Уларнинг аҳволи қандайлигини бизлар биламиз. Ҳозир Тожикистонни қишлоқларини қўяйлик, шаҳарлари ҳам вайронага айланган. Ўша куни, то Президентимизни кўрмагунча ўша вайроналар кўз олдимдан кетмади. Бизларга тинчлик керак. Тинчлик бўлиши учун Президентимиз омон бўлсин. Бошқа ҳеч нарса керак эмас!

Опанинг бир дард, бир қувонч ила сўзлаганлари ҳаммамизни юрагимизни ларзага келтирганди. Шунда хонани қоплаган сукунатни бузиб, бир киши ўрнидан турди-да, шеър ўқий бошлади:

Ўзбексан, ўзлигинг танитиб қўйгин,
Ўзинга беклигинг билдириб қўйгин.
Юртим деб, халқим деб, қуйинган, ёнган,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Авлиёлар юртин мунаввар қилган,
Занжирбанд руҳлари хур, озод бўлган.
Муборак хокларни муқаддас қилган,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Юртимиз ичра гар самарлар бордир,
Ватан деб жон берган фарзандлар бордир.
Юрт сотган оқпадар хунрезлар бордир,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Диёнат бир тараф, динсиз бир тараф,
Аросат бир тараф, жаннат бир тараф.
Имқондир иймонга келмаклик шараф,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Гар кимдир чоҳ қазир, у ўзи тушгай,
Бир кўздан зардоб, бирдан қон оқгай.
Йўлдамиз, эртага албат тонг отгай,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Оллоҳ назар қилган бу юрт гуллайди,
Халқнинг дуосини олган ўлмайди.
Авлиёлар руҳи уни қўллайди.
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Ўтинчим, бўлайлик дунёларга зеб,
Келсинлар гўзал юрт, Ўзбекистон деб.
Валишер юз жонин берур уни деб,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

Шеър, ҳар биримизнинг сушт кетган қалбимизни руҳлантириб, вужудимизда қудратли куч қанотини ёзган эди.

Руҳланиб кетганимдан, шоша-пиша шоирнинг исмини сўрайман.

— Валижон Алиев, — дейди кўз қорачиғида нурафшон ёғду порлаб. Бехос хаёлимда ҳатто оддий деҳқонни шоирга айлан-тирган, юртим одамлари қалбидан мангу жой олган Инсон сиймоси гавдаланади. Оилада тўрт жоннинг бошини қовуштириш қанчалар мураккаб ишу бутун бошли Ўзбекистон халқининг том маънодаги йўлбошчисига айланиш ҳақида ўйласанг, тепа сочинг тикка бўлиб кетади.

Халқ назарида туриш, унинг юрагини бир парчасига айланиш учун инсонда миллионлаб одамларга татувчи муҳаббат, тасаввур қилиб бўлмас қудрат бўлмоғи керак.

Аслида, бу икки улуғ сўз ҳам халқ меҳрини қозонишга юпунлик қилади. Халқ муҳаббатига нойил бўлмоқ учун унинг омонлигини таъминлаш, қорнини тўқ, устини бут қилмоқ ҳам керакдир.

Мен суҳбатлашган, дардлашган одамлар нигоҳида худди шундай истаганларимни, талабларимнинг ҳаммасини кўрдим, ҳаммасига қаноат ҳосил қилдим.

Улар эса гурур ва ифтихор билан сўзлай бошларди:

Ҳалима САИДМУРОДОВА — ширкат аъзоси:

1992-1993 йиллар Тожикистон томондан мошин-мошин одамлар қочиб келишди. Уларнинг яғири чиқиб кетган уст-бошларига, яланғоч болаларининг кўзларига тикилиб бўлмасди. Фарзандларининг далва-далва бўлиб кетган ҳолатлари ҳамон кўз олдимдан кетмайди. Ўша кунларни эсласам, ҳамон юрагим безовта бўлиб менга тинчлик бермайди.

16 февраль куни Тошкентдаги воқеани эшитганда овқат қилаётган эдим. Ҳаяжонланганимдан, қўрққанимдан овқатим ҳам ёддан кўтарилиб куйиб кетибди. Чоли кампир телевизор олдида Президентимиз чиққунча ўтирабердик. Пошшомиз чиққанда, чолим ва мени аҳволимизни кўргангизда эди. Бир-биримизга термулиб, овоз чиқармай йиғладик. Ҳай, болам-ей, бу инсонни Худонинг ўзи асради, ўзи асради!

Бу одамни тили билан дили бир. Чунки қилаётган ишини ҳаммаси тартиб-интизом билан амалга ошироқда. Агар ҳозир отам тирилиб келиб қолса ҳам туманимизни танимай қолган бўлар эди.

Мен тожикман. Ўзбекистонда яшаганимдан фахрланаман. Чунки бу юрт Президенти сен тожиксан, сен қирғизсан, ўрссан, дея мишлат ажратаётгани йўқ. Ҳаммамизни ўз урф-одатларимизни, динимизни, маросимларимизни қайтариб берди. Бизлар бир ошланинг фарзандларидай тинч-тотув яшамоқдамиз. Туманимиз ҳокими ҳам, ҳар фуқаролар йиғинида туман халқи орасидаги тинчликни сақлаш ҳақида бот-бот гапирди. Ҳокимнинг гапида ҳам жон бор. Чунки туманимиз халқининг элик фоизи ўзбек бўлса, элик фоизи тожиклардир.

Ҳа, опа айтганидай, Саросиё туманида асосий миллат ўзбек ва тожиклардир. Орасидаги муносабат мен кутгандан ҳам юксак эди. Айни мана шу миллатлар тинчлиги, тоғувлиги жуда кўп нарсани белгилайди. Бир-бири билан эт-тирноқ бўлиб кетган миллатлар орасига ўт ташловчилар ҳам мустақилликнинг илк йилларида хуруж қилиб қолишганлиги ҳеч кимга сир эмас. Мана шу қалтис ўйинда ҳам мамлакат Президенти ўта одиллик ва мардлик ила бу ўйинчиларнинг йўлини тўсди. Бўлмаса, Ўзбекистон мамлакати аллақачон олов ичида қолиб кетган бўлар эди.

Аслида ҳар бир миллат ўзига хослиги билангина ўзга миллатлардан ажралиб туради. Бу ўзига хослик асосан қай жиҳатлари билан ўзлигини намоён қилади? Фикрлаш тарзи, тили, дини, урф-одатлари билан. Айниқса, миллатнинг урф-одати унинг қалбини, чеҳрасини кўрсатиб туради. Шу боис бу тушунча ҳар бир инсон юрагида бениҳоя юқори қадрланади. Ҳатто минг бир ёмонликни инсоният бошига солган палид кимсалар ҳам боболарни урф-одатлари устидан кинояли қараш қилсада, унга бўйсунушга маҳкумдирлар.

Минглаб йиллардан буён суяк суриб келаётган урф-одатларни йўқ қилишга интилиш ҳар доим чоҳ қазувчиларнинг ўзини дор тагига олиб боргандир. Шу боис, миллат қондан қонга ўтиб, муқаддаслашиб, ўзининг жисми-жонига айланган урф-одатларини ҳар доим кўз қорачигилай авайлаб-асраб келган. Агар уни ўзгартиришга ҳаракат қилиш бошланса, улар буни миллат жонига тажовуз қилиш деб баҳолашган.

Бизнинг асримизда, ундан олдингисида ҳам айнан миллатнинг урф-одатларига, меросига, маданияти, тарихига чанг солинди. Охир-оқибат чангалини босганларнинг ўзи ломакон қаърига юз тутди.

Халқ ҳар доим яратувчилик ташаббусини қўлдан бермаган. Ўз урф-одатларининг эскирганларини албатта сайқаллаб боради. Агар уни янгиси билан алмаштирмай туриб, бирданига йўқ қилишга уринсангиз, сиз жамиятнинг таянч устунларига зарба бериб, бир-бири билан боғланган ҳалқаларни узган бўласиз.

Халқ ўзига ёт турмуш тарзига олиб кирилдими, уни боғланган оддан фарқи бўлмайди. Боғлоқлик отни эса фақат куч билан қозиқ атрофида айлантириш мумкин дир, холос.

Ҳар бир миллат ўзга миллатлардан ўрганиши табиий, аммо унга албатта ўз халқи урф-одатлари муҳрини босиши муқаррар.

Жуда кўплаб миллатлардан ташкил топган бир мамлакат ичидаги миллатларни ягона миллатга айлантириш учун бўлган уринишлар ҳеч қачон мамлакат парвозига хизмат қилмай, унинг таназулига йўл очиб берган.

Бизда миллат, унинг урф-одатлари, удумлари, маданияти, тарихи, фақат 1991 йил 1 СЕНТЯБРДАН бошлаб тан олинди.

Ўзбек миллатига мансуб бўлмаган оналарнинг мамлакат Президентига бўлган муҳаббати, ишончининг яна бир қирраси ана шу мушоҳадаларда теран кўзга ташланади.

Яна қайта юртим одамларин тинглай бошлайман.

Мавжуда АБДУРАҲИМОВА — уй бекаси:

— *Шу вақтгача ҳеч бир давлатда "Аёллар йили" деб, аёлларга бунчалик меҳр-муҳаббат кўрсатилмаган экан. Президентимизнинг бу сўзи биз аёлларнинг қалбига қўрғошин мисол муҳрланди. Туманимизнинг ҳар бир гузарида тикув-зардўзлик цехлари ишга туширилиб, уларда аёлларимиз ишлашмоқда.*

Аслида, аёллар тинч бўлса, уйда, маҳаллада тинчлик-тотувлик бўлади. Фарзандлар меҳр-муҳаббатли ўсади. Уларнинг бундай улғайиши, мамлакатнинг истиқболини, келажagini белгилайди.

Тожикистоннинг Кўлоб вилояти Москва тумани ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари бўлиб ишлайдиган Ситарабону исмли дугонам бор. Ҳар уйимизга келганда бизлардаги тинчлик-тотувликни, ҳовлиларимиздаги кўм-кўк бўлиб яшнаб турган экин-тикинларни кўриб, "қачон бизларга ҳам шундай кунлар келар экан", дея йиғлагани йиғлаган. Уни бундай аҳволини кўрган дамлари ўзим ҳам қийналиб кетаман, беихтиёр кўз олдимга Юртбошимизни сиймоси келаверади.

Бизлар олдин газни телевизорларда кўрардик. Аёлларни биласиз, кўп юмуши газ билан. Ушундай газни кўрган дамлар, бир хўрсиз-

ниш билан "қачон бизлар ҳам шаҳарлик аёллардай бахтли яшай-миз", дея орзу қилиб, армонимизни ичимизга ютардик.

Мана юртимизда озодлик шамоли эсди-ю, бизни Хуффор қишлоғимиз хонадонларига ҳам газ борди. Қишлоғимиз тоғ ёнбағрига жойлашган, марказдан олис қишлоққа газ боришини биз аёллар ҳатто ҳаёлимизга ҳам келтира олмасдик.

Шундай улкан ишларни бошида турган, минг-минглаб аёлларнинг оғирини енгил қилган инсон жонига қасд қилишни тасаввур ҳам қила олмайман.

Бундай ношукур бандаларнинг етти пушти дўзахда куяди-ку!

Ҳанифа СЎФИЕВА — уй бекаси:

— Қайнонам касал эди. Телевизорда кино кўраётгандик. Шунда бирдан кино узилиб, "Диққат, диққат", — дея Президентимиз жонига суиқасд қилинганлигини айтиб қолди. Юрагим ёмон бўлиб қолди. Ўғлим югуриб келиб қўлимдан ушлади. Ҳеч ўзимга кела олмайман. Кейин ярим соатлар ўтиб Каримов ўзи чиқиб гапирди.

Юрагим қувончдан титрарди.

Атабулло МУСТАФОҚУЛОВ — Охунбобоев ширкатлар уюшмаси раиси:

— 1990 йил Вильнюсда ўқир эдим. Ушанда Президентимиз билан учрашганмиз. Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистондан борган тингловчилар билан олти соат суҳбат қилганди. У киши суҳбат орасида, "Йигитлар, сизлар ёшсизлар, мана шу Европани, Литвани сиёсатини яхши ўрганнгизлар. Буларнинг митингларида ҳеч қачон уларга қарши чиқиб гапирманглар. Нега деганда, келажакда бизнинг йўлимиз ҳам мана шу йўл бўлади", деганда, бизлар Президентни қатъий, ўзига ишонч билан айтган хитобидан ҳайратга тушгандик. Ушанда Юртбошимиз Горбачевнинг мажлисини ташлаб чиқиб биз билан суҳбат қилишга келган экан.

Президент билан бўлган суҳбатдан сўнг, биз олий партия мактабининг тингловчилари, Президентимизнинг бу гапларини узоқ вақт муҳокама қилган эдик.

Мана бугунги кунларда, ўшанда Юртбошимизни қанчалар узоқни кўриб бизга хитоб қилганлигини гувоҳи бўлиб турибмиз.

Туманимиз 90-йилда Узун туманидан ажралиб чиқди. Бизнинг бахтимизга Қосимжон ака ҳоким бўлиб келиб қолди. Хушомад эмас, бу одам меҳнатга тубдан муносабатни ўзгартирди. Масалан, биз ерни ширкатларга беришни бундан уч йил илгари бошлагандик.

Содда қилиб айтганда, ширкат — ер ва мулк аниқ эгасини топиши, ўшандай одамлар эгалик қилиши, дегани. Ширкат хўжаликларида харажат чек билан ҳисоб-китоб қилинади. Натижада, ширкат аъзолари қанча кам харажат қилиб, яхши ҳосилдорликка эришса, иқтисод қилинган чекдаги пуллар ўз фойдасига қолади.

Бу усулда ҳеч ким бир-бирини алдай олмайди. Порахўрлик, таниш-билишчиликка барҳам берилади.

Ишга муносабат ўзгариб, мулк ва ер эгасини топгандан бошлаб пахтада ҳам, ғалида ҳам, поллиз экинлари, чорвада ҳам кескин ўсиш бўлди. Бундан ташқари, шу қисқа вақт ичида туманда дон қабул қилиш пункти, пахта тозалаш заводи, нефть базаси ишга туширилди. Бу дегани, олдинлари пахтани, донни 20 км масофа узоқликдаги Узун туманига олиб борардик ва ўша ердан нефть келтирардик. Узимизда, бу асосий завод, база қурилгандан сўнг икки баробар харажат камайиб, харажатга сарфланувчи пул ўз туманимизда қолди.

Пахта заводига пахтани ташиб олиб бориш харажатидан ташқари, завод пахта тозалаб берганлиги учун ҳам тумандан 100 миллион сўм хизмат ҳақи оларди.

Дехқоннинг ана шу пули ҳам ҳамёнига тушди. Ун заводига 100 миллионлаб сўм кетиши муқаррар бўлган тегирмон ҳақи ҳам туман бюджетига қолиб, халқимизни қор-қолига ярамоқда. Бундан ташқари юзлаб одамлар иш билан таъминланди.

Хабарингиз бор, бизнинг туманда кўмир қони мавжуд. Ўтган йиллар ичида кўмир қазиб олиш ҳам, завод ҳам ишдан тўхтаган ҳисоби эди. Шу уч-тўрт йил ичида иккови ҳам ишга тушди. Завод бугунги кунда фарангларнинг дастгоҳлари билан жиҳозланган бўлиб, Республикамизни энг сифатли кўмир билан таъминламоқда.

Бугунги ютуқларимизнинг энг катта гаровларидан бири фосфорит қонини ишга туширилишидир. Бу қон нафақат туманимизни, ўзга вилоятларни ҳам шу бебаҳо бойлик билан таъминламоқда. Совет ҳукумати 70 йил ҳукмронлик қилган бир даврда бу бойликни қай ерлардан "отанг яхши, онанг яхши" дея минг бир илтижо билан олиб келардик. Бу ноёб ўғит шундай бурнимиз тагида экану, биз қай юртларда овораю сарсон бўлиб юрган эканмиз.

Аммо бизда ҳамон буйруқбозлик курсчасига маҳкам ёпишиб олган одамлар кўп-да. Пахта заводи қурамыз, деган гап чиқиши билан "Сариосиёга пахта заводи нимага керак", дегувчилар кўпайиб қолди.

Шунда ҳокимимиз "мени ишдан олсанглар олинглару, аммо Сариосиёга пахта заводи керак", деб туриб олди. Қосимжон аканинг бир сўзлиги ортидан завод қурилиб қолди-да. Бўлмаса, ҳамон Узун туманига "узун" бўлиб бориб- келиб юрган бўлардик.

Ер ва мулк эгасини топса, ҳамма ишни қилса бўлар экан. Ўтган йили хўжаликнинг соф фойдасига "Магмум" трактори сотиб олдик. Шу боис ерни шудгорлаш ҳам ўз вақтида амалга оширилиб, бунинг ортидан иккинчи экин сифатида экилган кунгабоқардан туманимиз 100 миллион сўмдан ортиқ соф фойда олишга эришди.

Агар ютуқлардан сўзла, десангиз, ҳали айтилмаган, қилинмаган ишларимиз кўп. Сирасини айтганда, мамлакат озодликка эришмай "эски тос — эски ҳаммом" бўлганда ҳеч нарсани сизни олдингизга дастурхон қилиб ёзмаган бўлар эдик.

Қаршингиздаги дастурхонимизнинг тўқинлиги эса юртнинг озодлиги, мамлакат раҳбарининг одил сиёсатининг мевасидир.

Ҳар қандай жамиятнинг ривожини, келажagini халқ ва давлат орасидаги бирлик белгилаб келган. Биз бугун айна шу бирлик ҳалқаларини мустаҳкам қилишга бор кучимизни, ғайратимизни ишга солимоқдамиз.

Тарихимизнинг ўтган ғамгин кунларига назар солсак, давлат ўзга, оддий халқ ўзга йўлдан боришди. Оддий халқ ўзининг ғамгин кўшиқларини, бошига кулфатли кунлар тушганидан куйлаб келишди. Аммо елкаларидаги отамерос чопонларига, яктақларига, оналарининг қасабаларига, бир умр куйланиб келинган лапарлари, дostonлари, урф-одатларига содиқ қолдилар.

Ўз халқидан юз ўгирган олий табақадагилари эса бобомерос дostonларини, афсоналарини ривоятларини унутишиб, турқароватлари, қалбларидаги интилишларига мос маданият, урф-одатлар яратишиб, оддий халқдан ўзга ўзанда балқиб сузишди. Бу айро-айро йўлдаги бир миллатнинг фарзандлари 1991 йилнинг сентябрида бир-бири билан туташиб, ўтмишда қилган хатолари машъум фалокат эканлигини сезиб қолишди.

Менинг қаршимда юракда бир ғурур ва ифтихор билан сўзлаётганлар ана шу айро йўлдан бир ўзанга тушган одамларнинг ягона мақсад сари интилишидан нишона эди.

* * *

Уруш кўрган оталарни тинглаганда беҳос 84-86 йиллар шу юрт тупроғининг юзлаб хонадонлари остонасидан бош суққан кунларим ёдга тушади. Унда мен, эрлари урушга кетиб, шаҳид бўлган юртдошларимга бир умр содиқ қолишган уруш беваларини қидирганман. Тинглаганман. Ҳамон уларнинг фожиали, ғамгин, эзилган, топталган кунлари хотираси билан яшайман.

Турмуш ўртоғи билан ўн кун яшаб, ўн биринчи куни сафар халтасини елкасига ташлаб сеvimли ёри билан мангу хайрлашган Хўшмон бобони, ўн кунлик бахгини тилида тишлаб бир умрга бева қолган Баҳор момони, марҳум ёрининг мактубларини бир умр ёстиғи ичида сақлаб бу ёруғ олам билан хайрлашган Додарой онани, шаҳид кетган сарбонидан ёдгорлик бўлиб қол-

ган қизларидан жудо бўлиб, бу дунёга сифмай қолган Матлуба момони, "Мен учун ҳам яшагин" дея марҳум эрининг сўнги мактубидаги сўнги сўзини кўзида ёш ила бот-бот такрорловчи Сарвар момонинг сўзлари юрагимга оғир кўрғошин залвори ила муҳрлангандир.

Менинг юрагимда уларнинг сафи кўп. Ҳамон менга тинчлик бермайди.

У замонлар шарқ халқлари аёлининг муҳаббати кулга қорилган мақтовлар ила таърифланарди. Мен ўша мақтовли замонлар ҳам ўз уйдан ҳайдалиб, қабристонлардан паноҳ топган уруш беваларини ҳам кўрганман. Улар ўз юртида ватансиз, ватанда паноҳсиз қолган оналар эди.

Яратганга минг бора шукурлар бўлсинки, улар бугун қадрини топмоқда, улар бугун садоқатнинг, муҳаббатнинг рамзига айланмоқда.

"Хотира ва қадрлаш" бу икки калима сўз замирида шунча йиллардан буён қадрини топмаган инсон хотираси, хотирага айланган инсон қадрига ҳурмат, иззат, эҳтиром мужассамдир.

Ана шу даъват ила мамлакатим халқи бехос, беихтиёр ортда улуғ одамларимиз қадри топталиб, ўн гулидан бир гули очилмай сўлиб шаҳид кетган боболаримиз хотираси мангу барҳаётлигини сезиб қолишгандай. Асли жамиятдаги мўътадиллик ҳам ана шундай нурунийларимизга бўлган муносабатда алайна-ошкор намоён бўлмай.

Бир юз ўн саккиз ёшни қоралаган ҲОЖАР момонинг ўктам сўзларидан юрагим энтикади:

— Болам, ёшларга ўзи нима керак? Қайси кунларингга озор чекасанлар. Ёшим бир юз ўн саккизда. Олдинги оқ пошшоларингни тутумини ҳам, қизил пошшоларингни кўрсатган кунини ҳам кўрганман.

Оқ пошшо замонида ҳам одамларимиз бурнини кўтариб, бир нарса дея олмасди, қизил пошшо даврида ҳам. Ўша замонларда ҳам кўни-қўшни олдимга кирганда гап суришиб қолишарди. "Шўролар динимизни тақиқлаб қўйишди" деб. Ўшанда ҳам уларни оғзига гап билан урардим.

"Хўш, оқ пошшо даврида яхшимиди" деб. Сенлар ношукурчилик қилмоқдасанлар. Юртбошиларинг мачитларингни очган, ҳажга рухсат берган бўлса, бу одамдан яна нимани талаб қилиб, уйларга ўт қўйиб юрибсанлар... Бу қилган ишларингни Яратган эгам асло кечирмайди.

Яхшиликка ёмонлик, ё алҳазар!..

Инсон қалби тилсимли, сирли синаотли дунё-да. Бу дунёга меҳмон бўлган нурафшон ёғду уни қилиб бўлмас, юракка сифмас ишларни бошлашга ва унинг уддасидан чиқишга чорлайди.

Ким ҳам ўйлаганди, кимнинг ҳам хаёлига келганди шаҳри Шошнинг қоқ марказида катта урушда ҳалок бўлганлар хотираси, уруш ортидаги бор азобларни кўрган замондошларимизнинг қадри учун шундай шарқона кўринишда, миллатнинг миллийлиги уфуриб турадиган майдон дунёга келади, деб. Ҳеч биримизни.

Мана шу халқнинг бошида турган инсоннинг юртдошларига бир меҳр ила сўзлаганлари одамларимизнинг тилсимли, сирли-синаотли қалбидан ўз ўрнига эга бўлган жой олди. Шу давлат ила юртдошларимиз хаёлига келмаган ишларни бошлаб юборди. Уддасидан чиқишди. Ҳали кўрасиз, бу ер халқимизни қайта ўйлашга, фикрлашга чорловчи бир илоҳий гўшага айланиб қолади. Бу замин, неча-неча ўнлаб йиллардан буён жисми ўзга юртларда қолиб, руҳи саргардон кезган боболаримизнинг, момоларимизнинг руҳи туташадиган энг муқаддас қадамжо бўлади. Бу юрт тупроғидан жангтоҳларда шахид кетган боболаримиз бирмас, ўнмас, юз, мингмас, юз минглаб одамлардир. Уларнинг олдида қарздорлигимизни ҳам бугунги кунларда чуқурроқ ҳис қилмоқдамиз.

Юрак кўрини тўкиб, бор санъату иқтидорини намоён қилиб меҳнат қилаётган одамларимизга нигоҳ ташлаб, беихтиёр юрагингдан бир сўз пойингга тўкила бошлайди:

"Бу юрт одамлари нигоҳи тушган саҳроларда майсалар ўсади. Қўллари теккан ҳар қандай чўпда куртаклар барг ёзади.

Бу шундай қадим, улуғ халқ. Даврлар келади, халқимнинг суяк суриб келаётган эзгуликлари дунё саҳнидан муносиб ўрин олади. Чунки уларнинг бугунги қилаётган ишларидан шахид кетган боболарнинг руҳи шод, эзгу ишларини эса Яратган эгам қўллаб-қувватлайди".

Шундай қақраб ётган далада боғ барпо қилаётган Носирхон бобо ва сафдошлари сўзларини тинглаганда шаҳри Шошнинг яна бир муқаддас қадамжосига айланган "Хотира ва қадрлаш" майдонидаги илоҳий ҳолат ёдга келганди.

Боболар эса юракда бир қувонч, ғурур ила сўзлашарди.

НОСИРХОН бобо:

— *Болам, ёшим етмиш еттида. Бу йил, энди дам олсам, деган ниятда эдим. Аммо 16 февралдаги воқеадан нафратим ошиб кетди. Яна далага қайтдим. Президентимиз 100 ёшга кирсин, деган ниятда мана шу адирда "Президент боғи"ни барпо қилишга киришдик.*

— Бобо, бу сувсиз адирларда қандай боғ бўлади? — дея сўрайман. Шунда Носирхон бобо мийиғида кулиб:

— Болам, шу вақтгача ҳам беш юз гектар лалми ерда худди шундай боғ барпо қилганмиз. Ҳаммаси ҳосилга кирган.

Одамни қўлидан барча иш келади. Бир оз ақл ишлатилса бўлгани. Бундай боғ яратиш учун ер бир метрдан чуқурроқ қилиб ковланади. Устки қатламидаги қуруқ тупроқ олиб ташланиб, нам тупроқ қазилган ерга қайта ташланади.

Ниҳолнинг илдизи эса лой билан сувалиб тайёрланган ерга ўтқазилади. Ковланган ерга ташланган нам, юмшоқ тупроқ уни тез илдиз отишига ёрдам беради.

Бундай усулда экилган ниҳол узоғи билан икки-уч йилда ҳосилга киради. Ҳеч қандай қурғоқчиликнинг таъсири унга сезилмайди.

Ҳозиргача ана шундай усул билан боғ қилинган олмаларимизни гектаридан ўтган йили ўнлаб тоннадан ҳосил олдим. Вилятимизда худди шундай ўн минглаб гектар лалми ерлар мавжуд. Агар бизларни қилаётган ишимиздан бошқа туманлар ҳам ўрнак олишса, пахта, ғалла, полиз экинларини экиш учун жуда кўплаб сувли ерлар бунёд бўлади.

ҲАЙДАР БОБО:

— Бизлар кўрган кунни ҳеч ким кўрмасин. Мен шу туманда 18та райкомни келиб-кетишини гувоҳи бўлганман. 18та райком бир бўлди-ю, саккиз йил ичидаги ўзгаришлар бир бўлди. Бу ишларнинг бари Президентимиз ва туман раҳбарияти орасидаги бирликда.

Чунки бу одам сен танишимсан, сен қариндошимсан, дея ҳеч бир раҳбарни пешонасини силамай, ҳаммасига халқнинг кўзи билан қарамоқда. Халқнинг кўзи билан қараган юртбошилар бир неча юз йилда бир мартаба келган.

Кўшни Тожикистон, Россиядаги бобойларни, момойларни телевизорда бир бурда нон сўраб турганлигини кўрсам, ғазабим бўғзимга тиқилади. Отасини, онасини бундай ташлаб қўйган давлатнинг келажаги йўқ. Бизда-чи, мана мен 8,5 минг сўм нафақа оламан. Бу пул биз чолу кампирга бемалол етади. Мени далада ишлашим ҳам шарт эмас. Аммо сенга шунча шароит яратган одамга, сен ҳам шафқат қўлингни чўзмасанг, гуноҳ-да. Биз ишлаганда нима қилардик? Ёшларга ҳаётий тажрибаларимизни ўргатсак, ер билан тиллашишни юрагига солсак бўлгани, шунини ўзи катта иш. Уларни қилаётган ишларини кўриб, кўнглинг кўтарилади, умриңга умр қўшилади.

Ҳа, боболар ҳақ эди. Улар менга, менинг тенгдошларимга қоронғи бўлган кўп сирли-синаотли ҳаёт сабоғидан огоҳ этарди. Тинглайвердим.

Мана шу бир неча кунлик сафаримда тумандаги юзлаб одамлар билан учрашдим. Уларнинг қалб ҳароратини тингладим. "Юртимиз тинч, Юртбошимиз омон бўлса, бўлгани. Бизлар ҳар доим у инсон билан биргамиз", дейишади.

Ана шундай хаёллар билан бағри кенг, беозор, содда-самимий сариосиёликлар билан хайрлашаман. Самолёт мовий кенгликларга тигдай санчилиб, олдга интилади. Шунда беихтиёр хаёлимга деҳқон шоирнинг:

Ўтинчим, бўлайлик дунёларга зeb,
Келсинлар гўзал юрт, Ўзбекистон деб.
Валишер юз жонин берур уни деб,
Улуғ Юртбошига таянч бўлайлик,
Отилган ўқларга қалқон бўлайлик!

дея кўзлари порлаб ўқиганлари ёдга тушади.

"ОТИЛГАН ЎҚЛАРГА ҚАЛҚОН БЎЛАЙЛИК!.."

1999 йил 16 февраль

Бу кунги тасвирга тушириш жараёни узоққа чўзилмай, ишхонага тез қайтдик. Отиқ ҳавода нафас ростлаш учун ҳамкасблар билан телекомпания ҳовлисида бир оз чақчақлашдик. Энди тарқалаётган паллада кучли портлаш зарбидан ер титради. Ҳамкасблардан қай бири:

— Мушак отишяптими, — деди. Бу бомба овози эканлигини билиб турсам-да, унга бир сўз демадим!

Орадан кўп ўтмай, олдингисидан-да кучли портлаш кулоқларни том битирди, ер чайқалди. Ром деразалари оёқлар остига сочилди.

Хаёлимга келган биринчи ўй, "бомбалар" эди. "Улар қандай бомбалар, кимга қаратилган, қаерда портлади", деган саволлар миямни пармаларди.

Йўқ, кўп ўтмай, ҳаммаси маълум бўлди. Ойнаи жаҳондан Президентимиз кўриниш берди. Кўнгил таскин топди. Хонага қайтиб кирганимда телефоннинг кетма-кет жириглашидан хушёр тортиб, телефон дастагини кўтардим.

— Сизмисиз, — деган уйдагиларнинг овозидан хушёр тортиб:

— Ҳа, ҳа, менман, — дейман, кўнглим безовта.

— Хусниддин госпиталда эмиш, — дейди. Юрагим музлаб кетади. Телефон дастагини қандай қўйганлигимни, Хусниддин-

нинг телефонини қандай терганлигимни эслай олмайман. Дастакдан келган овоз эгасига:

— Хусниддин, сенмисан? — дейман, юрагим тўлиб.

Хириллаган овоз, "менман", дейди мажолсиз. Унинг тириклигини, овозини эшитиб, бўғзимга нимадир тикилади. Бор овозим билан бақиргим келади.

Ҳамма нарса ёддан кўтарилиб, госпитал сари юзланаман. Даволовчи доктор Мушаррам опа кўнглимни кўтариб, "хавотир олманг, ҳозир ухлапти", дейди самимий жилмайиб. Опанинг гапларидан қалбимга нур энади. Унинг олдига кириш вақтини белгилаб, ортга қайтаман.

... У тинч, осуда уйкуда. Ҳамма томони оппоқ бинт билан ўраб ташланган. Тасаввуримда унинг бу ҳолатда ётиши, янги йўргакка олинган чақалоқни эслатарди. Бир оздан кейин уйғонди. У олдинги Хусниддин эмас. Нигоҳида шиддат, босиқлик қоришган улғувор шарпа судраларди. Шоша-пиша, "Нима бўлди? Жароҳатинг оғир эмасми?" дейман мўлтираб. Юзидаги ажияларидан, нигоҳидаги шиддатдан, ҳамма томонини оппоқ қилиб ўраб ташланганлигидан ҳам уни жароҳати бениҳоя оғир эканлиги сезилиб турарди. Шунда ҳам у "йўқ", дейди ўзини кўлга олиб. Ана шу бир калима сўздан инсон, унинг қудратли, иродали, мардонавор ботиний кўриниши қаршимга қалқиб чиқади.

Хусниддин анча қийналди. Қийналиш ҳам гавми, ўлим ўпқони оғзидан қайтди. У касалхонадан чиққандан сўнг бир ҳангома устида: "Ака, мен ўлиб кетардим, мени ўлимдан икки инсон олиб қолди" деди, гамгин жилмайиб. У докторларни шама қилаётган бўлса керак, деган ўйда, савол нигоҳи билан қарадим. Шунда у: "Менга ўша портлаган "машинани текшир", деган буйруқ бўлганда зудлик билан машина томон юра бошладим. Масофалар қисқариб борарди. Шунда бехос марҳум отамнинг овози "бормагил, бормагил", дея, қулоқларим остида шивирлагандай бўлди. Бу таниш, қадрдон овоз сасидан чўчиб тўхтадим. Олдга юришни ҳам, қайтишни ҳам билмайман. Аммо овозлар эса тинимсиз такрорланар эди. Маъшум нимадир содир бўлишини юрагим сезиб турар, аммо машина томон юраман дейман, лекин қандайдир қудратли куч жойимдан кўзголишимга йўл бермасди. Мен ўз фикрларимни бир жойга тўплагунча вақт ўтмай, бехос қулоқларим том битди. Ҳавода муаллақ сузим. Кейин ҳеч нарса... Кўзларимни очганимда қаршимдаги етти қаватли бино билан бўйлари тенг бўлиб, бир ярим яшар қизим Диёра менга гамгин тикилиб турарди. У гапирмасди. Аммо нигоҳида "мени ташлаб кетманг" деган илтижо мужассам эди.

Мен бу сўзларни ўшанда унинг кўзларидан ўқиганман. Ва тириклигимни кашф қилганман", Шу пайт қизи Диёра худди

отасининг гапларини тасдиқлаб тургандай, остонада пайдо бўлди. Хусниддин томон кучоғини ёзиб кела бошлади. "Менинг тирикликка қайтарган фариштам", дея Хусниддин уни кучоғига олди. Жимитдайгина қизалоқ худди фаришта мисол отасининг бағрига сингиб кетди.

Оғриқли хаёлларимдан қайтаман. Самолёт ойнасидан оппоқ булутлар бағрида ястаниб ётган мағрур тоғлар кўзга ташланади. Оппоқ булутлар, мағрур тоғлар. Ҳаммаси шу замин бағрида. Ҳаммаси бизники. Тинч-осуда ҳаёт. Ана шу мусаффо осмонни, мағрур тоғларни, отасининг халоскорига айланган Диёраларнинг омонлигин истаб, "шу юрт фарзандлари, менинг фарзандим", дея юракда бир шиддат, дард ила ҳайқирган инсонга тиф ўқталдикми? Қанчалар жаҳолат!..

Йўқ, биз — фарзандлари ҳам бу инсонни айро йўлда ташлаб қўймаймиз.

Ўша машъум кундан бошлаб кулбамдан қисматига шерик бўлган укаларим, акаларим — Афғонистон фожиасини жисмида синаб кўрган инсонларнинг оёғи узилмайди. Ҳаммасининг тилида, дилида бир ҳайқирқ. **ПРЕЗИДЕНТИМИЗНИНГ ОМОНЛИГИ УЧУН ҲАР ҚАНДАЙ ЖАҲАННАМГА ТИК БОРАМИЗ!..**

Бу ҳақ, одил сўз. Юртим тупроғидан юз мингдан зиёд одам афғон тупроғида бўлиб қайтган. Улар оғриқни, жароҳатни, жудоликни кўриб, ўлим билан юзма-юз бўлган жасур кишилардир. Уларга ҳар қандай пайтда, замонда ишониш мумкин. Чунки уруш кўрган одамлар сотқинликни, палидликни, хиёнатни, жиноятни, ватанфурушликни билмайдиган, ўз шону шавкатини, гурурини, ҳар қандай бойлигу мансаблардан юксак кўювчи, мард, жасур-жангари инсонлардир.

Улар қаҳр ила ватанфуруш кимсалар ҳақида сўзлаганларида "нега, нечун шу йиллар ичида юртим тупроғида бўлаётган буюк ўзгаришлар ҳақида қиссалар, қасидалар битмадим", деган сўроқ мени қийнади.

Бу асар эса ўша минг бир сўроқларнинг илк мевасидир, холос.

МУАЛЛИФ

ЁЛҒИЗ ОДАМ

Кўп вақтлардан буён юракка ҳеч нарса сиғмайди. Ул-бул нарсалар ёзишга чоғланганда, кўнгил хуфтонлашиб, ёруғ хаёллар чекинади. Шул сабаб хаёлот дунёмда ёлғиз, сарсон-саргардонман.

Баъзан юрак сиқилиб, вужуд қақшаган дамлар ўзимни тергаб, сўроқлайман.

Нега, нечун шундай?

Нега, нечун кўнгил эшиклари берк?

Нега, нечун бундай ёлғизлик?

Саволлар, тафтишлар, тергашлар, менинг чўнг қотган юрагимга заррача таъсир кўрсата олмайди. Бир киприк қоққунчалик вақт ичида ўз залворини йўқотиб, юпун сўроқларга, ёлғончи жавобларга айланиб қолади. Аммо яна қайта ўзимни-ўзим қийнаб сўроқларга, саволларга тутаман. Ҳаммаси фойдасиз, ҳаммаси ғариб кўнгил гишавалари.

Шу кўрган-кечирган кунларим бундай қийнов-қистовлар кўп давом этди, аммо бир шиддатли жавоб мени ахтариб келмади.

Кузнинг сўнгги кунларида яланғочланиб қолган саҳройи дарахтдай, файз, чирой, қалбни ёруғ хаёлларга бошловчи туйғулар мени ташлаб кетганди. Ҳеч нарса келмайди хаёлга, ҳеч нарса таъсир қилмайди музлаётган вужудга. Ул одам шарпасидан бунисига, бунисидан унисига судралади, фикрлашдан сағир қолган қалб кўзи.

Ўтмишу бугун билан туташиб кетган бадийий, тарихий, фалсафий китоблар ҳам ўқилади, аммо ҳеч бир маъно, ҳеч бир сўз юрак ҳужайраларида ботиний ўзгариш ясамайди. Ҳаммаси ўзим билган, ҳаммаси эски-тускиларга ўралган ғоялар, эътиқоду сиғинишлар, сатрларда кўркув-

дан жон бўлиб титрашлар. Бундан кўп йиллар илгари бу сатрлар юракка олам-олам қувонч, вужудга тутанмас қувват, нигоҳларга шаффоф теранлик бағишлар эди. Эндичи, энди ҳаммаси фэйзсиз-фараҳсиз, ҳаммаси жозибасини, юксаклигу чуқурлигин йўқотган сўзлар ујори.

Яна қайта саволлар оқими.

Нима, нималар бўлмоқда менга?

Ақлдан озмоқдаманми?

Жўнлашиб, юпунлашиб қолдимми?..

Жўяли жавоб, ҳақ сўзни айтадиган мард, жўмард йўқ. Жуда-жуда юпунлашиб, жуда-жуда ғариблашиб, палағда тухум ютган одам мисол хаёлларим бадбўйлашиб кетгандай.

Томирлардаги қон ўрнини, силлани қуритувчи зардоб эгаллагандай ва бу зардоб вужудга бир оғриқ жон бўлиб ёйилаётгандай эди.

Ёлғиз одам, миллионлаб одамлар орасида. Бу ёлғизлик балосидан қутулиш учун нима қилмоқ керак, ҳеч бўлмаганда бир оддий одам хаёлини ўғирлаб, ўша хаёл ила яшаш мумкин-ку? Нега шу оддий ҳақиқатни илғаб, ўз жисмимда синай олмадим?

Туңлари юракнинг безовта уришлари аллақачон тарк этган, беҳолгина кўкрак қафасида тириклигин унутиб кенгайиб-тораяди.

Шу ҳам юрак бўлдими, дея кўксимга ожиз муштларим билан уриб қўяман, қани энди менинг юпун, ғариб ғишаваларимни сеза олсайди. Ҳатто сезишни ҳам истамайди. Кейин мен унинг борлигини унутдим. Бундай юрак билан ҳисоблашмай қўйганимга аллазамонлар бўлган. Шундай яшаш ҳам мумкинми, деган аламзада саволлар мени аллақачон ташлаб кетган. Хиралашган нигоҳ, емирилган эътиқод, зил-замбил чўккан кўнгил билан судралиб юрдим.

Қанча вақт, қанча замон судралар эканман? Бу ҳақда ўйлашни ҳам истамайман, ундан на наф, на фойда.

Томири бут, шохлари бақувват дарахтни бундай қуришини, ҳатто тасаввур ҳам қила олмасдим. Аммо шундай бўлар экан. Бу бандага айланган одамни одамларга қўшиш чораларини излардим, аммо бирор-бир нажот сўқмоқлари кўзга ташланмас эди. Ташлангани, тап-тақир, яйдоқ,

чанг-тўзони кўтарилган, мавжланиб оққан сувларин пўпанак босган, юксак-юксак чўққилари бир зарб ила майда-майда зарраларга айланган тоғнинг харобалари бўлиб чиқарди.

Бу далва-далва бўлиб кетган чўққилар, бижғиб-сасиб битган дарёлар менга керакмас, менга керакмас. Уларни қай ён кўмсангиз кўминг, аммо минбаъд менга кўрсатманг, дея ҳайқиргим келарди. Ҳайқириниш у ёқда турсин, ҳатто бир касалманд сас лабларимдан думалаб тушмасди. Этга айланган юрак эса керишиб-тиришиб билан овора эди.

Бу нима, бу? Бу бир парча шарти кетиб, парти қолган лахми менга нима кераги бор, дея тўлғонаман. Қани энди тўлғонишларим жисмимни титратса, афсус, ундай титроқдан дарак йўқ.

Бир кулга кўмилган ўй тутаб: "Шундай яшайвер", дейди, шайтоний васвасада.

"Шундай яшаб бўладими?" дейди ғайритабиий овоз.

"Яшаяпти-ку", дейди аллатовур шарпалар.

Бундай яшагим келмайди. Мен бундай умргузаронлик қилган инсон эмасман-ку, дея дод солгим келади. Аммо чорасизман. Аламдан бадбўй, одамни лохас қилувчи ҳавони сўра бошлайман. Бир замонлар кўкрагимни тўлдириб, танимни яйратган тоза ҳаво ҳам ўз таъсирини кўрсата олмайди.

Узоқ вақт шундай кимсасиз қалб кўчаларида саргардон кездим. Ана шундай шалтоқ кунларимнинг бирида "кўзингни оч, чор-атрофингга теранроқ, синчковроқ нигоҳ ташла. Зора, "ихлос қилсанг чўпдан нажот топарсан", деганларидек, ахтариб-ахтариб бир кун ҳаёт туйнугини кўрарсан. Балки шунда, жисмингда ва ақлингда ўзгариш, портлаш юз бериб, ху олдда кетаётганлар тўпига қўшилиб оларсан", дегандай шивирлаб сас беради. Мен бу шивирнинг маъзини чақиб-чақа олмайман. Яна қайта рафлат уйқусининг қора пардалари қорачиқларим устида судралади. Мудрай бошлайман, ҳайвоний қиёфада.

...Талашиб-тортишган, ёқавайрон, жиққамушт бўлганлар шовқинидан уйғониб кетаман. Чор-атрофда олата-сир, ит эгасини танимайдиган, аллатовур таниш-беғона овозлар. Бирининг қўлида миллати, мамлакати номаъ-

лум туғ, қай бирининг қызарған қорачиқларида қассобга ҳамла қилган буқанинг важоҳати, яна бирининг кўкрагида ажнабий тилда ёзилган шиор. Улар тинимсиз-тўхтовсиз ёнимдан "сурув-сурув", "гала-гала" бўлиб ўтиша бошлади.

Бу гала-гала шарпалар чайқаларди, урилиб-сурилиб йиқиларди, оёқлар остида қолганлари жонини омон қолишини истаб дод солмоққа шайланарди. Оғриқдан дод солмоқ истаган оғизга катта ботинка пошналари тушиб, тўданинг оёғи остида жон берар. Яна қайта йиқилишлар, яна қайта суринишлар, дод солишга уринишлар, уддасидан чиқа олмай ўлишлар.

Мағзавадай ҳилвираб кўпчиган жисмимни оломон оёқлари остида қолиб кетишидан чўчиб четга оламан.

Улар шовқин-сурон ила гуррос-гуррос бўлишиб ёнимдан ўтиб кетишади.

Бирпасдан сўнг оломон, қоп-қора туман пардаси ичига ўзини олиб, кўздан йўқолади. Гурросларнинг оёқлари остида эзилганлари чалқанча, дустепан, ёнбошлаб қолишган. Бирида жон бордай ҳаракатланиб кўяди, бири ёруғлик билан хайрлашишга улгурмай "кўзлари очиқ кетган"... Санай бошлайман, бир, икки, уч, тўрт, ... йўқ-йўқ, саноқдан адашаман. Уларнинг сафи жуда-жуда кўп эди.

Бу оломон қайга кетди, унинг муддаоси нимадир, ғазаблари кимга сочилган. Ўзининг сафини тўлдириб турган сўнгги сафидан чиққанларига ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Ғалати, ҳайратли, кўрқинчли эди, уларнинг бари...

Шундай ёнимда оёқлари ҳавода муаллақ қолиб бақи-раётганнинг азобланишига юрагим бардош бермай ўрнимдан тураман. Яқинлашаман. Кўзлари юмуқ. Яғири чиқиб кетган телпагининг узилган қулоғи ўзидан бир қадамлар нарида ётар, оғриққа чидай олмаган кўллари кўкрагиниғижимлар, лаблар аллатовур хунук шакл касб қилган, шундай қора совуқда елкасига титиғи чиқиб кетган чопон илган, шимлари ҳам бир неча қишнинг аёзига бардош бериб, бардоши узилган, ботинкаларининг бирини учидан сигирнинг чувидан чиққандай пайпоғи қорда чуваллашиб ётарди.

Таниш, жуда таниш ботинкалар...

Бир лаҳза ботинкалардан кўз узолмайман.

Лаҳзалар ичида фикрларим тиниқлашиб, хотираларим ёрдамга шошилди.

Бир чақин мисол хаёл мияда шуъла сочиб сўнди. Унинг ёруғида ўз ботинкаларимни танидим.

Ҳа-ҳа, улар менинг ботинкаларим эди. Уни бугун тонгда қашқадарёлик дўстим Қодирга кийдириб, кузатиб қўйгандим. Бир оз тор келганди. Аммо Қодир, "Ҳечқиси йўқ, намда кенгаяди", дея оёғига ила-ила кўчага отилганди.

Ботинкалардан оққан нигоҳ, унинг юзларига қадалди.

Қодир, ҳа, ўзимизни Қодир қаршимда тўлғониб ётарди.

Не қилишни билмай, унинг бошида серрайиб тураберибман. Қачон унинг нурсиз кўзлари менга қадалганда ҳушимга келдим. Имлаб чақиргандай бўлди. Тиз чўқдим. Қизариб, моматалоқ бўлиб кетган муштини кўксига қўйди. Хириллагандай овоз берди:

— Юрагим.

Кейин оҳиста кўзларини юмди. Жон ҳолатда кўтармоққа шайландим. Лаҳзалар ичида шалвираган жисмимни аллақандай ёввойи куч кучоғига олди. Даст кўтардим. Боши худди отилган қуш калласидай ўнг билагимнинг юқорисида чайқалиб борарди.

Катта йўлгача анча бор. Аммо қадамларим тетик, ярдорнинг оғирлигин сезмайман. Кўчага чиқдим. Машиналар ёнимдан физиллаб ўтади. Шундай бекатдаги ўриндиққа уни ётқизиб, машина ушлашга шайланаман. Қани тўхтаса. Бири кетидан иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси, ... аммо тўхташмайди, қизталоқлар.

Охири бирига инсоф кирдими, кўча музини сийириб, тезлигини пасайтирди.

Муддаони айтдим. Бўларини сўради. Рози бўлдим.

Қодирни буқлагандай машинага тиқиб, ёнига ўтирдим.

Касалхона эшигидан мўралаганда бир барзанги, хўпнасемиз доктор, уни текширув хонасига олиб кирди ва бир оздан сўнг қаршимга пешвоз чиқиб:

— Инфаркт, оғир формаси, — деди.

— Тузалса юрадими, — дедим мўлтирабгина.

— Аъзоларининг бақувватлигига боғлиқ, — деди.

— Бақувват, — дедим ийманибгина.

— Қанақасига бақувват, ғози қочиб қолган-ку, — деди истехзоли жилмайиб ва "кутиб ўтиринг" дегандай ҳаракатда яна ўзини ичкарига олди.

Не қилишни билмай, бир оз кутиш майдончасида турдим-да, узоқ вақт ҳеч кимдан хабар бўлмагач, барзанги доктор орқасидан ичкарига мўраладим. Шундай қаршимда пайдо бўлган ҳамшира қиз, "сиз нима қилиб юрибсиз" дегандай нигоҳда йўлимни тўсди. Кейин эрингандай, ижирғангандай ҳолда:

— Эрталаб хабар олинг, ҳозир реанимацияда, — деди эшикни худди пешонамга ургандай қарсиллатиб ёпди. Кўчага чиқдим. Совуқ ҳаво юзга урилиб, бир оз тетиклашдим.

Қишнинг қисқа кунлари узоқ тунга йўл бўшатган, ондасонда ўтаётган машина фараларининг ўтқир нурлари бир чақин мисол кўчани ёритиб яна атрофни қоронғилик қоплайди.

Эшак ўлдирар аёз этни чимчилайди. Аммо хаёлда эса Қодирнинг кеч тундаги ташрифи ва у билан бир алоқчалоқ туш каби қилган суҳбатимиз ёдга тушади.

... Даракчи қўнғироқнинг тинимсиз жиринглашидан беҳолгина ўрнимдан туриб эшикни очаман. Остонада Қодир. Уни кўрганимдан бир оз кўнгил ёришиб, меҳмонни ичкарига бошлайман. Елкасида аллазамонлардан эсдалик бўлиб қолган чопон, бошда ишқаланавериб юнги тўкилган телпак, оёқда у ёқ-бу ёғи шардоз ип билан тикилган туфли. У ҳам териданмас, латта ботинка.

Туппа-тузук. Қирриқ шоирни бундай хароб аҳволга келиб қолганлигидан ҳайратим ошди. Аммо ҳайратимни ичга ютиб, қучоқлашиб кўришдик. Уйнинг тўрига бошладим. Ботинкасини ечганда, пайпоғининг учидан бош бармоғи кўриниш берди. Бармоғига кўзи тушиб:

— Жўра, бу даврлар ўтади. Ҳали жўрангни осмону фалакда учиб юрганлигини гувоҳи бўласан, — деди менинг ҳайратимга жавоб тариқасида. Индамадим.

Ўзининг аҳволини билиб турсам-да, оиласининг соғлиқларини сўраб-суриштирдим.

У менинг гапу сўроқларимга эътибор қилмасдан, худди ўзга сайёрадан тушгандай, қандайдир сиёсий, ўта махфий, ўта муҳим ишларидан сўзлай бошлади. Туппа-тузук

шоирнинг бунчалар ўзгариб, талвасага тушиб, оғизлари кўпириб гапиришидан янада ҳайратим ошди. Унинг ўша тунда сўзлаганларидан ёдда қолганлари:

— Республика матбуотида барча ватанпарвар ижодкорларнинг ватан, халқнинг қуллик занжирини узиши ва ҳоказо темалардаги чиқишларини ўқиб, нуқул сени эслайман. "Мени оғайнимга нима бўлди? Бугун бошли ўзбек халқи оёққа турган бир пайтда, у нега жим", деб.

Хўш, гапир-чи, сенга нима бўлди? Худди курк товукдай уйингда тухум босиб ётгунча халқ манфаатларини ёқлаб, матбуотда чиқишлар қилсанг бўлмайдими? — деди зарда қилгандай.

У маъруза қилаётганда оёқларини ёддан чиқарган эди. Шу боис пайпоқларини тешиб чиққан бармоқлари нақд дастурхон устида тинимсиз рақсга тушарди. Бармоқларини сўзларига мос ҳаракатларидан кулгим қистаб, базўр ўзимни босиб турардим. Кулгу аралаш:

— Бу, Қодир, сен ўзингмисан? Ё жин-пин чалганми? — дедим, унинг оташин хитобига унчалик эътибор бермай.

У мени бармоқларига тикилиб сўзлаётганлигимни сезиб, бир оз хижолат аралаш шоша-пиша оёғини чотлари остига олиб, мардош курди. Энди бармоқлар, унга бўйин ёр бермай тизза остида ўйнай бошлади.

У менинг истеҳзоли саволимдан жаҳли чиқди. Бурун парраклари устида жимитдай-жимитдай тер зарралари пайдо бўлди. Кейин фикрлари қуйилиб келди шекилли, бўйнини мен томон чўзиб:

— "Мен нима дейману кўбизим нима дейди", деганларидек, бугун мамлакатда нималар бўлаётганлигидан сен хабардор бўлмасанг. Биз қишлоқилар дардимизни кимга айтиб йиғлаймиз. Шундай дунёнинг бурчагидан совуқни совуқ демай, қишлоқ тракторида туман марказига чиқиб, Тошкентга келиб турсагу сен эса иссиқ уйингда ялпайиб ётиб, пойтахтингда бўлаётган жаҳоншумул ўзгаришларга лоқайд бўлсанг. Биласанми, эртага катта қурултой бўлади. Қашқадарёдан бир юз ўттиз киши ана шу қурултойга делегат бўлиб келганмиз. Ҳа, ҳа, делегат бўлиб келганмиз. Мен эса президиумда ўтираман. Делегатларни раҳбариман.

Сени гапингни қара-ю. Бугун мисли кўрилмаган воқеалар юз бераётган пайтда ғафлат босиб ётган бўлсанг.

Ул-бул майда-чуйда нарсаларни кейин ҳам ёзаверасан. Айни жамиятда кечаётган жараённинг бевосита иштирокчиси, жарчиси бўлмасанг, қандай қилиб шу давр ҳақида буюк нарсаларни ёзишинг мумкин?..

Ҳа, ҳақиқатдан ҳам Қодир жин теккан ёки мен билмаган ўзга оламга кириб қолган эди.

Менга қоронғи бўлган бу олам ҳақида билиш бир ижодкор сифатида қизиқарли эди-ю, аммо Қодирнинг афтода ҳолати одамни у оламдан итарарди. Шу боис уни ўзимизнинг ижодий фаолиятимизга боғлиқ нарсаларга чалғитиш ниятида:

— Сиёсат билан шуғулланиб, ул-бул нарсаларни ёзишни ҳам унутган кўринасан, — дедим чой узатиб.

— Шеърни айтаяпсанми, ҳе, шеър ёзмай кўйганимга олти ой бўлди. Шеърни кўяйлигу ҳозирда кундалик ишим бўлган туман газетасига мақола ёзишга ҳам вақт йўқ. Иш шунчалар кўпки, ҳаракат аъзоларининг сонини кўпайтириш мақсадида, қишлоқма-қишлоқ кезиб юрибман. Агар шу яёв юрган қадамларимни чақиримга чақса, ер шарини бир маротаба айланиб чиққан бўлардим. — Кейин у бир лаҳза ўйга толиб: — Аъзо бўлувчиларни топсаёну, кейин уларга албатта тушунтириш ишларини олиб боришинг, ҳар бирига албатта келажакда ким бўлишини шама қилиб кўйишинг керак. Ҳозир анойи одамлар йўқ.

— Олти ойдан бери шу аҳволда юрган бўлсанг, оилангни ким боқаяпти? Ё ҳаракатларинг иқтисодий ёрдам қиладими, — дейман.

— Йўқ, оғайни. Ҳаракатни ҳозир иқтисодий аҳволи йўлга кўйилганича йўқ. Ўзимизни томорқадан чиққан ул-булга, яна бир-иккита кўй-қорамоллар бор, шуларни ҳисобига яшаб турибмиз.

Кеча келаётганда уйдаги сигирни сотиб, делегатларнинг бир қисмининг йўл харажатини ўзим тўладим. Шундай қилиб халқни ортингдан эргаштирмасанг, ҳозир одам одамнинг ортидан юриши қийин, ошна.

— Хотининг хафа бўлмадими?

— Хафа бўлдию, унга ҳам бўлажак яхши кунларни шундай таърифини келтиргандим, "Ундай бўлса майлику, яна ҳаракатингиз оёққа турганда сизни четлаб кўймасан бўлгани", — деди. Қодир менга саволомуз тикилиб. —

Қани, ўзинг айт-чи, тетапоя қилиб бу ҳаракатни оёққа турғазган одамни қандай қилиб четга супуриб ташлаш мумкин?

У бир лаҳза жим қолди. Кўл ҳаракатлари, кўзларининг бежоллиги, бошининг лиқиллаши худди Достоевскийнинг севимли қаҳрамони князь Мишкинни эслатарди.

Уни мендан жавоб-кутиб ўтирганлигини сезиб, кўнглимга аллақандай шубҳа оралаб:

— Ишқилиб, хотинингни соғин сигирини сотиб келганинг йўқми, — дедим, рафиқаси Манзуранинг маҳзун чеҳраси кўз олдимга келиб.

— Йўқ, соғинмас, боладан қолгани, — деди юзига қизиллик югуриб. Мен бош чайқадим.

... Ўз хаёлларим билан бўлиб, автобус бекатига қандай етиб келганлигимни билмай қолибман. Бахтимга автобус кўп куттирмади.

Эрталаб хотинимни ул-бул егулик солинган халтасини қўлтиқлаб Қодирнинг аҳволидан хабар олиш учун йўлга отландим. Касалхонага кириб келганимда ўша кечаги барзанги доктор навбатини топшириб, йўлга отланаётган экан. Шоша-пиша дўстимнинг аҳволини сўраганимда:

— Бир нави, аммо жиддий даволаниши керак. Бўлмаса бу касалнинг охири ёмон, — деди пальтосини киятуриб.

Мен унга раҳмат айтиб, палата томон юрганимда:

— У ерга сизни киритмайди, узоқдан келган экан, ҳозир ўзим бошлашиб кираман, — деди. Кутдим.

Қодирнинг палатасига бош суққанимда у оппоқ чойшаб ичида шифтга термулиб ётарди. Менга нигоҳи тушиб, кўзғолди. Бир турли жилмайди. Ҳазил аралаш:

— Президиумда сенинг жойинг бўш қолди-да, — дейишим билан қовоқлари уюлиб:

— Ҳа, тўғри айтасан, ёмон иш бўлди. Қашқадарёликлар ҳам эгасиз бўлиб ўтиришгандир. Сендан бир илтимос, уларнинг олдига бориб, узримни айтиб қўйсанг, — деди.

Мен у билан бир оз суҳбат қилиб, кечаги оломон кетган томонга йўл олдим.

Бир катта зал одам билан лиқ тўлган. Одамларнинг кўплигидан зал ичида қўланса тер ҳиди димоққа урила-

ди. Сўраб-суриштириб, Қодирнинг сафдошларини топдим. Бўлган воқеани айтишим билан, уларнинг ичидан бир норғули:

— Э-э, бу ерда ит эгасини танимайди. Бир-бири билан устол таллашиб ётишибди. Қодир йўлкирани бермаса, кўчада қолиб кетамиз, — дейиши билан ҳаммасининг юзига хавотир ўрлади. Бошлиқларининг соғлиғини сўраш ҳам хаёлларидан кўтарилгандай эди. Уйга қайтишлари беҳос ёдга тушгандай, бир-бирларига ёвқараш қилишди. Шунда хаёлимга буларнинг барини олиб келиш ва олиб кетиш дўстимнинг хотини Манзуранинг сиғири бўйнида эканлигини сездим.

Делегатлар ўзаро фикрлашиб, биринчи гап бошлаган норғул йигитни Қодир олдига вакил қилиб юборишди.

Йўлда кетатуриб, ундан оилавий аҳволини сўрайман. Бир тайинли жавоб қилмайди. Билганларим, ҳукумат раҳбарлари билан келиша олмай қамалиб чиққан, қамоқда пайтида хотини кетиб қолган, ҳозирда сўққабош, колхоз гаражида қоровул бўлиб ишлайди.

Сиёсий қарашлари — бугунги жамиятдан норози, муваққат ҳукумат ўрнига бошқасини олиб келиш ва бу янги келган ҳукуматдан оладиган улуши — колхоз гаражига бошлиқ бўлиш.

Унинг тўпори, дали-ғули гапидан ўйга толаман. Ҳозир бу полвонга "гаражни берамиз", деса, ҳеч иккиланмасдан бу ҳаракатдан чиқиб кетиши тайин. Агар Қодир айтаётган ҳаракатнинг ҳар бир аъзосига мансаб бериладиган бўлса, бу қанча мансаб дегани.

Узун-қисқа бўлиб касалхонага кириб келганимизда, янги навбатга келган доктор ва ҳамшира бизни қаршилади, аммо нотаниш бўлганлигимиз боис, икковимизни ҳам ичкарига йўлатмади. Лафас полвонни кўп илтимосидан сўнг бир зумга унинг киришига рухсат берди. Полвонни ташқарида кутиб турдим. Кўп ўтмасдан иршайиб қаршимга келди. Дўстимдан пул ундирганлиги товоқдай юзида зоҳир эди.

Хайрлашдик.

Қодир ортидан бир неча кун бориб-келиб юрдим. Аммо янги бир нарса бошлаганлигим боис, унинг олдига бориб-келишлар ўз-ўзидан тортилди. Йўқ, орадан кўп ўтмай

ўзи кириб келиб қолди. Бир оз ранги кетган, аммо яхши ухлаганлигиданми ёки уколнинг таъсириданми қовоқлари шишган эди. Уйга бирров кирди-ю, худди мен узок тутиб қоладигандай алпозда:

— Жўра, мен уйга бормасам бўлмайди. Бор пулимни ўша куни хумпар Лафасга бериб юборибман. Лўлилигини қилиб тургандан сўнг, ийиб кетибман-да. Уйга етиб олишимга бир оз қарз берсанг, — деди мўлтираб.

Мен ҳам учма-уч яшаётганлигим учун фақат йўл харажатини бера олдим, холос. Ҳаво анча айниганлиги боис, туман марказидан унинг уйигача йўловчи машина ё трактор бўлмаса, кўп чақиримлар масофани яёв босишини ҳисобга олиб, эски пальтомни, ўтган йилги этигимни кийиб кетишга мажбурладим. Аммо бошдаги бир қулоғи йўқ телпаги одамни хижолатга соларди. Начора, ўзимда ҳам бу матоҳдан йўқ эди-да...

Кетиши олдидан:

— Оғайни, энди сен билан биз ёш бола эмасмиз, кўрпамизга қараб оёқ узатсак бўларди. Оғайниларинг билан гаплашиб кўрдим. Ҳаммаси сени ҳаракатингга бир нарсадан умидвор бўлиб киришган экан. Майли, уларни тушунса бўлади, аммо сен билан биз нимага эришамиз. Ё “ҳаракат”ингни бир нарсалар ёзиб бериш ҳам қўлидан келадими? Яхши шоирсан, талантингни хор қилма. Бу даврлар ҳам ўтар, ижодкорни тан оладиган замонлар келар. Бундай ўтиш даврида, қийинчиликни бўлиши табиий жараён. Мен ҳам кўп тушқунликка тушаман, ана ўшандай пайтлари ҳаммасига қўл силтаб қишлоққа кетгим келади, аммо яна аллақандай куч, “Сен ёзишинг. Гўзал-гўзал нарсаларни ёзишинг керак”, дея йўлимда туриб олади, — дея яна қандайдир ўгитларни қилгандай бўлдим.

У сўзларимни жимгина тинглади. Гапим сўнггида:

— Эртароқ ватанга бориб, ҳаракатнинг Низомига ўзимизни қўшимчаларни бермасак, кеч бўлар экан, — деди туйқусдан. Унинг бу гапларидан ҳафсалам пир бўлиб, дўстим билан хайрлашдим. Аммо...

Заптига олиб, Қодир кетган куннинг эртасига қор чунонам ёғиб бердики, дарахт шоҳлари унинг залворига бардош бера олмай, туни билан қарсиллаб овоз чиқариб турди.

Ойнаи жаҳон орқали тоғлик туманларда қор кўчиш эҳтимоли борлиги ҳақида ташвишли хабарлар берилди бошлади. Кексаларнинг айтишича, бундай қалин қор узоқ йиллар олдин бир ёққан, ўшанда ҳам тоғлик туманлар атрофларида кўп кўйлар очликдан, қор кўчкисидан қирилиб кетган экан.

Эрталабки қалин қорни кўриб негадир кўнгил хуфтон тортди. Бир неча кун яна олдинги ҳолатга тушиб, ҳеч нарсага қўл бормади кўйди. Ҳатто уйдаги ул-бул сўзлар ҳам қулоққа совуқ эшитилар, юрак яна борлигию йўқлигини унутиб кўйгандай беҳолгина урар эди.

Туш кўрдим. Яна ўша оломон, яна олатасир, совуқ овозлар, бирида туғ, бирида аллақандай ёзувлар. Бир-бирини йиқитиб, шанғиллашиб, қоп-қора зулмат сари саф тортиб кетиб боришарди. Улар орасида Қодир ҳам бор, аммо у бошқалардан ўзгача, қип-яланғоч эди.

Илкис овоздан уйғониб кетдим. Ҳали куёш чиқмаган, лекин ромдан сутдай ойдин тонг шафағи деразаларга урилиб, хонада ажиб бир манзара ҳосил қилган эди.

Ул-бул томонга юриб, янги ёзилаётган асарнинг давомини ёзмоққа тутиндим. Хаёлга ҳеч бир сўз келмай, қаршимдан тунги туш шарпалари бир-бир ўта бошлайди. Оломон, оломон ортидан судралиб бораётган қип-яланғоч Қодир. Яна қайта у ҳақда ўйлай бошладим. У қандай ўзгариб кетди. Шеър, шеърят деса ўзини томдан ташларди. Ўқи, десанг соатлаб шеър ўқирди. Европа, Лотин Америкаси, Япон шоирлари шеърларини шунчалар чуқур таҳлил қилардики, унинг таҳлилидан, асосли хулосаларидан келажакда жуда катта шоир бўлишига ҳеч бир шак-шубҳа йўқ эди.

У тенгдошларидан анча олислаб, шеърят осмонида ўзига макон қурган, ортидан бутун бошли бир авлодни етаклаган шоир эди. Наҳотки, шундай истейдод соҳиби, зукко билим эгаси бўлган бир инсон қисқа вақтда шунчалар ўзгариб, қилаётган ишининг ўзи учун самарасиз эканлигини билмас даражага келиб қолган бўлса. Ё унга ўзга, менга қоронғи бўлган кучларнинг сеҳрли таъсири бўлдимикин. Билмадим...

Хаёлларимни йиғиб, ўзимни зўрлаб, яна қайта ёзишга чоғланаман.

Бўлмайти.

Сўзлар юпун, яланғоч эди.

Қуёш чиқди. Телефоннинг тинимсиз жиринглашидан хушёр тортидим. Алоқачи қизнинг:

— 48-94-23 ми? — дея мени тасдиғимни олганидан сўнг:

— Чироқчига жавоб беринг, — деган овозидан хушёр тортиб, ҳойнаҳой, Қодир бўлса керак, дея қўнгил равшан тортади. Аммо телефонда ўзга овоз эгаси дўстимнинг вафот қилганлиги хабарини сўзлар эди...

Мен унинг дафн маросимига бора олмадим. Чунки бориб-келиш харажати, қишнинг қорли кунларидаги "ночорлик" сафар қилишга йўл бермасди. Аммо орадан бир оз вақт ўтгандан сўнг, унинг сўнгги қисмати ҳақида курсдош жўралардан Намоз хабар келтирди:

— У ўзини ўзи ўлдирди. Одам ҳам шунчаликка борадими? Раҳматлик ҳаракатига аъзо йиғаман, деб оиласидаги бор мол-қолини сотиб харажат қилган экан. Охири сафар, шу йилги қишда уйдаги ёлғиз сигирини сотиб, делегатларини Тошкентга олиб келган экан.

Ўлганида, оиласидаги олти жон қип-яланғоч бўлиб, ҳатто гўрковларга бир энлик сурпни ҳам уйдан топиша олмади. Хайрият, оғайни-қариндошлари йиғилишиб, ҳамма маъракаларини ўтказиб беришди.

Эшитишимизча, у марказда шу ҳаракатнинг асосий раҳбарларидан бири бўлган экан. Аммо вафотида марказдаги оғайниларида биронтаси сўроқлаб боришмабди.

Ана сенга сиёсий раҳбарнинг иззат-обрўси... Ўлиб кетар экансан, олти жонда қасдинг бормиди? Онаси ҳаммасини боқолмаганлиги учун, болаларининг бир-икки-тасини қариндош-уруғлари олишди, дея куюниб гапирар, менинг кўз олдидан эса уни қорниғимлаб, мушт тугилган қўллари кетмас эди.

Қодир вафот қилди. Нега менда хотиржамлик. Нималар қайтмоқда менинг жисмимга? Вафот қилган дўстим, хаёлот дунёмга қандай меросни қолдириб кетди?

Худди минглаб йиллардан буён жизғанаги чиқиб ётган замин юзи кўм-кўк либосларга кўмилгандай ва бу кўм-кўк либослар менинг ҳам жисмимга ўз чакмонин ташлаган ҳолатда руҳим тетик ўйлай, фикрлай бошладим. Ўлим

ҳақ. Чақалоқнинг ингасида ўлим саси муқаррар. Чунки туғилишнинг ўзи йўқлик сари биринчи қадам. Чақалоқ ингаси ва жудодик йиғисигача бўлган сафарда кимдир қоқилиб, кимдир йиқилиб, аллаким беморланиб, кимлардир қариб-чуриб сўнгги манзилга етиб боради. Бу ҳолат жуда жўн, содда табиийликдир. Ана шу сафар давомида кимдир ортдагилар учун яхши ном билан, ўзгалари бадном, қолганлари номсиз кетади. Билмадим, дўстим Қодир қайси ном билан таниш-билишлар хотирасига муҳрланди.

Менинг тасаввуримда, тушунганлар хотирасида унинг дардчил, оғриқли, ўйноқи шеърлари қолди.

Ҳаракат раҳбари сифатидаги хотиралар ўзи билан бирга кетган бўлса ажаб эмас.

Бу дунё яралгандан буён Қодирга ўхшаб халқнинг йўлбошчисига айланаман, дея умрларини хазон қилганлар беҳисобдир.

Инсонни шахс даражасигача ўсиб чиқишида нафақат ўзи яшаб турган жамиятни, балки яна аллақандай илоҳий назар борки, уни сўз билан таърифлаб бўлмайди. Халқимизда бир нақл бору "Хизр назари тушмаса, мол бозорга даллол ҳам бўлолмайди", деган. Шахсни давр дунёга келтиради ва албатта у Хизр назари тушган инсон бўлади. Шу боис бу олийликка эришиш учун илм, истеъдод, шиддат, ақл-фаросат, тафаккурнинг ўзи камлик қилади.

Ана шу талабларга жавоб берган инсонлар халқнинг йўлбошчисимас, балки мутафаккир олим, истеъдодли ёзувчи, жасур саркарда бўлиб ном қозониши мумкиндир, холос.

Азал-азалдан ҳам даврнинг пўртанали лаҳзаларида ёлғончи пайғамбарлар, шуҳратпараст кимсалар, мансабпараст шарпалар баҳорнинг ёмғиридан сўнг потирлаб униб чиққан қўзиқоринлар мисол серуруғ бўлишган. Бу қўзиқоринлар булутларни ёриб заминга нурлари ила саломга чиқиб келган кувеш тафтидан сўлиб қолишларидан титрашиб, бор истакларини булутли кунларда амалга оширишга шошилганлар ва шу боис ҳали шаклланиб улгурмаган жамиятда маълум бир маънода муваффақиятга ҳам эришганлар.

Жуда кўп жиноятлар тунда содир бўлганидек, жамиятнинг булутли кунлари ҳам жиноятларга, хиёнатларга, босқинчиликларга йўл очиб берувчи беморлик давридир.

Ана шундай даврда уриш-жанжални бошловчи "даҳо"-лар ҳеч қачон ўзларини олов ичига ташламай оловда жизганак бўлиб ёнувчиларнинг томошабинига айланиб келишган. Бундай кўргулик олдин ҳам, бугун ҳам, эртага ҳам такрорланиб келаберади.

Бундай мудҳиш фожианинг бошида турганлар минглаб йиллардан буён қораланиб, инсониятнинг нафратига дучор бўлган тўнғизлардир. Ўз халқи тақдири, унинг ҳаёти билан қалтис ўйин қилганларни ҳеч қачон ана шу халқ кечира олмаган ва бу фалокат эгалари ҳамма даврларда ҳам нафратдан-да нафратлироқ ҳукм остида дорга осилган.

Қодир вафотидан сўнг уни ўз уммони уюрига тортган томондан совуқ, бадбўй уфунат эсарди. Улар, жуда-жуда орзиқиб, бир иштиёқ билан юксак чўққиларни забт этиш учун бутун жону жаҳонини бағишлаган, аммо бундай юксакликда макон қуриш ҳар кимга ҳам насиб қилмаслигини бехос сезиб қолган аламзада одамларга ўхшарди.

"Ўсадиган эл, бир-бирини ботирим, деган"идек, уларнинг бу айро-айро йўлларида мен бир ҳақиқат пойдевориغا етолмасдан овора эдим. Ҳа, бугун оғир, жуда-жуда оғир вазият кемасида сузиб бормоқдамиз. Айни шундай пайтда бирлашиб, жипсроқ бўлиш керак, деган шиор мен билан суҳбатлашганларнинг мутлақо хаёлларига келмасди. Ҳар бири, худди Крилов масалидаги "Оққуш, қисқич-бақа, чўртан балиқ" ролини ўйнаётгандай эди.

Биз билган оддий ҳақиқат бор. Одам одам билан фикрларида, қараш ва ғояларида келиша олмаслиги мумкин, аммо умуммиллат йўлидаги ўзанда албатта битта одамга айланишга маҳкумдирлар.

Гар шу ҳақиқатга амал қилинмас экан, ҳар қандай даҳо инсон ҳам қалтис, ажралиш мумкин бўлмаган вазиятда айро йўл танладими, албатта ҳалокатга учраши муқаррардир.

Қодирнинг сафдошлари эса ана шу ҳақиқат бўстонига бир мўралаб қарамаган бандаларни эслатарди.

Бу шарпаларнинг саробга қорилган хитобларин эшитган дамлар беихтиёр хаёлларим юртим ўтмиши-

нинг энг қора, оғриқли кунларига бошлаб кетарди. Чунки бу она замин бошидан қанча-қанча истилоларни, қанча-қанча хунрезликларни, шаҳарларин ёндирилишини, халқини хонавайрон бўлишини бошидан кечирмади дейсиз.

Темур салтанатидан сўнг Туркистон ўлкасида мустақкам пойдеворли давлат қад ростламади. Ягона Туркистон амирлик ва хонликларга бўлиниб, тарқоқ-тарқоқ, майда-майда маконларга айланиб борди. Натижада, ана шу тарқоқ давлатчалар бир-бирларини босиб-янчишда, юртларини хонавайрон қилиш борасида дунё мамлакатларининг олдинги сафидан ўрин олди.

Ҳар қандай юртнинг парокандалиги ички инқирозлар, келишмовчиликлар, бир ёқадан бош чиқармаслик каби иллатлар оқибатида юз берган. Ва оқибат, бўлинган эл майдалашгандан майдалашиб, маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик деган энг қуйи поғонада бир-бирини ғажиб-янчишган.

Уруғ уруғ билан бўлган муросасиз курашлар буюк давлатни шунчалар чок-чокидан сўкиб ташлаганки, натижада бир вақтлари гуллаб-яшнаган мамлакат бўстони таптақир чўлга, харобазорга айланган.

Тарихдан "Империя" сўзи бот-бот қулоққа чалинади. Империяларни денгиз подшоси саналмиш китларга ўхшатгим келади.

Шу ўринда инсониятнинг андозаси табиатдан олинганлигига имон келтирасан.

Чексиз, довулли кенгликларда сузиб юрган кит майда балиқлар билан озучаланади. Қорни тўйиб, оғзини очиб дам олаётган паллада тишлари ковакларида қолган балиқ гўшти ва суякларини унинг хўрагига айланган балиқлар тозалаб кетар экан.

Тасаввуримизда бу ҳолат, балиқчалар оч қолмасликлари учун китни қилган инъомига ўхшаб туюлади.

Охир-оқибат, денгиз подшоси қариб оламдан ўтганда "Қайтар дунё" деганларидек, ўзларига қирон келтирган кит ана шу балиқчаларнинг севимли таомига айланар экан.

Империяларнинг қисмати ҳам худди шундай. Бутун бошли мамлакатларни босиб олган империялар ҳам охир-

оқибат парокандаликка учраши муқаррар ва бу империя бошида турган халқлар ҳам сўнгида энг майда миллатга айланишга маҳкумдир. Яна ўзини тиклаш учун эса юзлаб йиллар керак бўлади. Гар тиклай олса...

Тарихнинг сарғайган варақларини саҳифалар экансиз, ҳамма империялар пешонасига ана шу қисмат тамғаси муҳрланганлигининг гувоҳи бўласиз.

Мамлакатнинг ҳар доим ёш ва навқирон бўлишида ана шу мамлакат халқларининг бир-бири билан аҳиллиги, иноқ ва елкадошлиги жуда-жуда аҳамиятга эгадир. Агар шу тинчлик ва аҳиллик бўлмас экан, албат бир кун қайсидир китга айланган давлатнинг луқмасига айланиши муқаррар.

Кечагина, бундан 135 йил илгари Туркистон ўлкаларини Чор Россияси томонидан босиб олинмишида ҳам, айнан мамлакат ичидаги парокандалик, хонликлар ва амириликлар орасидаги низолар сабабчи бўлмадими?

Истилочилар Кўқон хонлиги тасарруфидаги Оқмачит, Чимкент, Туркистонни босиб олмоқда. Элатдошлар қирилмоқда. Хива хонлиги ва Бухоро амирилиги эса томошабинлик ролда. Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд шаҳарлари қўлдан кетмоқда, истилочиларга қарши чиққан халқ қирилмоқда.

Бундай фожиали ўтмишни қандай баҳолаш мумкин. Баҳолаб бўлармикин?

Бундай фожиаларнинг таг заминиди миллат маънавий оламининг жуда-жуда торайиб, ўз шахсий "мени" қобиғига ўралашиб қолганлигидан далолатдир.

Дўстим Қодирнинг сафдошлари оғзидан отилган сўзларда ана шу фожиали, шармандали ўтмишни қайтаришга бўлган даъват сезилиб турарди.

Бу жуда-жуда қалтис, халқ бошига яна бир мангу кулфатни солишдан ўзга ҳеч нарсага олиб келмасди.

АЙТИЛГАН СЎЗ — ОТИЛГАН ЎҚ!

Хизмат сафари ва Қодирнинг оила аъзоларидан хабар олиш ниятида йўлга тушаман. Автобусда кетиб бораялман, ёнимда ўтирган нуроний тилининг тагига бир кафт

нос ташлади-да, мудрай бошлади. Бир оз ўтиб автобус шаҳардан кенг далага чиқди. Чор-атроф сарғайган майсаларга бурканган, тоза ҳаво автобус деразаларини тирқишидан юзларга урилади. Олис-олис тоғларга туташиб кетган кенгликларга тикилиб, негадир ўз-ўзимга ҳисоб бергим келади. Бу сафарнинг таъсирими ёки қалбимда қандайдир ўзга галаёнми, билмадим.

Мен том маънода ўтган тузумнинг фарзандиман. Ўша тузумни нонини едим, тузини ичдим. Ҳатто шу тузум пойтахтида таҳсил олдим.

Жамият шу, унда худди шундай яшаш керак, деган қатъий хулоса миямда шаклланиб бўлган. Шу боис кечаги ҳукумат раҳбарининг ғалати гапини ҳечам ҳазм қилолмай овора эдим.

Ҳукумат раҳбари:

"Биринчи сентябри Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги куни деб, эълон қиламан", деди, бутун бошли мамлакат халқига.

Қандай мустақиллик?..

СССРдай улкан бир мамлакат тасарруфидан чиқиб, алоҳида, мустақил, ҳеч бир давлатга қарам бўлмаган дунёни яратиш мумкинми? Хўш, ўзимизни мустақил бўлдик, дея ишонтирайлик ҳам.

Мамлакатнинг бутун бошли иқтисоди — оддий гугурт чўпини ишлаб чиқишдан машиналар яратишгача бўлган жараённинг ҳаммаси бизнинг мамлакатимиздан ташқаридаги республикаларда амалга оширилади ва тайёр маҳсулот сифатида юртимизга олиб келинади.

"Ўзбекистоннинг бебаҳо бойлиги", дея жар солган пахтамиз ҳам хомашё сифатида Россиянинг турли шаҳарларига юборилади ва ўша томонларда қайта ишланиб, мингдан бир қисми эса пахтани етиштирган деҳқонга либос қилиб қайтарилади. Қолганини худо билади.

Оддий кўйлак тикадиган фабрикаси йўқ мамлакатни мустақил деб бўладими? Йўқ, асло!

Заводларимиз бор, яна келажакда қурамиз, дейишмоқда. Кўзидан осилиб, бошқа мамлакатга қарам бўлган мамлакат, етмиш йил давомида қурилган улкан иншоотларни, завод-фабрикаларни қандай қилиб қисқа вақтда қуриб, халқини керакли истеъмол буюмлари, саноат маҳсулотлари билан таъминлаши мумкин?

Ҳечам ишонгинг келмайди.

"Мустақиллик!"

Бу ақлга сиғмайди!

Ҳар қандай мамлакат ўз озодлигини, ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий озодлик паллалари тошини елкасини босиб турган мамлакат тошидан оғирроқ сезгандагина озодликка эришамиз, дея ўйлашлари мумкин. Бизда озодлик тарозисига қўядиган тошнинг ўзи йўқ-ку.

Лотин Америкаси, Африка мамлакатларининг айримлари ана шу илоҳий маъбудага эришиш учун неча-неча йиллардан бери курашиб келади. Лекин шу давлатларнинг қайси бири бу маъбудани қўлга киритишди. Ҳеч бири.

Сўзларини миллионлаб одамлар тинглаб турган бир пайтда, қандай журъат, юрак билан бу даъватни такрор-такрор айтди. Бу ғайритабиий сўзларни эшитганда, шўрлик залда ўтирганларнинг нафаси ичига тушиб кетди-ку.

Ҳамма жим, ҳамма сукутда. Чивин учса шивири эшитилади. Шу сўзлар янграганда худди залнинг ҳавоси сўриб олингану одамлар нафас ололмай бўғилаётгандай ҳолат юз берди.

Нотиқ яна сўзини такрорлаганда, билиб-билмай, тушуниб тагига етишмай қарсак чалишдилар. Олдин қарсақлар яккам-дуккам, кейин бир-бирига қўшилиб яхлитлик кашф қилди.

Ёнимда носни тилининг тагига ташлаган чол ғимирлаб қолди. Унинг безовталигидан хушёр тортиб, ўтирилиб қарасам, оёғи тагидаги халтачасидан куймаланиб, ниманидир ахтарарди. Топди. Бир парча газета қоғозини ихлос билан ўради-да, узоқ вақт лабига босиб турди. Кейин унинг оғзини бекитиб, ёнимдаги автобус роми тирқишидан улоқтирди. Ястаниб ўтириб олиб, чор-атрофга олазарак, худди бир танишини ахтариб қолгандай нигоҳ ташлади.

Менга кўзи тушди.

— Ҳай, болам, Тошканни носида оҳак кўп бўлади-да. Тилимни тагини куйдириб юборди. Бир оз элитгандай ҳам бўлди, — деди соқолларини тутамлаб.

— Ҳа, отахон, бу тилни тагидаги носни Қаршида ташлайсиз, деб хаёл қилиб келаётган эдим, — дедим суҳбатдош топилганидан хурсанд.

— Қашқадарёнинг носи бўлганда, Қаршигача чикора эмасди. Сабил қолгур, ўткир экан-да, дамимни қайтариб юборди. Кашандалиқ ҳам бир иллат-да, ҳар рўзада ташлайман, деб сўз бераман. Қани ташлаб бўлса. Мен тенгиларни кўпи рўза баҳона ташлаб юборишди. Мен ҳамон аросатдаман.

— Кексалиқда бу ҳам бир эрмак-да, — дея далда бергандай бўламан.

— Эрмакликка эрмагу, аммо у ёқ-бу ёққа чиққанда қийнаб қўяди-да.

Гапнинг мавзуини ўзгартириш ҳамда бир ўзимни хаёлларимга сиғмаётган ҳукумат раҳбарининг хитобини биргалиқда мулоҳаза қилиш ниятида:

— Отаҳон, кечаги ҳукуматимиз раҳбарининг айтганларини эшитдингизми, — дейишим билан ялт этиб менга қаради. Кўзларидаги ҳорғинлик ўрнини қандайдир шиддаткор куч эгаллади.

— Э-э, бу одамда шерни юраги бор. Бу гапни айтган одамни нақ осади-я. Ана шу осишини била туриб, давлатни озод қилиб юборди-я.

Ҳа, отасига минг раҳмат. Бу жа-а катта гап. Катта гапмиш. Бу гапни айтиш, ҳатто ўйлашни ўзи хатарлидир. Бу тузум, чатоқ тузум.

Мен пронтда олти йил бўлганман. Одамлар бир-икки йил жанг қилган бўлса, мен олти йил бўлганман. Пин урушидаям, жаҳон урушидаям қатнашганман. Уруш бошландию, уни ҳақиқий аскарлари мен бўлдим. "Қирқ йил қирғин келса, ажали етган ўлади", дегандай, шу олти йил ичида бирон-бир жойимга тиф тегмади. Соғ-омон қайтдим.

Бир кун урушга кириб ўлганлар, ярадор бўлганларнинг ҳисобини олсанг, тоғ бўлиб кетади. Мен шу олти йил ичида икки юз марта урушга кирдим. Худо сақлар экан-да. Бугунларда эсласам, эгим жунжиқиб, бутун аъзоларимни совуқ тер босади.

Ҳукуматимиз раҳбарининг кечаги гапи ҳам худди урушга киргандай гап. Ё ўлиш керак, ёки мустақил...

Бобой бир оз тин олиб, секин-секин сўзлай бошлади.

— Ўттиз тўққизинчи йилдаги воқеаларни биласанми? Газит-пазитда ёзаётганмиш, улар ҳолва. Ўша йил-

ларни бошдан кечирган қариялар у кунларни яхши би-
лишади.

Тўрговора гурунг қилишаолмасди. Агар шундай гурунг бўлганда ҳам бир-биримиздан ҳадиксираб турардик, "Ичимиздан сотқин чиқмасин", деб. Тўрт киши бўлса, албатта сотқин чиқарди.

Эҳ-ҳе, буларни қанча-қанчасини кўрдим. Мен сиёсат-пиёсатга аралашганим йўғу, аммо Жовли тоғамнинг қамалиши ҳеч ёдимдан чиқмайди. Ўша кунларни эслашим билан, тоғам раҳматликни турмага олиб кетган кунлари хаёлимга келаберади.

Тоғам жуда одамохун, билимдон, мулло одам эди.

Эскичани қироатини келтириб ўқирди. Гўрўғли, Кунтуғмиш, Алпомиш, Қиронхонларни ҳар ҳафтада қишлоқда қариндошлар тўпланишиб тоғамга ўқитишарди.

Айниқса, қишнинг қировли кунлари уларни жони кира, сандал атрофига тўпланишиб олишиб, эски пилик ёруғида тоғамдан дoston тинглашгани-тинглашган эди. Ўша замонлар менам мурти чиқиб қолган ёш йигит эдим. Кексайгандан кейин мия ҳам путун бўлмай қолар экан. Бундан бир неча йил илгари ҳам тоғам ўқиган дostonларни ёддан билардим. Тил учиди туради, аммо эслай олмайсан.

Ўшандай сандал атрофида дoston тинглаб турган кунларнинг бирида, қишлоқ мелисаси билан яна бир нотаниш киши уйга кириб келди. Одамлар меҳмоннинг йззатиға ўринларидан туриб, мулозамат кўрсатишди, аммо меҳмон ҳам, Ўроз мелиса ҳам унамай, тоғамни ҳовлиға чиқишиға ишора қилишди. Тоғам ҳам бир нохушликни сезгандай бир ўтирганларға, бир Ўроз мелисаға, меҳмонға назар ташлаб ўрнидан турди-да, уларнинг ортидан эргашди. Эшикдан чиқар чоғида Ўроз мелиса:

— Сизлар бемалол гурунгни давом этказаберинглар, — дея эшикни ортидан ёпди.

Ҳанг-манг бўлиб қолабердик.

Ораға бир совуқ жимлик ўрлади. Худди кимдир муздай сувни кўйинға сепгандай эди. Бир оз ўтирдик. Кейин секин-секин юракда бир ҳадик билан ташқарига чиқдик. Ўзинг биласан, Қашқадарёда уйнинг атрофини девор билан ўрамайди. Чиқсак, шундай қаршимизда бир мо-

шин турибди. Жовли тоғам эса мошинни орқасида ўтирибди. Хотини, болалари ёнида. Кейин хайрлашдилар. Тоғам бизларга ҳам қўл кўтариб қўйди.

Чечадан нима гаплигини сўрасак, "Колхозга бориб келармиш", деди. Чечадан олган далда ҳам юракка ботмай, кўнгил хижил уйга келдим. Эртасига бир тоғамдан хабар олай, деб борсам, келмабди.

Кейин чол бир хўрсиниб:

— Э-э, буларинг сатқайи одам кетсин. Қайтиб умуман келмади, — дея сўзида давом этди.

— Чечам болалари билан чирқираб қолаберди. Ўроз мелиса лом-мим демади. Тоғамни на ўлигидан, на тиригидан дарак бор. Ҳай, тоға кетди. Энди уни болаларига, чечамга тинчлик бўлмай қолди.

Ўроз мелиса бир жойда кўкнори эзиб, кайф қилган, ундан Жовли тоғамни ўтирганлар сўраган бўлса керак, шунда Ўроз:

"Э-э, Жовли акани олиб кетишди. Халқ душмани. Туркияни шипёни экан", дебди.

Шу-шу кечагина уйнинг тўрида туз-нонини баҳам кўрганлар унинг эшигидан юз ўтиришди. Ёмон гап тез тарқалади, дегандай, ҳатто болалар ҳам тоғамни болаларини "шипёни боласи", деб кўрсатар, аёллар янгамни гурунгига қўшмай қўйди.

Раҳматлига, бу ёмон таъсир қилди-да. Ёмон таъсир қилмай бўладими, бугун қишлоқ аҳлидан узилиб қолган бўлса. Худди уйларида илон чиққандай, одамлар ҳовлисини ҳам четлаб ўтадиган бўлди.

Тоғамни яхши кўрардим. Ҳар куни янгамдан, болаларидан хабар олиб тураман. Бир куни пахта ўтоғида Ўроз мелиса ёнимга келиб:

— Ука, Жовли акангникига кўп бораверма. Яна ўзингга бир балони орттириб юрмагин, — деса бўладими. Олдин-олдин унинг гапига аҳамият бермадим, кейин-кейин бир нохушлик бўладигандай, тоғамнинг уйдан оёғимни торта бошладим.

Ана шундай кунларнинг бирида, чечам ўзини осиб қўйибди. Беш жон норасидаси чирқираб қолди. Марҳумани аравага олиб чиқаётганимизда, болаларини тобутга осилиб йиғлашини кўрган одам, тошдан бўлса ҳам эриб кетарди.

Каттаси ўн икки, кичиги уч ёш норасидалар отасиз, онасиз ҳайҳотдай кулбада қолиб кетишди. Хайрият, уларнинг жонига Ўроз мелиса ора кириб, болалар уйига топшириб келди.

Қисталоқ, шундай катта қишлоқдан бирон-бир мард чиқиб "болаларни олиб қолайлик" деб айтмади. Шулар қатори мен ҳам. Ўшанда тоғамнинг норасида гўдаклари ҳам одамларнинг кўзига халқ душмани бўлиб кўрингандай эди. Ана сенга, одамларнинг одамгарчилиги.

Э-э-э, бу Инсоннинг этагидан тавоб олиш керак. Ҳув, баландда анавилар, мас туядай бўкириб турган бир пайтда мамлакатни озод қилиб юборди.

Худо кўрсатмасин, уларга ишониб бўладими, ҳай-ҳут, дея олдиларига чақириб, ортига қайтариб юбормасалар, нима бўларди. Сен билан биз ҳеч қачон уни ҳимоя қилиб бир сўз айта олмасдик. Қайтанга ортидан минг бир бўҳтонни тўқиб, унинг қисмати ҳам худди Жовли тоғамнинг қисматидай яқун топарди.

Худога шукур, Яратгандан унга сабр-бардош, матонат, элининг бошига омон бўлишини тилаб юраман.

Чол кейин бир оз тин олиб:

— Ўзинг кўрдингми? — деди берган саволимни ўзимга қайтариб,

— Кўрган бўлсанг, ҳалиги ўтирганларни ҳам кўрдингми? Раҳбаримиз "Озод бўлдиларинг, мустақил бўлдиларинг", деб қайта-қайта уқтирсаям, худди раҳматлик Жовли тоғамни уйига қарашга безиллаб қолган қишлоғим одамларидай бошини кўтаришмайди. Шундай улкан гап бўлади-ю, бир эркак оғзини қаррақдай очиб ухлаб ётибди. Телебизорчи тоза бошлаб кўрсатди-да, очилган оғзидаги тунука тишлариям кўриниб турибди.

Ҳа, болам, бизларни одамлар қўймижоз, калласига қуймаганингча паҳми етмасдан турабери.

Раҳбаримиз олдин айтганда илғамабман, кейин мундайроқ эшитсам "Мамлакатимиз озод" деса бўладими? Бир қувониб кетдим, бир қувониб, набираларим мени ҳаракатларимни кўриб, қийқиришиб кулишади.

Болам, носни ташлагандим. Бу гаплардан сўнг, ўғлимга қай гўрдан бўлса ҳам нос топиб келишга буюрдим.

Сабил қолгурни ҳам оҳаги кўп экан.

Чол сукут сақлади. Сукут адоғида, чўнтагини тимирс-килаб салафан халтасини олди. Унга бир ижирғаниб қаради-да, ҳе ўлдирса нос ўлдирсин, дегандай, тилининг тагига бир чимдим ташлади. Бир баҳя вақт ўтмай мудраб кетди. Мен яна хаёлларим билан ёлғиз қолдим.

Бу чолда нимага бунчалар ишонч, эътиқод. Озодлик сўзи ортида нималар борлигини ҳис қилармикин. У қатағон қилинган тоғасининг аламларини кўр-кўрона озодлик сўзи билан қўшиб юбормаяптимикин? Лекин қатағон қилинганлар ҳам ана шу жамиятда бўлган тенгсизликларга қарши бош кўтарган одамлар эди-ку?.. Чолнинг қувончини самога олиб чиққан бу сўз замирида ўзгача, мен билмаган, ҳис қилмаган томонлари борми? Балки, мендаги ақл-фаросат, илм, истейдод шу чолнинг оддий, жайдари қарашларидан олдга ўсиб чиқмагандир.

Нима бўлганда ҳам, айна кечаги хитоб, қандайдир мен билмаган, ҳис қилаолмаган безовталиқни қалбимга олиб кирганди. Бўлмаса шарти кетиб, парти қолган бобойдан ўз саволларимга жавоб ахтарармидим.

Ҳа, қандайдир ўзгариш содир бўлди. Аммо бу озодлик деганимас.

"Айтилган сўз — отилган ўқ" деганларидек, қачондир, нимадир содир бўлиши муқаррар. Аммо СССРдай улкан, қудратли давлат, ҳамма республикалар билан ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий томондан мустаҳкам занжирдай боғланиб кетган. У ҳам бир куни тарихда ўтган империялардай чокчокидан сўкилиб кетар. Лекин у даврларга ҳали анча замонлар бор-да. Аммо баъзи одамларда бўлғуси, бўлажак ўзгаришларни олдиндан билиш ҳисси ҳам шаклланган бўлади, дейишади-ку...

Бобой ила автобусдан бошлашиб тушишимиз билан бекатда бизни кутиб турган дўстим Абдурайим қаршимизга пешвоз чиқди.

Кучоқлашиб кўриша кетдик.

Кейин икковлон бобой билан хайрлашамиз. Мункиллабгина шаҳар автобуси бекати томон йўл олади у.

Абдурайим ичи сиртига урган йигит. Бор дардию қувончини бирдан тўкиб солмаса, кўнгли жойига тушмайди. Қашқадарёдаги янгиликлардан сўзлай кетди. Гап орасида Қодирниқига бир кириб ўтишимизни ишора қилишим билан:

— Ҳ-е, раҳматли, бир адашди-бир адашди, аммо адашганлигини билмасдан ўтиб кетди. Яқинда уларнинг бошлиғи келди. Шаҳар марказидаги кинотеатрда машварат ўтказди. Қизиқ-қизиқ билан кирдим. Осмоний гаплар. Хўш, мамлакатни қўлга олсин ҳам. Майли, бу сиёсий кураш. Сиёсатнинг бош ғояси ҳам ҳокимият учун бўлиб келган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Аммо ҳокимият хиёнат, жиноят йўли билан қўлга киритилмайдик-ку. Мамлакат энди озод бўлган бўлса.

— Кечаги гапга шама қилаяпсанми, — дедим унинг ҳам фикрига беихтиёр қизиқсиниб.

— Ҳа-да, ҳа. Бу, оғайни, юзлаб йиллар ватандошларимиз кутган азалий орзу-ку. Қойил қолиш керак. Ҳали иттифоқ тасарруфида бўла туриб бундай мардлик қилиш унча-бунча одамнинг қўлидан келмайди. Ўзинг эшитдингми? Кўрдингми?

Ҳа, дегандай бош чайқадим.

— Унда залдаги ҳолатни ҳам кузатган бўлсанг керак.

Одамлар не қиларини билмай саросимага тушиб қолишди. Ҳатто бир-бирига “нима бўлаяпти” дегандай, тикилишиб ҳам туришди.

Агар мамлакат раҳбари уларга далда бериб, “нега қарсак чалмаяпсизлар”, демаганда залдагилар пешингача ҳам мулзам бўлиб ўтиришаберарди.

У мени билакларимни маҳкам сиқиб:

— Бу ажойиб кун. Биз кўптомонлама Россияга қарам бўлсак-да, аммо халқ яшаш учун курашади, ҳар қандай қийинчиликларга бардош беради. Озод бўлганидан кейин ватани равнақи йўлида ҳар қандай туйнуклардан мўралайди-да.

Биз, оғайни, СССР қобиғи ичида айланабериб-айланабериб, бошимизни унинг деворларига уравериб, кўрқоқ, қўймижоз, бўйсунувчан, ҳар бир ишга лаббай, дея жавоб беришга ўрганиб қолган соялар эдик. Ҳали кўрасан, ҳадемай юртимизга хориж технологияси, завод-фабрикалари, турли хил қўшма корхоналар кириб келади. Ана ўшанда ўзимиз гувоҳи бўламиз мамлакатимизнинг гуллаб-яшнашини.

Ким ўйлаганди, бутунги авлод вакиллари чет элларга бориб ўқийди, деб. Бир ҳафта бўлди, ўзгани қўяйлик, ўзимни жияним Олмонияга тажриба алмашишга кетди.

— Олмонияга?..

— Ҳа-ҳа, Олмонияга!

— Тажриба алмашиб нимани ўрганиб келар экан?

— Ўз ихтисослиги бўйича. Асли касби компьютерчи.

Ана шу мутахассислик бўйича малакасини ошириш учун олти ойга кетди.

Дўстимнинг келажакни башорат қилиши, турфа хил янгиликларни оддий гап услубида сўзлашлари ҳам гашимни келтирар, ҳам уни тинглашга ундарди.

Мамлакатдаги бугунги жараёнларга ичимда, ҳа-ҳа, ичимда аллақандай куч, қараш, қизиқиш пайдо бўлганлигини ҳис қилиб турардим. Аммо бўлаётган ҳодисаларга, одамлар онгидаги ўзгаришларга бир шубҳа билан қараш касаллигидан фориф бўлганимча йўқ эди.

Абдурайим қалбидаги кескин ўзгаришдан анча ортда қолганлигим гашимни келтириб, Қодирнинг бошлиғи ҳақидаги узилган гапга қайтгим келаберди.

— Қодирни сеҳрлаб қўйган бошлиғи қандай одам экан, — деган туйқус саволимга Абдурайим менга бир турли, ҳайратли қараш қилди-да:

— Сен нима, ухлаб ётибсанми, оғайни? Унинг бошлиғининг қароргоҳи Тошкентда-ку, — деди.

— Ҳа, энди уларнинг ишига аралашмагандан кейин, қаердан ҳам билаберасан, — дедим ўз саволимдан мулзам бўлиб.

— Майли, курашсин. Аммо, тоза йўл билан-да. Раҳбарнинг биринчи гапи шундай бўлди: "Мамлакат бошига нотоза одамлар келиб қолди, уларни бу давлатни бошқаришга маънавий ҳақлари йўқ. Мана яқинда кўрасизлар, уларнинг барчасининг сир-асрорини очиб ташлаймиз. Хабарларинг бор, бугунги мамлакат Президенти ҳокимият тепасига келгунга қадар сизларда раҳбар бўлиб ишлаб кетган. Кимда-ким у кишини кирдикорларидан воқиф бўлган бўлса, ёзма равишда бизга ахборот беришини илтимос қиламиз. Ҳар бир далилли ахборот эгаси жуда катта суммали мукофот билан тақдирланади", дейиши билан зал ўртасидан бир овоз:

— Мен биламан, мен биламан, — дея минбарга яқинлашди. Ўтирганлар ва минбардагилар қарсак ила уни кутиб олишди. Ҳаракат раҳбари эса жойида тура олмасдан,

кувончи ичига сифмай саҳнадан югуриб тушди-да, ахборот берувчини маҳкам бағрига босиб турди. Кейин унинг елкасига кўлини ташлаб ўтирганларга қарата:

— Жаноблар, орамизда ана шундай одамларнинг сифини кўпайтириш керак. Исмингиз нима, отахон? — дейиши билан ҳалиги киши:

— Қилич, — деди.

— Қани, қиличдай кесиб-кесиб сўзланг-чи, — дея минбар томон бошлаб кетди. Минбарга чиққан Қилич бобо бир-бир залдагиларга назар ташлаб чиқди-да, оғир-босиқ овозда мамлакат Президенти ҳақидаги ахборотномасини бизнинг қалбимизга муҳрлай бошлади. Ҳэ, чоли тушмагур, ҳақиқий қилич экан. Кесиб ташлади-ей!

Мен унинг сўзларини жон қулогим билан эшитишга чоғланганим боис:

— Кейин-чи, кейин, — дедим шошгандай.

— Болаларим, мен боядан бери гапларингни эшитиб ўтирибман. Катталаринг ахборотга мукофот деганидан руҳланиб саҳналарингга чиқиб келабердим. Ҳурматсизлик қилган бўлсам, кечирасизлар, — дейиши билан залда ўтирганлар безовталаниб:

— Ахборотни очиб ташланг. Нималарни биласиз? — дея лўкма ташлаша бошлашди. Шунда чол:

— Айтсам айтайин, — дея сўзида давом этди: — Мен чироқчиликман, чавандозман. Ота-боболарим ҳам чавандоз ўтган. Чавандоз мардими ҳеч ёлғон гапирмайди. Ростини айтади-қўяди.

Президент бовамиз шу юртда вилоятни каттаси бўлиб ишлаган даврда, мен дала қоровули эдим. Ҳайитгул, Наврўз қишлоқларида. Орада нима бўлди-ю, бизларнинг хўжалигимизни марказини бошқа хўжаликка кўчирди. Бола-чақага испаравка-миспаравка олиб келиш учун бир неча чақирим йўлни от бўлса отда, бўлмаса пиёда босиб ўтиш керак эди. Бир парча қоғоз учун бир кун кетарди. Шунда қишлоқ одамлари орасида норозилик пайдо бўлиб, олди-олдин уйларда, тўрт-бештани орасидаги гурунларда айтилди, кейин-кейин тўй-ҳашамларда сўзланадиган бўлди. Охири катта жанжалга айланди.

Ҳаммасига сабабчи ўша испаравка. Кейин испаравка қолиб кетиб, ер талашини балоси чиқди.

Ҳар куни одамлар ўз хўжаликларида тўпланишиб райком бовога боришни, агар у ерда ишлари битмаса, обком бовога боришларини айтишиб, мажлис қилди. Охири, туман марказига қараб юриш бошлади. Бу гапдан хабар топган туман раҳбарлари йўлни тўсишиб, кўп ваъдаларни бериб халқни тинчлантирмоқ истади.

Биласизлар, Чироқчи халқи дала одами. Кўнглини топсанг, қўрадаги молини ҳам бериб юборади. Кўнглини топа олмасанг, ундан терс, тўнг одамни ўзи йўқ! Тумандагилар халқни кўнглини топа олмади.

Бу жанжални бошлангандан Тошкандогилар ҳам хабар топишибди. Келиб қолишди. Бир кичкина бошлиғи ҳамройлигида.

Ўзиям, чаяндай одам экан. Одамларнинг унисини олдига бир югуриб, бунисининг тумшуғини тагига бориб, дўқ-пўписани қилдики... Олдин чироқчиликлар бу даллини гапига, дўқига унчалик тушунабермади. Оғзиларини қаракдай очишиб, уни ҳаракатларига бақрайиб қараб туришди. Кейин уни нималар деятганини охири англадилар.

Менман кўпкари чопқич, четгир Шойим чавандоз биринчи бўп анлади. Ўртага жегдаси ҳилпилаб югуриб чиқди-да:

— Эй, сен нима дейсан? Ҳаммангни асфаласофинга жўнатаман, дедингни! Сен-а, сен. Ўзинг-ку кўпкарига солимлиқка жарамайсану, яна қаматаман, дейсанма! Ма, қаматсанг мени қамат, орқамда чирқиллаб қоладиган болам йўқ, — дея ич кўйлагини ўртанг қўли билан паства тортгани, киндигигача йиртилди. Ҳалиги кичкина одам, чавандозни бир қўли киндиги устида ўзи томон бостириб келишини кўриб қўрқиб кетди. Жонҳолатда ўзини одамлар ичига урди. Даврада Шойим қолди. Шундай қишлоқдошларига қараб:

— Булар қаматаман, деб кўрқитади. Ўзини ҳақини талаб қилган одамни ҳам асфаласофинга жўнатадими?.. Ҳаммаларинг худди гурдаларинг куйгандай жимгина эшитиб турибсанлар. Сенлар ҳам граждандан, ҳақларинг бор яшаганга. Районингни каттаси бу деса, Тошкандан келган мановинг пишак дўқ қилса, — дейиши билан, ҳалиги келганлар томондан бир чорпахил, келбати чироқчиликка ўхшагани Шойимнинг олдига жилмайиб келди-да:

— Отахон, ҳамма нарсани иложи бор. Фақат ўлимдан бошқасини. Қани келинг, мана атрофимизда қишлоқдошларингиз, жанжални сабаби нима? Нимага тортишаяпсизлар? Кенгаш қилиб, бир-биримизни тушунсак бўладими? Мен сизларга нимадан ёрдам берай, — дея Шойимни елкасига қўлини ташлади. Тошкандан келганини бир зарб билан кўрқитган Шойим, гўлдираб қолди. Нима дейишини билмай, нуқул чор-атрофга мўлтираб қарайди, кимнидир излайди. Топди. Қишлоқ мулласини топди. Ҳаяжондан киндиги устидаги ўртанги қўлини бир нуқиганди, кўйлаги иштон бовигача шариллаб йиртилди.

Залда кулгу кўтарилди. Асабий ҳолат қайларгадир йўқолганди. Шунда Қилич бобо:

— Кулманглар, болаларим, кулманглар. Чавандоз деганини қўли темирдан қаттиқ бўлади.

Ундан кейин, муллони топганига хурсанд:

— Муллока, чиқинг-да, тушунтириб беринг-да. Мен кироотини келтира олмайман, — дея вилоят каттасига мўлтайибгина ювош тортиб қаради. Раҳбар ҳам унинг бу ҳаракатини жилмайиб кузатиб турарди.

Тўртта соқолини селкиллайтиб Муҳаммади мулло ўртага чиқиб, воқеани батафсил баён қилди.

Боя айтганимдай, жанжалнинг сабаби нариги хўжалиқдан олиб келинадиган бир парча қоғозни ер бизники, ер сизникига айланиши эди. Шунда вилоят каттаси:

— Бу жанжални, жанжалга айланиб кетишига сабабчилар шу район каттаси ва хўжалик раҳбарлари. Район каттасини чақириб олиб ёмон тузлади-ей, ёмон тузлади. Ўзиям туғилганига пушаймон еди. Гапини охирида:

— Бу масала хўжалик раҳбарлари даражасида битадиган масала-ку. Айнан шу хўжалик раҳбарларидан фикр қочган, бўлмаса, чироқчиликлар мард, олижаноб халқ. Бу бузуқчилик халқнинг ичидан чиқмаган, бу бузуқчилик ана шу хўжаликнинг катталаридан чиққан, — деди. Кейин:

— Бу жойларга ёшлардан, ҳали қони бузилмаган ёшлардан раҳбар қўйиш мумкин эмасми? — дея одамларга қараганди, ҳамма бояги гина-адоватларини унутиб:

— Бўлади. Жуда бўлади-да, — дея унинг гапини маъқуллаб кетди. Ҳалиги Тошкандан келган кичкинагина одам

ҳам одамлар орасидан мўралаб қолди. Шу-шу бўлди-ю, бир неча кундан бери маддалаб ётган яра ёрилди.

Қилич бобо тин олди. Залда ўтирганларга бир истехзоли нигоҳ ташлади. Ўтирганлар жим, сукутда. Минбардаги бошлиқнинг ҳам дами ичига тушиб кетган. Шунда бобо, бир керишгандай ҳаракат қилиб, елкаларини учириб-учириб қўйди. Кейин тантанавор оҳангда:

— Қани ҳукумат бова, бизни ахборотимизга тенг келадиган шибағамизни беринг, — деди раҳбарга қараб. Шу вақтда залда залворли сукунат таранг тортилдики, худди шу таранглик тарс этиб ёриладигандай эди. Қилич бобонинг гапларидан одамлар оддий ҳақиқатни, инсоний тушунчани англаб қолишган эди.

Раҳбар лом-лим дея олмагандан кейин, ўзи гап бошлади:

— Болам, ҳали соқол қўйган билан ёш бола экансан. Ҳалитдан фисқу фасодга муккангдан кетдингми, келажагинг йўқ, ўсмайсан ҳам, унмайсан ҳам.

Қўпқарида бир мардлик, тангилик бор. Зўр бўлсанг оласан, пачағроқ бўлсанг олдирасан. Сен ҳозир пачағроқ одамнинг ишини қиляяпсан. Бу йўлингдан қайт. Бўлмаса халқ бундай сирингдан воқиф бўлдими, назардан қоласан. Назардан қолган одам "кетаберса" ҳам бўлади.

Олсанг гапларим гап, олмасанг ўзинг биласан, — дедида, минбардан тушиб эшикка равона бўлди. Залга тўпланган тумонат одам ҳам бирин-сирин унинг ортидан эргашди.

Ҳеккорини бобоси, боғлади-ей. Мана шу оддий, жайдари, тўпори гаплари билан бутун бошли одамларни зални ташлаб чиқишга мажбур қилди.

Машварат тугади. Тутуни чиқиб кетган сиёсий раҳбарни чияллик Галабой кузатиб қўйибди. Кузатиб қўймабди, йўлга ташлаб келибди.

— Нега, — дедим Абдурайимнинг хангомасига берилиб кетиб.

— Чиялликларни биласан, бир елка томири тортса отасини ҳам танимай қолади. Йўлда кета-кета сиёсий раҳбар Галабойни машинани секин ҳайдашига гаши келиб, "тезроқ ҳайдасанг-чи", деб жеркиб берибди. Галабой уни раҳбарлигини ҳам, меҳмонлигини ҳам билмас экан. Так-

сичиларга уларнинг кимлигини нима фарқи бор. Пулини берса олиб кетаберади-да.

Галабойнинг машинаси ҳам унчалик тез юрмас экан:

— Ака, бори шу. Сизни эсон-омон етказсам бўлдим, — дейиши билан, залдаги аъзолари билан учрашувдаги мулзамлик, Қилич бобони кескир гаплари тоза суягига қадалган раҳбар, Галабой қолиб бутун бошли Қашқадарё халқини сўкиб юборибди. Унинг бу шалоқ гапларидан жони чиққан Галабой ўсмоқчилаб:

— Сиз, бу Қашқадарё халқини онасини бўралатиб сўка-япсиз. Кимсиз ўзи, — дейиши билан:

— Ҳали мени кимлигимни билмайсанми, мен “Бирлик” ҳаракатининг раҳбари бўламан, — дебди жони ҳалқумига келиб. Халқи бирла ўзининг ҳам онасини кўшиб сўкканлиги аламини қандай олишни билмай ўтирган Галабой шартта машинасини тўхтатибди-да:

— Қани туш, — дебди. Бундай ҳаракатни кутмаган раҳбар, шошиб қолиб:

— Нима қилаяпсан? — дейиши билан:

— Ҳе-ҳе, сениям онангни, ҳаракатингниям, — дея машинадан судраб олиб тушибди-ю, ортига қайтибди. Мана шу ҳангомадан сўнг, Галабойга одамлар лақаб қўйишибди: “Галабой бирликчи”.

Абдурайимнинг гапларидан юрагимда аллақандай безовталиқ пайдо бўлгандай эди. Аммо хаёлда “шу жамиятнинг маҳсулиман, шундай экан, менга, менга ўхшаган миллионлаб одамларга нотаниш, қандайлиги номаълум жамият остонасидан қандай ҳатлаб бўлади”, деган, шубҳали ўй.

Қодирниқига кириб боришимиз билан, Манзура пешвоз чиқди. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Йиғлади. Уйда қолган болалари тўпланишди, уларга атаб олган совғаларимни тарқатиб чиқдим. Хурсанд бўлишди.

Чой устида худди Қодирнинг ўлимига ўзим айбдордай ўтирардим. Жонимга Абдурайим аро кириб, бу хижолатпазликдан олиб чиқди.

Мен, умуман, жанозаларда, мархумлар билан боғлиқ маъракаларда ўзимни гуноҳкордай сезиб қочишга жой топа олмай қоламан. Худди ҳаммани нигоҳи менга қадалгану ҳаммасига мен айбдордай.

Манзуранинг эри ҳақидаги гапларидан юрагим сиқиларди. У сўзларди:

— Худонинг зорини қилдим. Қўйинг, бу ишингизни ташланг. Сиз шоир бўлсангиз. Туппа-тузук касбингиз бор, — деб. — Йўқ, гапларимга қулоқ солмади, солмади. Оқибати эса...

Аёл кўзларига ёш олди. Кейин бир оз ўзини ўнглаб:

— Кейинги пайтлари газетага ҳам бормай қўйганди. Муҳаррирнинг ўзи катта бошини кичик қилиб уйимизга келди. Ишга боринг, дея илтимос қилди. Йўқ, бормади.

Ўзим ҳам ҳайронман. Туппа-тузук, ақли-хуши жойида, яхши шеърлар ёзиб юрган одам, айниди-қўйди.

Энди ишламагандан кейин, “қўлдан берганга қуш ҳам тўймас”, деганларидек, бирин-сирин бир йил ичида мол-қолни ҳам сотиб бўлди. Пулини оиласига ишлатса майли эди-ку, шу бирликчиларнинг унисига берди, бунисига берди. Шаҳарма-шаҳар уларнинг йўлига сарфлаб, ётоғига, чой-пойига харж қилиб юрди. Охирги сафарида Тошкентга кетишида сигиримизни сотиб, ўша ҳамтовоқларига бўлиб бериб, ўзи сиздан қарз олиб уйга қайтган экан.

Манзуранинг озорланиб, алам ва армон билан гапиршидан жаҳлим чиқа бошлайди. Марҳумга ҳам, унинг гумашталарига ҳам нафрат ҳиссини қалбимда туяман.

Ўлган ўлди, кетди. Бир аёл қўлида беш норасида зор қақшаб қолди. Ҳали биронтаси ҳам онасининг қаноти остига кира олишмайди. Қаноти остига киргунча бу аёлнинг бўлари бўлиб қолади.

— Вафотида ўша оғайнилари ёнларингда туришдими, — дейман ўсмоқчилаб.

— Ҳ-э-э, нимасини айтасиз. Одамни ёмони ёмон бўлар экан. Унда на инсоф, на диёнат, на меҳр-оқибат бўлар экан.

Худо берган куни уйда ўн-ўн бештаси бўлишар, ҳар куни икки-уч тандир нон ёпар эдим. Етмасди. Аммо уларни эрталабдан қора кечгача ҳовлидан чиққиси келмасди.

Жасадини Қоратошдан қариндош-уруғ олиб келган куни ҳам, бу куни ҳам, то ҳанузгача биронтаси қорасини кўрсатишмайди. Кўчаларда кўриб қолсам, танимаганга олиб ўтишади. Тузимни бир йил еган одамлар бир кунлик жанозасида туриб бериша олмади.

Номард, пасткаш одамлар экан. Ана шуларнинг дастидан раҳматли, оғайни-қариндошдан ҳам ажралиб қолганди.

Бир гапларни айтарди. Худди осмонни ушлаб тургандай. Тошкентга кетар куни "сигирни пулига ўзингизга устбош олинг", дея худони зорини қилдим. Ҳеч нарса олмабди. Сизни пальтойингиз билан, этигингизни кийиб келаберибди.

Одам ҳам шунақа бўладими? Шунчалик ҳам эсини еб қўйиши мумкинми?

Дастурхонида кўри бор пайтлари, "жўрам" деб юрганлари ёнидан ажралмасди. Гўё улар учун раҳматли худо эди. Унга сажда қилишиб, ҳаммаси "Улуғим" деб муомала қилишарди. Бу кисовур, ўғри, дордан қочган одамлар, Қаршиданам, Шаҳрисабзданам, Деҳқонободданам келишарди.

Э-э, ака, турқи одамга ўхшамаган одамлар эди-да. Охирги пайтларда, ҳовлимизни таниш-билишлар "банги-хона" деб атайдиган бўлишган экан. Нега қўшниларимиз оёғини тортиб қолди десам, уларнинг ичида бангилари ҳам кўп экан-да.

Ака, раҳматлига кўп зорландим. Гапираверганимдан охирги пайтлари оиласидан ҳам безганди. Юришлари ҳам, гапиришлари ҳам ўзгариб қолди. Худди бир мамлакатга пошшою биз унга хизматкордай муомала қиларди. Ҳатто тушларида ҳам кимларгадир буйруқ қилар, фармонам чиқарарди. "Менинг фармоним бўйича ундай, бундай бўлиши керак", дея виқор билан такрорларди.

Сўнги кунлари уйда қаттиқ нон қолди. Шундаям ҳеч ерга тушгиси келмайди. Такводорлардай юриши ҳам, гапи ҳам ўзгармайди. Охири чидаб тура олмадим. Ичимда тўлган зардобларни олдига тўкиб солдим.

— Нима қилаяпсиз, — дедим. Хаёли осмонда. Жиним чиқиб, — Ерга тушинг, барака топгур! Отангиз колхоз раиси бўлмаган одам, Қашқадарёни ҳокими бўламан дейсиз! Бу ўғри-муттаҳамлар билан, эшак бозорга даллол ҳам бўла олмайсиз. Буларингизни сиёғига, турқига қаранг. Ҳаммаси дордан қочган одамлар-ку. Йўқ давлатни кўлингизга топшириб, мақташларига ишонаяпсизми? Бу безориларингиз охири бир кун ўзингизни хароб қилади. Унда

кеч бўлади. Кўзингизни очинг! Туппа-тузук шоир эдингиз. Ўртоқларингиз ҳавас қилишарди. Менам шу ҳавас билан сизга рози бўлган эдим. Тинч-омон, бахтли яшаб келаётган эдик-ку! Нималар бўляпти сизга! Ё бир мулло-пуллога ўқитайинми?

"Йўқ, мени бўлганим шу", десангиз, мен ҳам этагимни йиғиштириб олиб, ота-онамни олдига кетайин. Бу турқи совуқларингизнинг дастидан уйга одам келмай қўйди. Мен ҳам яшашим керак! Икки маротаба ҳаётга келмай-миз-ку, — дея жавраб кўп гапларни айтдим.

Бўлмади, тушунишни ҳам истамади. Сизни пальто-йингизни елкасига ташлаб, Қаршига жўнаб кетди. Қорли кун эди. Мажлисига етиб борса, ўрнига бошқасини катта қилиб сайлаб қўйишибди. Аразлаб кўчага чиқиб, Қоратошга келганда жони узилибди-да.

Елкалари учиб-учиб Манзура йиғларди. Кейин бир оз ўзига келиб ўрнидан турди. Абдурайим икковимиз хонада қолдик. У ҳаяжонини ичига сиғдиролмай ўрнидан туриб кетиб:

— Қодирларнинг каттаси нима эди-ю, ўз кўзим билан кўрдим-ку, уларни кичиги нима бўларди. Қаёқдаги худо-безориларни атрофига тўшлаган кўринади. Ана шундайларнинг ичига Қодирга ўхшаган соддалари ҳам тушиб қолган-да, — деди у ёқдан-бу ёққа юриб.

Кўнгилини хуфтон ўйлар босди. Манзуранинг бир оғриқ билан сўзлаганлари юрагимниғижимлар эди.

Оғриқ жонга айланган бу аёлнинг гуноҳи нимада эди? Ўлган ўлди, аммо у инсон, даҳоликка даъвогар инсон бир катта рўзгорнинг бор буд-шудини ҳам ўзи билан бирга олиб кетганди.

Ҳа, ҳозир мамлакатда оғир жараён кечаётган паллада унинг таъсири ҳар бир хонадонни четлаб ўта олмайди. У албатта ўз таъсирини кўрсатади. Айниқса Манзурага ўхшаганларнинг хонадониди ана шу оғир юк бир умрга қолиб кетиши ҳам мумкин.

Ҳокимият учун курашиш ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Оддий одамни бирдан сиёсатчи бўлиб қолишига мен ишонмайман. Гар у сиёсатчига айландими, ундан ўз манфаати йўлида ҳар қандай ишни қилишга тайёр, юзсиз, ҳаёсиз, шафқатсиз сиёсатчи дунёга келади, холос. Чунки

оддий одамни сиёсатчига айланиши таг заминиди албатта аламзадалик, омадсизлик, ношукурлик каби иллатларнинг бўлиши табиий ҳолдир. Ана шундай аламзада, омадсизлар ҳар доим содда одамларни ўз домига илинтириб қурбон қилиб келишган. Абдурайим айтганидай, Қодир ҳам ана шундай қурбон бўлганларнинг бири эди.

Манзура ва болалари билан хайрлашаман. Эшик олдида мўлтирабгина, жавдирабгина қаторлашиб турган болаларнинг кўзларида бир соғинчни, ўкинчни ҳис қиламан. Уларга яна бир бор қарай олмайман, ортимдан эса:

— Бова, кеп тулинг, бова, менга нима олиб келасиз, — деган илтижоли сўзларни, Манзуранинг: — Жўрангизни уйи, чечамларни ҳам олиб келинг, — деган бўғиқ овозини эшитаман.

Абдурайим ҳам сукут сақлайди. Анча олислаб кетганимиздан сўнг:

— Қийин, қийин, Манзурага қийин бўлди-да. Бундай кунни ўзим ҳам бошимдан кечирганман, — дейди бир уф тортиб. Мен уни “бундай кун”ига тушунолмай:

— Сенга нима бўлганди? — дейман қизиқсиниб.

— Ҳе, оғайни, бир ўлимдан қолганман. Бундан тўрт йил муқаддам Деҳқонобод туманида жиноят қидирув бўлимининг бошлиғи бўлиб ишлардим. Бундай ўйлаб қарасам, сен билан учрашмаганимизга ҳам тўрт йил бўлибди.

— Ҳа, умр ўтаяпти, сен билан биз ҳам қарияпмиз. Кечагина ётоқхонада тушгача ухлаб, бир амаллаб дарсга етиб боришларимизни эслайсанми? Ҳа, ўша кунларга ҳам мана йигирма йил тўлди. Туғилган гўдак йигирма ёшга кирди.

— Сен ҳам маллим бўлмадинг, мен ҳам ақалли бир кун фарзандларимизни ўқитмадим. Дипломлар ҳайф кетди.

— Нима қиласан энди, қисмат, тақдир, пешона деганлари шу бўлса керак-да. Аслида, сен билан мендан маллим ҳам чиқмасди. Бизларни сабоқни олган болаларнинг бари носкаш бўларди. Эсингдами, бутун бошли группада икковимиз нос чекардик. Маллим бўлганимизда ҳам қайси ўқувчини отаси носкаш бўлса, ўшанинг баҳоси беш бўларди-да.

— Жа, оласан-да, мендан яхши маллим чиқарди. Болаларни яхши кўрардим. Қўй, ўтган кунларни, қани Деҳқонободда нима воқеа содир бўлганди?

— Ҳе, онасини эмсин. Эсингда бўлса, ўша кунлари жуда мапия-сапия деганларнинг ошиғи олчи, янтоғи гуллаган дамлар эди.

Кимга қаттиқроқ гапирсанг, мапияман, деб қўрқитарди. Ана ўшандай мапияларнинг бирини Деҳқонободга оралаб қолганлиги хабари чиқиб қолди.

Ҳақиқий каллакесар, бир неча маротаба одам ўлдирган, босқинчилик, номусга тегиш каби энг оғир жиноятларни кўшлаб маротаба содир қилган, бир махлуқ турмадан қочганди.

Тезкор гуруҳга, туман милиция бўлимининг бошлиғи керакли топшириқларни бериб, жиноятчи қуролланганлигини, ўта эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилишимизни тайинлади ва мени ихтиёримга қўшимча ўн нафар милиция ходимларини ажратди.

Биласан, Деҳқонобод тумани тоғлар билан ўралган. Бундай жойда жиноятчини ушлаш мушкул масала.

Машинада Сурхондарё томон кетиб бораёпмиз. Бизда жиноятчи, асосий йўлдан ўнг чақиримлар келадиган қишлоққа тушганлиги ҳақида маълумот бор, холос. Ўша қишлоқ бурилишига етганимизда, бир одам шундай йўлнинг ўртасига чиқиб олиб, бизларни тўхташга ишора қилди, тўхтадик. У машина олдига югуриб келиб, жиноятчини қайси уйга тушганлиги хабарини етказди. Бу одам ўзимизни одамлардан бўлиб, бизнинг хабаримизсиз унинг кимлигини аниқлаган ва бизга хабар қилишга шошилган экан.

Одамимизни машинага миндириб олдик. Қишлоққа бир чақиримлар қолганда машиналарни кўзга ташланмас жойларга олиб, ўзимиз тоғ тепаси томон кўтарила бошладик. Тоғнинг нақд белига борганимизда, жиноятчи қўним топган қишлоқ кафтдагидай қаршимизда ястаниб ётарди. Дурбин орқали қайси хонадон эканлигини аниқлаб, уйга бостириб кириш планини ишлаб чиқдик-да, қуёшнинг ботишини кутдик. Қуёш уфққа бош қўйиши билан тезкор гуруҳга ҳар бирининг қилиши лозим бўлган ишини яна бир бор такрорлатиб йўлга тушдик.

Жиноятчи шубҳаланмасин деган ниятда чор-атрофни қоронғулик қоплаганда қишлоққа яёв тушиб келдик.

Зудлик билан у паноҳ топган уйни қуршовга олиб олдга силжий бошладик. Масофалар яқинлашиб борарди. Шун-

да атрофдагиларни хушёрликка чақириб, отилиб уйга кирдим. Даҳлиздаги қария мени важоҳатимдан кўрқиб, йиқилиб тушди. Иккинчи эшикни очдим, ортимда қолганлар эди. Хумпар, даҳлиздаги овозлардан хушёр торган экан. Эшик очилиши билан, гуп этган овозни, елкамни нимадир силтаб ташлаганлигини сездим. Жон ҳолатда унга ташландим, шундай ҳавода учиб бораётганимда иккинчи ўқ қорнимга тегди. Мен оғриқни сезмай, уни босиб тушдим.

Занғар жуда кучли экан, мени бир томонга улоқтириб ташлаб, ўзини ромдан ташлаб қочди. Ортдан келган милиционерлар уни ортидан қувиб кетишди. Орадан бир лаҳза ўтмай бутун кийимларим қонга бўялганди, яраланганлигимни ҳис қилдим.

Оғзим қуриб борарди. Мен билан қолган милиционер, жароҳатимга нимадир босди. Қаердандир қишлоқ доктори топилди, қайбири машиналарни олиб келди.

Жароҳатимдан ҳам мудҳишроқ жиноятчини ўйлайман. Аммо овозим чиқмайди. Уларга тушунтира олмайман. Ахийри улар имоларимга тушунгандай, қўлларини кўтаришиб, "ўлди" дегандай юзларига суришди. Таранг тортилган асабларим бўшашиб, кейин нима бўлганлигини билмайман.

Ҳушимга келганимда вилоят касалхонасида ётардим. Ҳамма томоним бинт билан ўраб ташланган, менинг безовталигимни ёнимда ётганлардан бири сезиб:

— Командир, буёғи яхши бўлади, — деди.

Кейин билсам, ҳушимга келмасдан уч кун ётган эканман.

Эшикда бошлиғим кўринди. Ўрнимдан турмоқ истайман, у тез-тез юриб келиб:

— Кўзғолма, ҳаммаси жойида. Ҳисоб бермасанг ҳам бўлади. Жиноятчи бир умрга қўлга тушди. Бу ҳақда ўйлашни хаёлга ҳам келтирма. Мен сенга вилоятимиз раҳбарининг раҳматномасини олиб келаяпман. Сени жароҳатланганлигини эшитиб жуда хафа бўлди. Бутун вилоят раҳбарларини оёққа турғазди. Мана уч кундан бери сенинг палатанг олдида навбатчиликда турибмиз. Бутун менинг навбатим эди, — деди юзидаги реза-реза терларини рўмолчаси билан артиб, кейин яна сўзида давом этди:

— Худо бизга, худо ёрлақан раҳбарни етказди-да. Олдинги раҳбарлар милиция ходимлари ўладими, ярадор бўладими — ишиям, дардиям йўқ эди.

Бу одам сени ярадор бўлганлигинг хабарини эшитиб, зудлик билан бутун туман раҳбарларини хоҳ у милиция бошлиғи, хоҳ у туман секретари, прокурор, суд, ҳатто бошқа соҳа вакиллари раҳбарларини ҳам хонасига қувиб келтириб:

— Агар шу милиция ходимига бир нарса бўлса, бошларингиз билан жавоб берасанлар. У тирик қолиши керак. Ўлимга тик борган одам мард, халқини, ватанини севадиган одам бўлади. Шу боис мен у укамни соппа-соғ кўришни истайман ва ҳар лаҳза менга унинг соғлиги тўғрисида ахборот бериб турасанлар, — деб йиғинни тугатди. Бу гапдан кейин навбатчиликда турмасликка кимнинг ҳам жони бор дейсан, — дея мийиғида кулиб: — Кеча генералимиз сенинг палатанг эшигида солдатдай қаққайиб турди, — деди.

Хижолат чекдим. Қалбимда эса вилоятимиз раҳбарига чексиз ҳурмат, муҳаббат ҳисси эди.

Бошлиғимиз, мени ҳушимга келганлигимни энди сезиб қолгандай, ўрнидан шошиб турди-да:

— Отахонга сени соғлигинг хабарини етказишим керак, — дея мен билан чала хайрлашиб эшикка йўналди. Эшик очилиши билан хонага одамлар ёпирилиб киришди. Генералимиз олдинда, ортида туман милиция бошлиқлари, яна нотаниш одамлар.

Ҳаммаси бир-бир аҳволимни сўрашди.

Генералимиз, вилоят раҳбарининг алоҳида саломини етказди. Унинг гапидан яна галати аҳволга тушдим. Нафасим бўғилиб, кўзимга ёш келди.

Ҳол сўрагувчилар тарқалишганда хотиним, болаларим хона эшигидан бош суқишди. Биласанми, ўшанда хотинимни таний олмай қолганман, сочлари оқариб, юзлари тиришиб, бир аҳволга келгандики, унинг бу афтода аҳволдан юрагим эзилиб кетди.

Ўшанда кўрганман дўстим, эрсиз аёл аҳволини.

Мен тез оёққа турдим. Вилоятимиз раҳбари саломини ҳар куни етказиб туришди. Ана шу салом менга жуда-жуда катта куч бағишлади.

Мен у одамдан бир умр миннатдор ва қарздорман.

Абдурайимнинг ҳикояси, менга нотаниш, менга яқин бўлмаган давлатимиз Президентининг яна бир қиррасини очар эди.

Кўнгилда ғалати ҳислар, бу ҳислар аллақандай туйғуларни қалбимга қуяр эди. Дабдурустдан Абдурайимга:

— Сен, шу Инсоннинг мамлакатни бўҳрондан олиб чиқишига ишонасанми? — дедим. У менга ҳайратлангандай қараб турди-да:

— Мендан сўраб нима қиласан. Бутун бошли Қашқарё халқидан бирма-бир сўраб чиқ. Нима деркин. Ишонч билан айтаманки, ҳа-ҳа, ишонч билан, бу одам билан жаҳаннамга борсанг ҳам дард қолмайсан. Ўша ердан ҳам, ўзини жонини қурбон қилса қиладики, сени омон олиб чиқади.

Оғайни, "Хизрни назари тушмаса, эшак бозорга даллол бўлмайди", деган халқимизнинг доно мақоли бор. Бу одамга Оллоҳнинг назари тушган, ҳа-ҳа, Оллоҳнинг.

— Жуда ошириб юбормадингми?

— Мен бор гапни, ўз кўзим билан кўрган-билган воқеалардан хулоса қилмоқдаман.

Мардлик дейсанми, меҳрибонлик, қаттиққўллик дейсанми, шиддаткорлик, тўғрисўзлик, сўзини устидан чиқиш дейсанми, умуман, мукамал инсон учун неки керак бўлса ҳаммасидан бор.

ҚУЛЛАРДА ТАРИХ БЎЛМАЙДИ

Чор истилочиларининг қаҳрамон губернаторларидан бири бўлиш Фон Кауфман бу халқнинг бўлажак қисматини башорат қилиб, "Осиёликларни маданиятдан, маърифатдан, ижтимоий-сиёсий ҳаётдан четлатиб қўйиб, фақат меҳнатга жалб қилиш керак", деган эди. Худди шундай бўлди.

1868 йилда Кауфман томонидан отилган ўқ эстафетасини қизиллар олишди.

Бу ҳақиқат қаршисида доим бош эгиб, марҳумлар хотирасини ёдламоқ керак.

"Кулларда тарих бўлмайди" деган ибора яшаб келади. Лекин оддий чумолининг ҳам ўтмиши, кечмиши, бутуни

бор-ку. Нега энди кулларда тарих бўлмас экан. Куллар ҳам бир даврда куллик занжирини бўйнига осмаган одамлар билан ёнма-ён яшашган-ку. Унинг ҳам отаси, бобоси, бобосининг отаси яшаб ўтган-ку. Нега унда тарихи йўқ? Ҳайратли, ҳайрат адоғида ўзга хулосалар юрагингни чангаллайди.

Инсоният тарихи, яшаб ўтган аждодларининг сон-саноғи билан белгиланмай, ўша аждодлар қолдириб кетган бой мерос билан қадрланади ва ўша мерос ҳар доим миллатнинг пойдевори ҳисобланиб келинган. Туғилиш ва ўлим ҳеч қачон тарих учун хизмат қилмаган. Чунки, бу жараёни тўнғизлар ҳам, паррандаю даррандалар ҳам бошидан кечиришади.

"Кулларда тарих бўлмайди" иборасининг бизгача етиб келишининг заминида ўзга хулосалар мавжуддир.

Кул — ёзишдан, фикрлашдан, кенг қамровли ўйлашлардан мосуво бўлган тириклик. Унинг отаси ҳам, онаси ҳам, боболарию бўлажак туғиладиган болалари ҳам бир хил ижтимоий турмуш тарзи — туғилиш, хўжасини қўлида хизмат қилиш, охир-оқибат, кексарганда ўлим билан юзма-юз бўлишдир. Шундай экан, қандай қилиб бу бандаларнинг тарихи бор, дея айта оламиз.

Ўтмишдан бизга ҳақ сўз қолган.

"Кулларда тарих бўлмайди".

Ана шу оддий, аммо мудҳиш фалокатли бу сўзни бутун бошли бир халққа нисбатан ҳам ишлатиш мумкинми? Йўқ, асло! Аммо бир замонлар, шу фалокатни миллионлаб халқ пешонасига ёрлиқ қилиб осишга уринишлар бўлди.

Маълум бир маънода уддасидан ҳам чиқишди. Агар шу ҳолат яна юз йил келажак томон чўзилганда, бутун бошли миллатлар кулларга айланиши муқаррар эди.

Чор Россияси босқинчилари Ўрта Осиё халқларини айнан шу куллик занжирини бўйинларига осиб учун курашмадиларми? Курашдилар. Черняев, Головачев, Кауфман, Скобелев, Духовский ва бошқа ўнлаб генералларнинг китобларида, баёотномаларида айнан халқни меҳнатга жалб қилиш, тарихини йўқотиш, сиёсий жараёнлардан мосуво қилиш асосий гоя ва курашнинг мантиғи эканлигини бот-бот такрорлашгани ва шу даъватлар орқали халқни чала кулликкача олиб тушишгани тарихий ҳақиқат-ку.

ПЁТРНИНГ АРМОНИ

Анча вақтдан бери, ёшларга бағишланган муҳаббат мавзуида бир неча қисмдан иборат фильм ишлаш орзуйим бор эди. Муҳаббат темаси ҳар қандай замонда ҳам ўз обрўсини йўқотмай, эскирмай, сайқалланиб келинаберадиган мавзудир. Шу замонгача ҳам Навоийдан тортиб Қодирийгача бўлган давр ёзувчиларининг муҳаббат мавзуида ёзган асарлари ҳамон мароқ билан ўқилиб келинади. Сабаби, улар яратган асарларда муҳаббат титроқларининг минг бир кўринишда товланиши саҳифаларга муҳрланганидандир.

Шу боис мен ҳам бир-иккита фильм яратиш мақсадида режиссёрим Абдумажид ака билан маслаҳатлашдим. Жимгина тинглади. Тасаввуримда тингламаётганга ўхшарди. Жаҳлим чиқди. У менинг руҳий ҳолатимни сизди шекилли:

— Хўш, охиригача сўзланг-чи, кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман,— деди.

Мен асосий мақсадни унга тушунтирдим. У бир оз ўйланиб турди-да:

— Оғайни, бу ёмон фикр эмас. Бу мавзуда жуда зўр асар яратишимиз мумкин. Аммо бошқа, бу мавзудан ҳам муҳим, жуда керак мавзу менинг олдимда кўндаланг бўлиб турибди. Хаёлимда узоқ йиллардан буён менга тинчлик бермай келаётган бу мавзунини айна бутунги кунда амалга ошириш зарур. Бўлмаса катта гуноҳга қоламиз. Халқимиз олдида ҳам, ўз виждонимиз қаршисида ҳам.

Мен унинг ҳавойи гапига тушуна олмай, нима гаплигини билиш мақсадида:

— Қанақа гуноҳ, қандай мавзу, — дедим безовталаниб.

У қўлидаги ручкани у ён-бу ён ташлаб ўйнади-да, кейин:

— Мен бундан ўн беш йил илгари Латвия, Литва, Эстонияга хизмат сафари билан боргандим. У ердаги тозалик, одамларнинг маданияти менга жуда қаттиқ таъсир қилганди. Ўшанда бизни автобусда шаҳарларининг барчасига олиб боришди. Бизларга латиш телевидениесининг муҳаррирлари, режиссёрлари ҳамроҳ бўлишганди.

Бир неча кунлик томошадан кейин муҳаррир ўртоқлар билан муносабатларимиз яхши бўлиб кетди. Турли

мавзуларда суҳбатлашардик. Айни шундай суҳбатларнинг бирида, латиш телевидениесининг муҳаррирларидан бири мамлакати тарихидан сўзлай кетди. Мен ҳам ундан қолмай деган ниятда, юртимиз тарихи ҳақида билганларимни ўртага дастурхон қилиб ёздим. Шунда у:

— Сенинг халқингни гўзал, чуқур, бой тарихи бор. Биз латишлар ҳар доим шарқ маданиятига, тарихига ҳурмат ва эҳтиром билан қараб келганмиз. Чунки сизнинг заминингиз дунёга келтирган Ибн Сино, Форобий, Беруний, Улуғбек, Навоий, Хайёмлар бутун дунё фанига тамал тошини қўйган улуғ мутафаккирлардир.

Асримизнинг ўрталаридан то Бобур салтанатининг емирилишигача Ўрта Осиёда фан, маданият гуллаб-яшнаган даврдир. Айниқса унинг бениҳоя юксакликка қўтарилиш замони Темур салтанатида яққол кўринади. Ундан кейин Ўрта Осиё маданиятида бўшлиқ пайдо бўлди. Бу бўшлиқ ҳамон ҳукм суриб келмоқда. Натижада, Шарқ Европадан ортда қолиб кетди. Сизлар эса майда миллатга, сон жиҳатданмас, маънавий олам инқироzi жиҳатидан майда миллатга айландингиз. Бу майдаланиш айниқса чоризм тегирмонига тушгандан кейин янада майдаланишиб кетди, — деди юзинг-кўзинг демай. Шунда жаҳлим чиқиб:

— Ўртоқ, биз майда миллатга айланганимиз йўқ. Биз маданиятимизни, тарихимизни асраб келганмиз, — дедим. У менинг гапларимга заррача эътибор бермай:

— Хўш, унда айт-чи, чор истилочилари қай юртда истило уруғини экиб, сенларнинг юртларингга том маънода қачон ўша уруғни қадашди, — деди майин, на жаҳли чиқиб, на устимдан кулиб.

Чоризмни тарихдан ўқиганман, аммо уни қачон ўлкамизга кириб келганлигидан мутлақо беҳабар эдим. Шу боис бирон маънили жавоб бера олмай, ёмон мулзам бўлдим. Унинг ўзи мени шу ҳолатдан олиб чиқиб:

— Агар ўқиган бўлсанг, сенлар томондан ё туркман, ё турк миллатига мансуб Хўжа Нафас деган савдогар Пётрни олдига келиб, Амударё соҳилларида сочма олтин борлигини, агар дарёнинг ўзани ўзгартирилса, ўша жойлардан беҳисоб даражада олтин олиш мумкинлигига уни ишонтира олган. Ана шу даврдан бошлаб Пётр қалбида олтин-

лари беқиёс ўлкани босиб олиш нияти пайдо бўлади. Натижада, жуда кўплаб юришларни уюштиради.

Ардоқли князларидан бўлмиш Бекович-Черкасскийнинг Хивада ўлдирилиши Пётрга ёмон таъсир қилади. Ўлими олдидан унинг сўнгги васиятини Пушкин шундай таърифлаганди:

"Прут яқинида 1711 йилдаги жангда Туркиядан енгилганлиги ва Бекович-Черкасскийнинг 1717 йилдаги Хивага ҳарбий юриши тор-мор этилганлиги учун қасос ололмаганлигига қаттиқ афсус чеккан".

Шунда мен, занғар латишни билимдонлигига ҳайратланиб қолгандим. У шунчалар аниқ далил-исботлар билан сўйлардики, ўзбек бўлиб тарихимни билмаганлигимга уялиб кетдим.

Қани айтинг-чи, сиз билан биз тарихдан нимани ўқиб катта бўлдик. Пиёз пўчоғидай "Ўзбекистон тарихи" китобини. Латиш эса давом этарди:

— Кейин Пётр васиятини, армонини Александрлар, Николайлар қойилмақом қилиб бажаришди. Бирин-кетин Туркистоннинг шаҳар ва қалъалари чор истилочилари томонидан босиб олина бошланди. Ана шу босиб олиш жараёнини тезлаштирганлар ҳам сенларнинг амиру хонларинг бўлди. Бир-бири билан қўшилмаслик, бир-бирини ғажашлари, ҳар ойда хон кўтаришлар, маҳаллийчилик, оғайни-қариндошчилик каби иллатлар, босиб бораётган душманга қўл келди.

Натижада, қисқа вақт (1853-1876) ичида Кўқон, Хива хонлиги, Бухоро амирлиги истилочилар қўлига ўтиб, Туркистон ўлкаси том маънода мустамлакага айланди.

Замонлар келади, биз албатта СССР таркибидан чиқиб кетамиз. Сенлар эса, ҳали-бери — юз йиллар ичида ҳам озод бўла олмайсанлар. Озод бўлиш ҳақидаги ўй ҳатто хаёлларингга ҳам келганича йўқ, деди, қисталоқ ҳеч нарсадан кўрқмай.

Бундай ўйлаб қаралса, унинг бу гапи учун дорга осиб керак эди. У эса бамайлихотир сўзларди.

Абдумажид аканинг бу хотираларини бўлажак фильми-мизга нима алоқаси борлигига тушуна олмай:

— Бу билан сиз нима демоқчисиз, — дедим. Шунда у ўрнидан илкис сапчиб турди-да:

— Наҳотки, гапларимга тушунмаган бўлсангиз! Мана шу кунлар ҳақида фильмлар қилишимиз керак. Мамлакат мустақил бўлди-ку! Келажакда авлодларимиз мендай бир латиш олдида тарихини билмай мулзам бўлиб юрмаслиги учун ҳам бугунги кун тарихини яратмоқ керак!

Мен унинг ғайритабиий сўзларидан ҳайрон бўлиб турардим. У мени иккиланаётганлигимни сезгандай:

—Шубҳаланаётган бўлсангиз кўйинг, ҳали сиз бугунги ўзгаришларни қалбан ҳис қилганингиз йўқ, шекилли, — деди-да зарда қилгандай ортига бурилди. Унинг бу гапларидан мендаги бугунги кун ҳақидаги иккиланишлар, шубҳалар қайларгадир чекингандай эди. Қаршимда бир йўл бор эди. Аммо бу йўл қай манзилга олиб чиқишини билмасдан қийналар эдим.

Абдумажид аканинг гапи, Абдурайимнинг сўзлаганлари, ўтган кунларнинг оғриқли хотиралари хаёлларимни "остин-устун" қилиб юборганди. Худди аросатда қолган кимсадай гандираклаб метрога тушдим. Турфа китоблар, газета-журналлар растасини оралаб борар эканман, беихтиёр кўзим бугунги кун газеталарига тушди. Харид қилдим. Ҳали сўнгги бекатгача вақт борлиги ёдга тушиб, кўлимдаги газетани варақлайман. Газетада Республика Президентининг марказий газета мухбири саволларига берган жавоблари эълон қилинган эди. Беихтиёр бир қизиқиш билан унинг жавобларини ўқий бошлайман. Хаёлимга ўтган ҳукумат раҳбарларининг жуда катта, аммо ҳеч нарса тушуниб бўлмайдиган саҳифа-саҳифа маърузалари келади.

Газета ходими бўлиб ишлаганлигим боис, ҳукумат раҳбарлари маърузаларида нима дейиши ёд бўлиб кетганди. Қишлоқ хўжалигида фалонча ўсиш, чорва, парранда сони шунчага кўпайиб, бу йил давлатга фалон тонна гўшт, сут маҳсулотлари, шунча миллион дона тухум топширдик. Пахта ҳосилини ўтган йилга нисбатан ўн фоиз кўп миқдорда етиштириб, буюк мамлакатимизга армудон қилдик.

Ҳурматли делегатлар, қурултой қатнашчилари ёки депутатлар!

Мамлакатимиз меҳнаткашлари (халқи ҳам эмас, меҳнаткашлари) етиштирган серҳосилни КПСС Марказий

Комитетининг Бош секретари фалончиев юксак қадрлаб,
Социалистик мусобақа голиби деб топди!

Гулдурос. Давомли қарсақлар!

Бутун зал оёққа туради. Ярим соат одамларнинг кафт-
лари пўла бўлиб қарсақвозлик қилишарди.

Яна давом этади.

Саноатга, ижтимоий, коммунал масалаларга навбат
келади.

Яна қарсақлар.

Яна Социалистик мусобақа голиби сўзи янграйди.

Давомли қарсақлар, пўла бўлган кафтлар.

Хаёлимдан кечаётган бу ғалати ўйлардан ғалати бўлиб
кетдим. Бундай ўй ҳеч-хаёлга келмасди.

Таажжубланиб, елка қисдим.

Таажжубланишимга ҳам сабаб бор эди-да. У замонлар
ҳукумат раҳбарлари майда-чуйда журналистлар билан суҳ-
бат ҳам қилиб ўтирмасди.

Гоҳ-гоҳида, бу камдан-кам ҳолларда учрарди, чет эл-
нинг катта-катта; машҳур-машҳур газета-журналларида
давлатнинг улуг бошлиқларининг суҳбатлари чиқиб қолар-
ди, холос.

Республика раҳбарининг маърузалари эълон қилин-
ган кунлари газета ходимларига байрам эди. Материал
тайёрламайсан, ҳамма газеталар Республиканинг отахон
газетаси саналимиш “Совет Ўзбекистони”дан ўша мате-
риални кўчириб босарди.

Катта-катта, қоп-қора қошли ҳарфлар газета саҳифа-
сининг ярим бетини олар, ҳамма сўзлар шунчалар улуг
эдики, яқинига боришга от ҳурқарди.

Мамлакат Президентининг сўзларига қайтаман.

“Мухолифларим мени, — дея жавоб бера бошлайди
Президент, — диктатор қилиб кўрсатишни жуда хоҳлай-
дилар. Тан оламан: эҳтимол менинг ҳаракатларимда авто-
ритаризм нишонлари бордир. Аммо, мен буни бир нар-
са билан изоҳлайман: тарихнинг муайян даврларида,
ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқса
бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида, ҳар ҳолда куч-
ли ҳокимият зарур. Қон тўкилишига ва қарама-қарши-
ликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқа-
ролар тотувлиги, тинчлиги ва барқарорликни сақлаш учун

шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман”...

Мантқиқли жавобга ўхшайди. Хўш, бир тузумдан иккинчисига ўтиш даврида фожиалар, бўҳронлар, қон тўкилишлар табиийдек туюлади, кишига. Айтайлик, қон тўкилиш ўрнига ҳокимият тепасида ўлтирган инсон, ана шу фожиаларни олдини олиш учун жиловни маҳкам ушласа, буни қандай ёмон томони бор. Қон тўкилиши, турли хил вос-вос ҳолатларга ён босилмай, бир тартиб билан ана шу қалтис дордан ўтиб олиш жуда катта муваффақият-ку.

Тарихий кўчкларга назар ташласангиз, жуда кўп ҳолатларда жамиятнинг бурилиш нуқталарида нафақат қон тўкишлар, сиёсий бўҳронлар, балки бутун бошли авлодлар йўқликка маҳкум бўлишган.

Зарб билан, шиддат билан, жуда катта тезликда келатган жамиятни беҳос бурилишини тасаввур қилиб кўринг-чи. Даҳшатли, ақлга сиғмас фожиалар содир бўлади. Кема ичидагиларнинг ана шу бурилишга тайёр турганлари омон қолишиб, тайёрмаслари тўкилиб қолабе-ради.

Шу ўринда мамлакат Президенти, бугунги кунда ўзга мамлакатларда бўлаётган хунрезликларни, сиёсий лўтти-бозликларни ҳисобга олмаяптимикин?

Қийин, аммо мамлакат тинч-ку. Бу тинчликни сақлаш керак. Ҳа-ҳа, сақлаш керак.

Уруш, унинг даҳшатли қийноқлари, азобларини мен ўзгаларга қараганда чуқурроқ англайман — биламан-ку, ахир.

Кейинги пайтларда сиёсат оламига беҳос кириб кетатганга ўхшайман. Йўқ, бу оламга кирмаслик керак. Бу дунё менинг дунём эмас. Унинг туйнуғидан бир мўраладингми, асло чиқа олмай қоласан. Шу вақтгача қанча-қанча одамлар бу оламга оралаб, маънавий мажруҳ бўлиб чиқишди. Қанча-қанчаси пошшо бўлиш касаллигига дучор бўлишиб, ҳатто ўзларининг ғарибгина кулбасида “пошшоман” дея алаҳсирашмоқда.

Мен ҳиссиёт одамиман. Ҳокимият учун курашиш, унинг яловбардорига айланиш учун унда ҳиссиёт ҳам, қалб ҳам, ақл-заковат ҳам, ҳамма-ҳаммаси чегарани билиши

ва совуққонлик билан, жазавага тушмасдан ҳаракат қилмоғи керак.

Аминман, журналист саволларига жавоб бераётган одам ҳам ҳар қандай вақтда мушоҳада ва шубҳа ила ўз қарашлари, қилган, қилиши лозим бўлган ишларга совуққон муносабатда бўлади ва керак бўлганда одамларни ўзига тавба-тазарру қилишга, бош эгишга, лозим топганда жилмайишга қодир хусусиятларга эгадир.

Оддий оиладаги тўрт жонни бошқариш қанчалар азобу миллионлаб халқ бошида туриш ҳақида ўйламасанг ҳам бўлади. Уларга Худо оддий одамлардан зиёд ниманидир бергани рост. Бежизга пошшолар ҳақида таъриф келтирганда, худонинг ердаги сояси, деб айтишмайди-ку. Агар бу нақл ҳаёт имтиҳонидан ўтмаганда эди, аллақачон халқ назари саҳнидан супурилиб тушиб қолган бўлур эди.

БОБОНИНГ ВЕРТОЛЁТЛАРИ

Менга нималар бўлмоқда? Қулоғим остидан сиёсат кўнғироғи жаранги кетмай қолди. Ҳатто суҳбатлашган, дардлашган, кулишганларнинг ҳам барчасининг суҳбат мавзуи келиб мана шу сиёсат майдонида туташади.

Бугунги ҳаётимизда бўлаётган янгиликлар, муаммолар, яна аллақандай ҳолатларни кузата бориб, нимадир содир бўлганлигини, аммо бу содир бўлган ўзгариш қайси томонни ўпириб кетиши мўмкин экан, деган безовта ўй менга тинчлик бермасди. Улкан денгиздаги осмонўпар муз тоғлари қуёшнинг нурлари тиғига бардош бера олмай қарсиллаб ёрилиб, эритан муз парчалари қирғоқлардан тошиб чиқа бошлаётгандай эди.

Улкан СССРдай мамлакатнинг гоҳ у ўлкасида, гоҳ бу шаҳрида олатасир тўполонлар авжи худди денгиздаги ёри-лаётган муз тоғларини эслатарди. Бу бошланган тўфон шамолининг зарби секин-секин Туркистон ўлкаси халқларининг қадам ташлашларида сезила бошлади. "Ёзи билан семириб юради-да", дея мол-ҳолини тоққа ҳайдаган тоғликларнинг шўрини қуритди. Қаровсиз моллари домдараксиз йўқолиб, нима қиларини билишмай довдирашиб "киспуруш" деган аламли сўкишдан нарига ўтолмадилар. Сўнгра шамол ўрнини довул эгаллади. Энди у мол-

полу ўтовлар билан ҳисоблашиб ўтирмади, "ўрмонга ўт кетса, ҳўли қуруқ баробар ёнади", деганларидек, одамлар ҳам, ҳайвонлар ҳам, улкан-улкан иншоотлар ҳам ҳавода чархпалак бўлиб учиб юрарди. Қани энди бу балони олдини олишнинг иложи бўлса. Аммо ҳечам иложи йўқ эди.

Чор атрофда бўлаётган ўпирилишлар, довуллар шиддати шунчалар даҳшатли эдики, унга қарши курашишга ҳар қандай куч ожизлик қиларди. Худди ер силкиниб, ҳаммани ўз домига тортишга шайлангандай ҳолатдан бутун тирик жон талвасага тушиб қолган эди.

Турли миш-мишлар, турли кўрқувга қорилган сўзлардан, одамларнинг безовта, олазарақ кўзлари ҳар ён оғади.

Тиллардан тилларга, кулоқлардан кулоқларга беҳаловат сўзлар учади.

"Ҳой, у юртнинг одамлари бир-бирини сўяётганмиш! Эшитдиларингми, қишлоқларини куйдириб, кул қилаётганмишлар! Нон йўқмиш, ун йўқмиш! Очликдан қирилиб кетаётганмишлар. Қизларини олиб келиб сотаётганмиш. Нонга, ҳа-ҳа, нонга! Ишқилиб, ўзимизда тинчлик бўлсин-да! Яна бу бўрон кулбаларимизга кириб кетса, ҳай билмадим, у ёғи нима бўлади! Худодан ялиниб сўраганимиз, тинчлик бўлсин, тинчлик бўлсин!"

Ҳа, кўрқувдан минг хил рангда турланган овозларда, кўрқув, ҳадик, ишончсизлик ҳамма-ҳаммаси мужассам эди. Худди омонат ўтирган тепаси ҳозир нураб қулаб тусаётгандай талвасали, таҳликали кунлар бошланганди.

Ўша тўфон ичида биринчи бор қолган тоғли юртдан фарзандларини етаклаб оғайним келди. Нега хотини бирга эмаслигига шама қилиб сўраганимда, келин тўфон ичида қолиб кетганлигини жовдираб турган қизларининг кўз ёшларида кўрдим.

Шундай тоғли юртнинг мана мен деган ёзувчиси адоий тамом бўлган эди. Сўзлай бошлади, юрагим тўлиб тинглай бошладим:

— Ҳаммаси тутади! Ҳаммаси ёниб кул бўлди! У юртни қайтиб юрт бўлишига ишонмайман, ҳа-ҳа, ишонмайман! Ота болани, бола отани сўймоқда.

Қутурган итни кўрганман! Аммо қутурган одамни кўрмаган эдим, дўст! Кўлоб Кўлоб бўлмади, Кўлоб захарланган гулобга айланди.

Бу машъум фожиа қандай пайдо бўлди, қандай қилиб одамларни домига тортди! Ҳамма худди қутуриш касаллигининг эми билан заҳарлангандай. Шундай кўзингта бақрайиб тикилиб туришади, лекин сени танимайди. Бир оғиз сўз қилсанг, бурда-бурда қилиб ташлайди. Юрт, худди ваҳшийлашган тўдалар тупроғига айлангандай.

Бир замонлар, ҳа-ҳа, тасаввуримда бундан минглаб йиллар илгари меҳр-муҳаббат, қариндош-уруғчилик деган илоҳий туйғулар бўлгандай. Улар бутунги кунда биздан минглаб йиллар ортга чекиниб кетгандай.

У бир лаҳза жим қолди, худди бўғзига бор аламлари тикилиб қолгандай, юзлари қизарди. Кейин овоз чиқариб йиғлаб юборди.

Уни юпатишга сўз топа олмасдим. Кўзлари мўлтирабгина турган болалари, ўзларини отасининг бағрига ташлашди. Юрагим ўйнаб кетди. Тасаввуримда, бу ҳамдард норасида гўдақлар онага, дўстимнинг онасига айланишгандай эди.

Бир амаллаб ўрнимдан турдим-да, дўстим болаларини елкаларидан силаб:

— Юринглар, мен сизларни фарзандларим билан таништирмабман-ку, — дея нариги хонага етаклаб бордим. Хуркак, кўрқоқ, асабий болалар ортимдан эргашиди.

Хотиним Назирани кўришганда; юзларига нур энди. Ийманибгина, тортинибгина унга яқинлашди. Қачон Назира болаларни бағрига босганда бир бурда бўлишиб унинг бағрига сингиб кетишди. Хўрлигим, алашим келди. Кўз милкларим қичишиб, киприкларимга ёш илинди. Ортимга қайтдим.

Дўстим, аъзолари майдалаб ташлангандай алпозда мукка тушиб ўтирарди. Чой узатдим. Кўллари қалтираб пиёлани ушлади. Асабий кўз милклари учиб тушарди. Бир оз сукунатдан сўнг, ювиниб-таранишини сўрадим. Ҳа, дегандай ўрнимдан турди. Йўл бошладим.

Хонада ёлғиз қолдим. Кўз олдимга уруш кўрган, урушда ўлган дўстларим келди. Афғонистон урушининг жароҳатлари битмасдан, Тожикистон урушининг бошланиши юрагимни ларзага соларди.

Бу уруш ўта даҳшатли, биродаркушлик урушига айланиб кетиши мумкинлигини, унинг қонли панжаси истаган пайтда, истаган томонга чўзилиши хаёлдан ўтди.

Тинчликнинг қадрини уруш кўрганлар чуқурроқ ҳис қилишади. Шу боис юрагим увушарди. Бейхтиёр мамлакатим, унинг одамлари, халқ бошида турган инсонга омонлик тилардим.

Одамлар ура-ур қилишиб, президентлик сайловида уни ҳам, буни ҳам амир қилиб кўтарамиз, дейишган бир паллада ака шоирни даъвогарлигини эшитиб ҳайратга тушгандим. Кечагина туппа-тузук ишлаб, ижодкорга ул-бул ёрдами тегиб турган уюшмани иккига бўлиб юборишда алоҳида хизмати бўлган бу одамни қандай қилиб мамлакатни бошқаришига ҳечам ақлим етмасди.

Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, одамни бир лаҳзада жиннига, жиннини одамга айланиши ҳеч гапмас экан. Кўрпа бор, оёқ бор. Ўша кўрпадан оёқ чиқиб кетадими ёки йўқ... Оёқни совуқ уришини хаёлидан чиқариб ташлаб, нукул калта кўрпани тортаберса ҳам бўлар экан-да. Ҳе, шўринг қурғур дунё, сени не-не шўр пешоналар зор қақшатмади...

Ювиниб чиққан дўстим бир оз ўзига келиб, қаршимга ўтирди. Ҳамма нарсадан, урушлардан, жанжаллардан холи бўлиб қолгандай, енгил нафас олиб, ул-бул томонга ҳам қараб қўйди.

Қайта кўришдик. Кўнам эзилабермаслигини маслаҳат бердим. Чуқур хўрсинди. Яна турқи ўзгарди. Мен унинг ўзи билан нималар содир бўлганлигини билишни истамай қолгандим. Чунки шундоқ ҳам болаларини, ҳали гўдак, аммо ўнлаб йиллар яшаб қўйгандай нигоҳида ҳаммаси ошкор эди.

Ҳасратлари ичига сифмай сўзлай бошлади:

— Дўстим, келинингдан ажралиб қолдим, — деди менга бир илтижо билан тикилиб.

— Нима қор-қол бўлди, — дея бошқа сўз топа олмай нигоҳимни ундан олиб қочдим.

— Бу, баччағарларнинг олатасири бошланганда, мен Душанбени йўлида эдим. Бўлган, бўлаётган воқеаларни йўлда эшитдим. Машинанинг газини босдим. Йўлда келаяпман, юрагим бир ёмонликни сезгандай гурсиллаб уради. Жон ҳолатда рулга ёпишиб олганман. Шундай қишлоғимизга яқинлашганда, тумонат одам ул томондан-бул томонга бориб келарди. Яқинлашдим, ҳаммаси

ўзимизни хеш-акобирлар. Ҳаммасининг кўзида ёш, бири дод солиб, бири бағри куйиб йиғларди. Шундай йўлнинг ўртасида эллик-олтмиш чоғлик одам жасади те-риб қўйилганди.

Жасадларни бошидаги ёпинчиғини кўтариб кўриб келаяпман. Бири у қариндош, бири бу қариндош. Билмадим, қанча жасадни кўрдим, шундай бирининг бошидаги рўмолини кўтаришим билан хотинимни танидим. Кейин ҳеч нарса билмайман. Телба эдим, телба! Менга суюкли, қадрдон, юрагимнинг бир бўлаги бўлган инсон ўлиб ётарди. Қачон болаларимнинг овозини эшитганда, ҳушимга келдим. Улар чирқираб йиғлашар, бағримга ўзларини отишар, қаттиқ кўрққанликларидан қўйнимда дир-дир титрашарди.

Ҳушимни йиғдим, болаларимни овутомқ истагида сўзлай бошладим. Қани энди овозим чиқса, чиқмайди.

Қариндош-уруғ ёпирилиб ёнимга келганда, бўғзимдан бир фарёд отилди. Ҳеч ўзимни тўхтата олмайман, яна қайта ҳамма нарса ёдимдан кўтарилди, ҳатто болаларим ҳам.

Марҳумлар кўмилди. Бу ваҳшийликни қилганлар изланди. Ҳэ, онасини... Ҳатто ёш болаларни чавақлаб, аёлларнинг кўксини кесиб ташлашган. Бу ит эмганлар қайларда туғилиб, қай ерда ўсганлигига ҳеч ақлим етмайди. Ҳамон бир маънили жавоб айта олмайман.

Юрагим музлаган, истаган пайтда истаган одамни ўлдиришга шай ҳолатда ўлим излайман. Ахийри, мен кутган кун келди, жўра, ваҳшийлар билан юзма-юз бўлдим. Йигирма нафари қўлга тушган экан, қўллари боғлоғлиқ, шундай қаршимизда чўзилишиб ётарди.

Ит эмганларни кўзларига тикиламан. Кўз қорачиқларига қон тўлган, шундай қаршимда ётган буқадайи юзимга туфлаб юборди. Менга баҳона керак эди. Талвасага тушиб этигим пошналари билан юзига тепа бошладим. Нима қилаётганимни билмай қолгандим. Олдин жон талваса қилди, кейин чўзилиб қолди. Тепишдан чарчамадим. Бир вақти қарасам, боши ёрилган тарвуздай мажақланиб кетибди. Иккинчисига ўтдим, хайрият, кимлардир ушлаб қолишди. Бўлмаса, унисини ҳам ўлдириб кўярдим.

Кейин-кейин кўпини ҳеч иккиланмасдан ўлдирдим. Сен уруш кўргансан. Шу сабаб дардимни ошкор қилаяпман, дўстим. У бир оз тин олди. Сўнг:

— Орадан кўп ўтмай Кўлоб қуршов қилинди. Бор егуликлар бир неча кунга етди. Сўнг очарчилик, касаллик хуруж қилди. На бир жойга чиқиб бўлади, на бир бурда нон бор. Болаларни очликдан ўлишини ўз кўзимиз билан кўриб турардик. Аммо уларнинг омонат жонига заррача шафқат қўлимизни чўза олмасдик.

Бундан ортиқ қайғуни, кўргиликни ўзи бўлмаса керак. Мен ҳам ўша кунлари икки фарзандимдан ажралиб қолдим.

Унинг киприкларига ёш илинди. Хўрсиниб-хўрсиниб қаддини ростлади. Бир оз ўзига келиб:

— Эй, сенлар Президентларингни бошларингда кўтариб юрсаларинг ҳам камлик қилади. Ана шу улуғ, меҳрибон, болажон инсон бизга биринчи бўлиб шафқат қўлини чўзди.

Болалар, оналар, оталар “нон-нон” дея бир армон билан бу ёруғ олам билан хайрлашаётган пайтда, Ўзбекистондан нон келди, жон келди.

Озиқ-овқатни Президентларинг вертолётларда етказди. Ўшандан бошлаб минг-минглаб аҳолиси бор Кўлоб халқининг жони омон қолди.

Биласанми, у машғум кунлари болалар, оналар, кексалар, бирварақайига осмонга тикилишиб, “Президент Каримовнинг жони омон бўлсин”, дея Худодан бу муҳтарам зотга ёруғ кунлар тилашарди.

Агар бизга ана шу улуғ инсон шафқат қўлини чўзмаганда мен ҳам, болаларим ҳам, бутун Кўлоб халқи ҳам бўлмасди. Ер билан битта бўлиб қирилиб кетарди. Бу инсоннинг олдида биз тожиклар бир умр қарздормиз, — деди у бир ифтихор туйғуси билан. Кейин юзига ҳаёт нафаси энгандай алпозда:

— Катта қизимнинг оти Санам. Кичигининг исми Сарвиноз. Бири олтинчи, иккинчиси тўртинчи синфда ўқишади. Кўлобда ҳаёт бир оз ўзига келганда, фарзандларимни акамникида қолдириб, Душанбега келдим. Бир неча кун иш билан андармон бўлиб, қишлоққа кеч қайтдим. Уйга келишим билан болаларим бўйнимга осилишиб хонага етаклашди. Узоқ вақтдан бери уларнинг юзида бундай қувонч балқимаганлигини, бутун қандайдир илиқ нур юзларида кезинганини ҳис қилиб, юрагим ҳаприқиб кетди.

Акамнинг хотини ҳам хурсанд.

— Болаларингиз сизга совға тайёрлаб қўйишган, — деди сирли жилмайиб.

Қандай совға экан, деган ниятда улар билан бошлашиб хонага кирдим. Қизларим мени тўрга ўтқазишди. Кўзимни юмиб туришимни тайинлашиб, иккови бир-бири билан шивирлашгандан сўнг:

— Кўзингизни очинг, — деди. Кўзимни очдим. Қаршимда иккови оқ сурпини таранг тортишиб турар, сурпда катта вертолёт суврати кашта қилиб тикилган, куйида “Бизга нон олиб келган Ўзбекистон Президенти Каримов бобонинг вертолётлари” деган ёзув бор эди.

Биласанми, дўстим, ўшанда кўзларимдан тирқираб ёш отилиб кетди. Болаларимни бағримга, улар тиккан сўзани юзимга босиб йиғладим. Ҳеч ўзимни ушлай олмайман. Юрагимда эса бу улуг инсонга бўлган меҳр-муҳаббатим яна, янада юз карра ортган эди.

Ҳа, бу одам гўдакни, ҳали хиёнатлар, жиноятлар ботқоғига ботиб улгурмаган, зилол сувдай тоза, покиза қалб эгалари бўлмиш фарзандларимизнинг ҳам муҳаббатини қозонган бебаҳо инсондир!

... Дўстим, қизлари билан бизникида бир неча кун қолишди. Кўзда меҳр деганларидек, болалари ҳам менинг болаларим билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Курсдош оғайним билан икковимиз шаҳар айланамиз, шаҳарлик жўраларнинг уйига меҳмон бўлиб борамиз. Турли мавзуда суҳбатлар, баҳс-мунозараларда қатнашиб, ўтган кунларидан чалғигандай, хулқ-атвори ҳам, афт-ангори ҳам ўзгариб, ҳаётга бошқачароқ — меҳрибонроқ қарайдиган бўлди.

Тошкент шаҳрида бўлаётган ўзгаришларни, у билан айланганда кўрдим. Шу вақтгача иш, уй, ёзув столидаги тўрт-беш саҳифа қоралашдан нигоҳим бошқа томонга тушмаганлигини чуқурроқ сездим.

Олой бозори олдида қад ростлаган бинога унинг кўзи тушиб:

— Бу улкан бино қандай бино, — деди ҳайрати ичига сиғмай. Мен ҳам у томонларга ўтмаганлигим учун қандай бинолигини билмай елка қисдим. У менинг елка қисшимга жавобан:

— Эй, сени ким айтади, ёзувчи, деб. Шундай бурнингни тагида қад ростлаган бинони нималигини билмасанг. Бу бир кунда пайдо бўлмаган бўлса, бино қурилгунча қанча-қанча одамлар тер тўкиб меҳнат қилган, матбуотда ёритилган, ана шу қурилиш заҳматкашлари гурур ва ифтихор билан қилаётган ишларидан мамнун сўзлашишган бўлса керак. Сен эса, худди мен каби ўзга бир давлатдан келиб қолгандай елка қисасан, — деди жаҳли чиқиб.

У ҳақ эди. Олой бозори билан мен яшаётган жой унчалик ҳам узоқ йўл эмас. Шу боис ўз айбимга иқроор бўлиб, унинг гапини худди гуноҳкор одамдай тасдиқлаб, жилмайиб кўйдим, холос. У эса ҳамон жаҳлидан тушмай:

— Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шунга айтадилар-да. Агар бу ерда бўлаётган улкан ўзгаришларни биздаги вайроналар билан бир солиштириб кўрганингда эди, унда мамлакатингни қай бир бурчагида қурилаётган оддий бир кулба бўлсин, бориб кўрган бўлур эдинг.

Худо кўрсатмасин, бизнинг бошимизга тушган кулфат пардаларингни тортиб мўралаганда нима бўларди. “Онани яқини қози бўлса, дардингни кимга айтасан”, деган шармандали, фожиали, одам одамни танимай қолган кунлар бошланарди. Ана шу балодан сенлар омон қолдиларинг, — деди чуқур хўрсиниб. Кейин гаплари ёдидан кўтарилгандай, бинони ул томонидан, бул томонидан ўтиб, худди ёш боладай югуриб томоша қила бошлади.

Унинг бу ҳаракатлари менга ҳам кўчди. Одамлардан бинони нима бўлишини сўрадим, “меҳмонхона” дейишди.

Ҳақиқатан бино жуда маҳобатли, жуда баланд бўлиб қад ростлаётган эди.

Йўл-йўлакай ундан Тожикистондаги урушнинг бош сабабини сўрайман.

— “Балиқ бошидан сасийди”, деган мақол бор. Ҳаммаси бошидан кетган. Халқ қайси пайтларда кулфатларни бошидан кечиради. Қачон табиат қаршисида иложсиз қолса, ташқи душман тупроғига бостириб келса, ўз ичидан чиққан раҳбар ҳокимиятни бошқара олмай қолса. Бизнинг халқимиз эса раҳбарларнинг субутсизлиги, иродасизлиги, қариндош-уруғчилиги, маҳаллийчилиги ортидан келиб чиқаётган низолардан қийналмоқда, хўрлан-

моқда, топталмоқда, дунё майдонида шармандаю шар-мисор бўлмоқда.

Раҳбар, айниқса, биринчи раҳбар кимгадир тобе бўлиб иш кўришга мойил бўлдим, халқининг шўри қуриди, деябер. Бизнинг Президент худди шундай тобелиги, қарши кучларга қалқон бўлолмаслиги ортидан, мен хотинимдан, болаларимдан ажралиб қолдим. Менга ўхшаган ҳаёти бадном, турмуши пароканда, ёвузлашган кимсалар қанча. Эҳ-э, минг-минглабдир.

Ўз халқини фожиалар гирдобига ташлаб қўйган подшога азал-азалдан тарихда тавқи лаънат тамғаси босилиб келинган. Халқ қисмати, унинг тақдири билан ҳазиллашиб бўладими, йўқ, асло. Улар ана шу манфурликкача боришди.

Дўстимнинг кайфияти тушиб кетганлигини кўриб, гапни чалғитишга уриндим. Ресторанга таклиф қилдим. У қандай бўлар экан, дегандай, иккиланиб, сўнггида бормасликка қарор қилди. Бошлашиб уйга келдик.

Улар индинга қайтишлари керак эди. Уйга келсак, кичкина қизи отасини остонада кўриши билан ёнига юғриб келиб, кулоқларига ниманидир шивирлади. Дўстимнинг юзида қувонч балқиди. Кейин менга қизининг шивири сирини очди.

— Биз сен билан лақиллаб юрабериб, қизларимга уйда берган ваъдамни унутибман-ку, — деди менга бир қувонч, меҳр билан тикилиб.

— Қандай ваъда экан, зудлик билан амалга оширамиз, — дедим қизалоқнинг жамалак сочларини силаб.

— Мен, Тошкентга борсак, албатта уларга Каримов боболарини уйини, ўзини кўрсатаман, дегандим. Агар у ёдимга солмаса, буткул эсимдан чиқариб қўйибман, — деди бошини лиқиллатиб.

Қизчанинг шивири сиридан кўнглим алаатовур бўлиб кетди. Беихтиёр, ҳатто мана шу қизалоқ қалбидан ҳам жой олишга улгурган Юртбошимизнинг фуқароларимизга орден топшираётган пайтда айтган сўзлари хотирамда тирилади: “Одамзод дунёда жуда кўп касбу хунарнинг эгаси бўлиши мумкин. Қурувчи, деҳқон, боғбон, шоир, олим бўлиб ном қозониши, мол-мулк, бойлик орттириши мумкин. Лекин, Оллоҳ таоло инсонга ато этган энг катта бойлик, энг

улуғ бурч борки, уни дунёдаги ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайди. Бу — фарзанд кўриб, ота бўлиш, она бўлиш бахтидир. Бу фақатгина бахту саодат эмас, балки Яратганнинг олдида, элу юрт олдида жуда катта масъулият ҳам демакдир”.

Дўстим қизининг сочларини силаб, меҳрим ийиб бағримга босаман ва аллатовур ҳисларни қалбимда туяман. Руҳимда бўлаётган ўзгаришлардан кўнглим кўтарилиб кетади. Бошлашиб хонага кирамиз.

Эртага ўзлари орзу қилган инсон уйига боришимизни эшитиб, қизлар шундай хурсанд бўлишдики, уларни бу хурсандчилигига шерик бўлмасдан иложимиз йўқ эди.

Туни билан дўст ила суҳбатлашиб чиқдик. Бирга ўқиган дамларимизни эслашдик. Ёру жўралар, муҳаббат бобида севгиси дoston бўлган Салимни ишқий саргузаштларидан бир шингил ғийбат қилдик.

Анойи одамлар ҳам кўп-да. Ўша соддаликни, самимийликни қўмсадик.

Ўзи, Салим, ҳангомабоп бола эди. Биринчи курсдаёқ, ўзидан бир қаричлар узун, Зайнаб исмли қорақалпоғистонлик қизни севиб қолса бўладими. Қиз унчалик гўзал бўлмай, қадди-қомати ҳам унчалик расо эмасди. От юриш қилиб юрарди.

Хонада учовлон турамиз. Салим, шеър ёзадиган, Лермонтовнинг “Замонамиз қаҳрамони” қиссасини ихлос билан ўқийдиган одат чиқарди. Бизлар унинг бу ҳаракатларидан ҳайронмиз. Ахийри, бир куни ёрилди.

Зайнабни севиб қолибди. Икковимиз уни устидан роса кулдик. Аразлаб кўрпа-тўшагини йиғиштира бошлади. Шунда унинг муҳаббати анча чуқур кетганлигини ҳис қилишиб, муросага ўтдик.

Маслаҳат солдик. Биз нима қилайлик?

— Етказинлар, — деди елкасини қисиб.

Етказдик.

Салимнинг илтимосига кўра дарсда Зайнабнинг ёнига бориб ўтирдим. Секин шивирлаб воқеани унга сўзладим. Қиз бир хурпайди, кейин беихтиёр чор-атрофга олазарак боқиб, энг сўнгги партада елкасини қисиб, муршайиб ўтирган Салимни топди. У томон бўйнини чўзди.

Худди ҳозир ўрнидан туриб, айтган гапларимни ошкор қиладигандай, юрагим орқага тортиб кетди. Аммо ундай қилмади. Яна олдинги ҳолига қайтиб, менга қаради. Унинг мулойим юзида, розилик аломати зоҳир эди. Шунда худди ўзим севиб, мурод ҳосил қилгандай ҳолатга тушдим.

Танаффус бошланиши билан биринчилардан бўлиб кўчага отилдим. Ортимдан эса Салим ва Зойирлар хал-лослаб келишарди.

Салимни менга атаган суюнчисини олиб, бўлган воқеани батафсил ҳикоя қилиб бердим. Зойир хурсанд, аммо Салим хафадай. Шунда елкасига туртиб:

— Сенга нима бўлди, яна тиришиб қолдинг, — дедим кайфиятим тушиб.

— Э-э, энди нима қиламан. Қандай учрашаман, — деди менга мўлтираб қараб. Унинг жонига Зойир ора кирди.

— Хат берасан. Учрашиш жойини тайинлайсан, бу етказади, — деди мени кўрсатиб. Рози бўлдим. Ўша куни тунда хат ёзилди. Биз ҳам илиқ, самимий гапларни мактубга қўшдик. Туппа-тузук ишқий мактуб пайдо бўлди.

Эртасига яна Зайнабнинг ёнидан жой олдим. У ҳам бир илтифот билан мулойим қараш қилди. Секин мактубни кўлига қистирдим.

Қорақалпоқ қизлари анча шўх, шаддод, очиқ бўлади. Шу боис юзинг-кўзинг демасдан мени олдимда мактубни очиб ўқиди.

"Тоza ўлиб қолган экан-да", деб ўйладим.

Хат сўнгида, розиман дегандай бош ирғади.

Учрашув. Салимга ҳамма гапни тайинлаганмиз. Бир четда Зойир икковимиз севишганларни келишини кутиб турибмиз. Келишди. Салим кўринди, бир оздан сўнг Зайнаб. Уларнинг учрашувларидан кўнгил хотиржам, ётоқхона томон йўл олдик.

Салимни кутиб ўтирибмиз. Йўқ, ҳаял ўтмай кўриниб қолди. Шоша-пиша не кор-ҳол бўлганлигини сўраб-суриштирдик. Қисталоқ, фақат иршаяди, гапирмайди. Ахийри бизларнинг қийнов-қистовимиз билан ёрилди.

— Жўралар, бошида бир оз қовушмади. Учрашиб, курсига бориб ўтирганимиздан сўнг ҳеч каллага гап келмайди.

Охири:

— Ота-оналарингизни димоғи чоғми, — дебман даб-дурустдан.

У жилмайди, кейин:

— Уйдан келганимга тўрт ой бўлди, димоғлари чоғ бўлса керак, — деб бутун атрофдагиларни хуркитиб кулиб юборса бўладими.

Унинг кулгусига кейин тушуниб қолиб, ўзим ҳам қўшилишиб юбордим. Шу баҳонада қўлини ушлагандим, мулойим тортиди, — деди.

Биз ҳам роса кулдик. Келганига тўрт ой бўлган бўлса, унинг ота-онаси қаердаю димоғи чоғ-ночоғлигини қаердан билсин.

Шу-шу Салимни кўрганда “ота-оналарни димоғи чоғми” дея кулиб сўзлашардик. Дўрдоқ лаблари шалвираб, жилмайиб кўярди.

Ўша воқеани эслаб, дўстим Зойир билан анча кулишиб олдик.

Тонг отди. Зойирнинг қизлари болаларим билан хайрлашди. Одам боласининг аслида бегонаси йўқ. Бир неча кун ичида улар худди ака-сингил, опа-укадай бўлиб кетишганди. Бир-бирларига келишларини, боришларини тайинлашди. Бизлар четда уларнинг гап-сўзларини жимгина кузатиб турардик. Кўнгил шодон, Зойирга қарайман. Кўзларидан ёш сизарди. Мен ҳам унинг ҳолатидан тўлқинландим. У менинг қараб турганлигимни сезиб, бир ён қаради, йўлда эса:

— Мархума Захро бўлганда, ҳеч биримизга сўз бермай, ҳаммамизни кулдириб хайрлашарди, — деди хўрсиниб. Унга бир сўз айта олмай, жимгина кетабердим.

Метрога тушдик, дўстимнинг қизлари метродаги одамлар оқимига, ранг-баранг нур сочиб турган қандилларга бир ҳайрат билан қарашади. Отасидан поезд шовқини остида нималарнидир қизиқиб сўрашади.

Биз тушишимиз лозим бўлган “Мустақиллик” бекати-га етиб келамиз. Зойирнинг кичик қизи Сарвинознинг қўлидан маҳкам ушлаб оламан. Унинг жажжи қўллари-дан ўтган тафт кўнглимга ёруғ туйгуларни олиб келади.

“Мустақиллик” майдонига чиқамиз. Шундай қаршимизда салобат тўкиб турган ер шарига қизалоқлар қизиқиб қарашади. Уларга тушунтираман.

— Бу ер шар. Ана у алоҳида белгилари билан кўзга ташланиб турган харита — Ўзбекистон.

Улар тушунгандай бош чайқашади. Кейин жимгина, қизалоқларни бир ҳайратга солай деган ниятда, ўзим ҳам болага айланиб, Президент биноси томон қадам ташлайман.

Ўнг томонимиздаги фаввора ажиб камалак рангини кашф қилиб жилоланади. Мен уларнинг эътиборини фаввораларга қаратаман. Сарвиноз қўлимдан юлқиниб чиқмоқ истагандай сакраб-сакраб қўяди. Бир текис терилган плиталар устида, Бўзсув томон юраман. Шундай Президент биносининг қоқ марказида тўхтаб:

— Қани кўзларингни юминглар-чи, — дейман бир пайтлари ўзлари отасига айтган хитобларини такрорлаб. Юмишади.

Шунда икковининг ҳам юзини мамлакат Президенти биноси томон қаратаман. Бир ҳаяжон, бир ич-ичимдан тўлдириб келаётган ҳисларимни боса олмай:

— Кўзларингни очинглар! — дейман тантанавор. Шунда-шунда менинг ҳам, Зойирнинг ҳам хаёлига келмаган ҳолат юз берди. Опа-сингил, худди ҳайкалдай қотиб қолишди. Кўзларини юммасди, киприк қоқмасди. Оқариб кетган юзларида бир меҳр, ҳа-ҳа, мен тасаввур қила олишим мумкин бўлмаган бир илоҳий меҳр билан Президент биносига тикилиб қолишди. Шу вақтда хаёлимга ҳеч бир сўз келмас. Опа-сингилни худди қимирласа қаршисидаги улкан бинони йўқотиб қўйишдан кўрққандай ҳолати нафақат мени, ҳар қандай бағритош одамни ҳам қалбини ларзага келтирарди. Тани-жоним сирқирарди, қани энди иложи бўлса-ю, Президент ёнида пайдо бўлиб: "Муҳтарам Президент, бир пайтлари сиз жонини омон сақлаб қолган фарзандларингиз пойингизда турибди", дея айта олсанг. У болажон одам. Бу опа-сингилларни бағрига босган, хурсандчилигини ичига сиғдира олмаган бўларди.

Бу хаёл. Хаёлларимдан қайтаман.

— Томоша қилдиларингми, — дейман хурсанд бўлиб.

Менинг гапимдан улар сергак тортишади. Ийманибгина, тортинибгина, катта қизи:

— Қайси хонада ўтиради, — дейди. Ростакамига Президентни қайси хонада ўтиришини билмайман. Хоналарни чамалайман-да, оппоқ пардалисини кўрсатиб:

— Ҳу, йўқоридаги оқ пардалисида, — дейман. Менинг жавобимдан қониқиш ҳосил қиладилар, аммо Сарвиноз

опасига нималардир, дейди. Унинг гапини тинглаган опаси менга ўтирилади ва:

— Сарвиноз, "бобонинг вертолётлари қаерда", деб сўраяпти, — дейди. Шошиб қоламан ва ўзимни ўнглаб олиб:

— Мана шу бинонинг ичкарасида, — дейман. Улар хурсанд бўлишади. Қизалоқларга тикиламан. Уларнинг чеҳрасида шунча кунлардан бери кўрмаган бир ботиний нурни кўраман.

Ҳатто гўдакларнинг ҳам қалбидан жой ола билган бу Инсонга юрагимнинг тўрида бир ихлосни туяман.

ОЧЛАР, АЛАМЗАДАЛАР...

Зойир баҳонасида Тошкентни ул-бул жойини кўрганимдан сўнг, ўзим ҳам шаҳримизда кетаётган қурилиш ишларига қизиқиб қолдим. Ҳақиқатанам, Тошкент, олдинги, пачоққина пойтахтга ўхшамасди. Шаҳарнинг турли жойларида қурилиш ишлари авж олганди. Янги йўллар эскириб, увадаси чиқиб кетган уйлар ўрнида миллий қиёфа касб этган бинолар қад ростлаганди.

Бундан бир неча йил муқаддам, мамлакат раҳбаридан айб қидириб юрган жўралар ҳам кўринмай, ин-инларига кириб кетишгандай эди. Шундай кунларнинг бирида тасодифан ўшаларнинг яловбардорларидан бирини учратиб қолдим.

Олдинги замонлар, бир неча йиллар елкасида шалвираб юрабериб титиғи чиқиб кетган костюм-шими эгнидан тушмасди. Унга раҳмим келарди. "Нима қиларкан бу ўзини қийнаб, бола-чақасини оч қолдириб", деган ўй уни кўрганда хаёлимга келаберарди. Аммо у Амриқони ҳам, Италияни ҳам, фарангларни ҳам ва бошқа ўнлаб мамлакатлар партияларининг тарихий йўли ҳақида тинимсиз гапирарди ва ўшаларнинг ортидан эргашишга даъват қилишдан чарчамасди.

Сўнгги учрашувда у бутунлай бошқа одамга айланган эди. Ўзи чақирмаса, танимасдим ҳам. Бурилиб қарасам, менга овози жуда-жуда таниш одам қаршимда фоз турарди. Уни бундайроқ одам кўрса чўчиши турган гап эди. Чунки жуда-жуда пўрим кийинган, "ёнимга яқинлашма, кир қилиб кўясан", дегандай қимматбаҳо либослар, кўзда

олифтагарчиликка тақиладиган кўзойнак, туфлилар антиқа, бўйинбоғлар супер модадагиси эди. Ростакам танимадим. Гап бошлади:

— Ана шунақа-да, энди. Танимайсиз ҳам. Биз эса китобларингиз ҳақида гап кетса, бир қарич ўсиб, ёру дўстга сўз бермаймиз. ”Бу ёзувчи, бизнинг жонажон акамиз”, деб, — деганда, кулоқларим остида Амриқо, Италия, Фарангистон сўзлари жаранглади. Шошганимдан:

— Амриқо, Италия партиялари, — дедим қичқиргандай. У бир сесканиб тушди. Ён-атрофига қаради ва ҳеч ким пайқамаганлигини сезиб, қўлимдан ушлади-да, машина томон етаклади.

Шундай қаршимизда жуда катта, жуда узун, антиқа машина турарди. Узоқдан қўлидаги ниманидир ҳаракатлантирганда, машинани олд чироқлари ёниб, ғалати овоз чиқарди.

Кейин мени машинанинг олд ўриндиғига ўтқазди-да, машинани ўт олдириб, газни босди. Худди денгиздаги елкандай бир чайқалиб, машина олдга интилди. Бир оздан сўнг:

— Қандайсиз энди? Ҳамон яёв юрибсизми? Давр ўзгарди, одамлар ўзгарди, сиз ҳам ҳамнафас яшашга ўтинг-да. Дўстлардан сўраб қоламан, ҳатто сиздан таълим олган шогирдларингиз ҳам, бутуннинг олд одамига айланишдию сиз эса ҳамон ўша-ўша, — деди кўзойнаги устидан менга синчков тикилиб.

— Ҳа, биз, ўша вақти ҳам ўша-ўша эдик. Оиланга қарасанг-чи, дея сенга танбеҳ бериб, чарчаган ҳам ўша одам эди, — дедим, илмоқли гап қилиб.

— Э-э, қўйинг, у қаро кунлардан гап очманг. Келинг, бир отамлашайлик. Тўғриси, мен сизни соғиндим. Кўришмаганимизга ҳам минг йил бўлди, — деди бир хуш кайфиятда.

Машинанинг юраётганлиги ҳам билинмасди. Худди бўшлиқда сузиб кетаётгандай антиқа машина эди.

Бир неча кўчаларни кесиб ўтиб, бурилдик-да, кенг майдонга чиқдик. Шундай майдоннинг ўнг биқинида ҳашаматли бино яққол кўзга ташланарди. Ўша томонга бурилдик. Ҳовли дарвозасига йигирма қадамлар қолганда, Берди қўлидаги қутичанинг тугмачасини босди. Дарвоза

эшиклари очилиб, қаршимда ажиб манзара ҳосил бўлди. Жуда ҳашаматли, жуда сўлим манзара одамни ихтиёридан ташқарида ўзига чорлар эди. Ҳайратимни яшира олмай, унга қарадим. Берди ичимда кечаётган ҳисларимни сезгандай:

— Каминани кулбасига келдингиз, — деди оддий сўзлар билан. Машина тўхташи билан, яна бир тугмачани босди. Юрагим шиф этиб кетди. Чўкаётгандай эдик. Ҳақиқатда чўка бошладик. У мени безовталанганимни сезиб: — Бир дақиқа, — деди.

Ҳа, ҳақиқатда бир дақиқа ўтиб тўхтадик.

— Марҳамат, — деди юзларида қувонч балқиб.

Қаршимда бошқа олам манзараси. Бундай жойни етти ухлаб тушида кўрмаган одамга қаттиқ таъсир қилар экан. Бир лаҳза машинадан тушишни ҳам, тушмасликни ҳам билмай бўшашиб ўтирганимни пайқаган Берди:

— Тушдик, — деди истехзоли жилмайгандай. Тушдим. Берди ортидан эргашдим. Ғалати ҳовузчалар, ғалати балиқчалар, ўрмондаги ўсимликларни эслатувчи жуда чиройли дарахтчалар, кенг-ёруғ, жуда дид билан безалган ойнали уйлар, ерда қип-қизил гиламлар жилваси, улкан ҳовуз, чор-атрофига курсилар қўйилган. Ҳовуз сувига қараб дилинг яйрайди. Сув тагидаги кафеллар сувнинг жимирлашидан жило беради. Қани энди иложи бўлса-ю, мириқиб чўмилсанг.

Бу жойни таърифлаш анча мушкул, сиру синоати шунчалар кўпки, баъзи нарсаларнинг отини ҳам билмайман. Гўё Тошкент алоҳида-ю, ер тагида алоҳида шаҳар бордай туюлади.

Жуда катта биллиард столи турган жойнинг қияламасидан зиналар орқали юқорига кўтарилдик, юқорида яна бир олам эди. Ҳайратланиб, чор-атрофни кузата бошладим. Сўлим дарахтлар насим шивирисида тебранар, уларнинг шивиридан маст бўлгандай товуслар бир қеришиб қанотини ёяр, дум томонидаги патлари ранг-баранг ажиблик ҳосил қилиб, нигоҳларни ром қилар эди. Товуслар қуршовида ҳовлининг қуйи саҳнига тушдик. Ёзги айвонга кўтарилдик. Бу ердан ҳовли саҳни кафтдагидек кўришиб турарди. Ҳовлининг чор-атрофида худди Хива хони ўз ожизаларига атаб қурган уйлардай уйлар саф тортган.

Уларнинг олд қисми эса ўймакорлик санъатининг намунасидек, ажиб устунли айвон. Ҳар бир уй, айвон ўзгача кўринишда.

Ҳовли саҳнида худди шундай уйлардан йигирматачаси бор эди.

Қалин атлас кўрпачаларга ёнбошлаганда чўкиб кетгандай бўлдим. Уртадаги хонтахтада одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё. Турли хил ичимликларни санаб адоғига етиб бўлмасди. Аммо уларнинг нима, қандай ичимлик эканлигига ҳечам ақлим етмайди. Шу вақт нимадир юмшоққина жиринглади. Берди чўнтагига қўл чўзиб кичкинагина қутичани олиб қопқоғини очди-да, қулоғига тутди. Бу қора қутичанинг тепасида қора чўпчаси ҳам бор эди.

— Салом, ишлар нима бўлди, — деди буйруқ оҳангида. У ёқдан Бердини кайфиятини кўтарадиган жавоб келди шекилли, хурсанд оҳангда: — Қанча кунда етиб келади. Нечта, — деди қошлари чимирилиб, кейин у ёқдан келган овоз эгасининг жавобидан хушнуд: — Баракалла, ота ўғил. Ҳа, айтгандай, Умар бобонг келган. — Овоз эгаси танимади шекилли.

— Бобонг, сенга болалигингда от олиб берган бобонг, — деди юзи кулгидан ялпайиб. Овоз эгаси эслади шекилли:

— Ҳа, албатта, саломингни айтаман. Э-э тўхта, ўзи шу ерда-ку, — дея менга қутичани узата туриб: — Ўғлим, Сардор, — деди.

Қутичадан тиниқ овоз келарди:

— Салом бобо, соғ-саломатмисиз? Ойимлар тинч-омонми? Бир келибсиз-да. Ҳозир уйда бўлмаганимга афсус қилаяпман. Сиз совға қилган от уйимни тўрида. Ёдингизда борми, "Отдай учқур бўл", деган эдингиз. Мана ҳозир сиз орзу қилгандай дунёни турли жойида учиб-кезиб юрибман, — деди.

Мен унинг саломатлигини, ишларини сўрадим.

У Олмониядан кўнғироқ қилаётган экан. Ҳайратланиб:

— Олмониядан, — дейсанми деган таажжубимга:

— Ҳа, Олмониядан, — деди худди Олой бозоридан кўнғироқ қилаётгандай.

Хайрлашдик. Аммо қулоғим остида ўктам, ўзига ишонган овоз жаранглаб турарди.

Мен у айтган отни эслай олмадим. Шунда Берди шошиб қўлимдан ушлади-да, қуйига, ҳовли четидаги ҳошияли уйлардан бирига бошлаб кетди. Шундай остона ҳатлашимиз билан, тўрдаги келишган йигитнинг бўйи баробар ишланган сувратига кўзим тушди. Яқинлашдим, суврат қуйисидаги ғаладон устида кичкинагина резина от турарди. Эсладим.

Кўз олдимга Бердининг ғарибгина кулбаси, туруми кўчган эшикдан югуриб чиққан, оёқлари чиллакдек болакай, унинг тортинибгина салом бериши, унга болалар магазинидан олган отчани қўлига тутқазиб, пешонасидан ўпганлигим ёдга келди.

— Эсладим, — дедим Бердининг бор-йўқлиги ёддан кўтарилиб.

— Ҳа, — деган овоздан Берди ёнимда эканлигини ҳис қилдим.

У ҳам олдинги лаҳзалар, бундан олдинги пўрим Бердимас, бундан ўн беш йил илгариги Бердига айланган эди. Хаёлидан ўша ғариб кунлари ўтганлиги шундай ўйга толган чехрасида зоҳир эди.

— Ўша кунлари дўстларни, ўртоғу биродарларнинг улбул олиб келган совғалари билан Сардоржон катта бўлган. Оддий ўйинчоқни олиб беришга ҳам қурбимиз етмасдида. Ҳозир кўп иш ёқмас, такасалтанглар ўтган кунларини қўмсаб юришади. Ўшандайларни кўрсам, пойинтар-сойинтар гапларини эшитсам, жаҳлим чиқиб кетади.

Президентимиз, "боқимандачилик кайфиятидан чиқиб кета олмаяпмиз" дея ҳақ гапни такрорлайди. Аслида ҳам шундай. Хўш, келинг, ўтган кунлардаги турмуш тарзини бир кўз олдимизга келтириб кўрайлик-чи. Сиз ўша, биз партияни сардори бўламиз, деб юрган паллалар нашриётда муҳаррир эдингиз. Бир юз йигирма сўм маош олардингиз.

Ижарага йигирма беш сўм, оилали бўлган пайтларингиз эллик сўм тўлардингиз. Етмиш сўм сизни бир ойлик тирикчилик манбаингиз эди. Ана шу дамлар сизни ҳам бирингиз икки бўлганлигини эслай олмайман. Нашриётда ишлаб ёзган китобингизни чиқара олмас эдингиз. Беш-олтита донгдор ёзувчию шоир бор эди. Улар халққа ёқадиган нарса ёзармиди, ёқмайдиган асар ёзармиди, юз минг,

юз йигирма минг нусхада босилаберар, яна улуф таржимонлар уларнинг ёнида елкадошлик қилиб, ёстиқдай-ёстиқдай китобларни олтмиш, юз, икки юз минг нусхада чоп этиб, "биринчи завод", деб яна китоб сўнгида ёзиб қўйишарди. Бу эса келажакда китобнинг қайта нашр қилинишидан далолат эди. Улар ҳар йили турли нашриётлардан кам деганда битта китоб чиқарар, сиз, сизга ўхшаганлар пиёзнинг пўчоғидай китоб чоп қилиш учун нашриёт директори эшиги турумини бузишгача борардингизлар. Китоб чиқарди. Биргалашиб ювардингизлар. Олган қалам ҳақини эллик фоизи ўша ўтиришларга сарф бўларди.

Яна эски тос, эски ҳаммом, яғири чиқиб кетган ёпинчиқ елкадан тушмасди. У замонлар нафақат ўзга ишлар, балки мана шу ижодкорларнинг маҳсулоти ҳам монополия қилинарди. Ўша даврда таниш-билишчилик, қариндошлик авжига чиққанлигини бугунги такасалтанглар ҳеч бўйинларига олгиси келмайди-да.

Бизга ўхшаганларнинг аҳволига эса маймунлар йигларди. Етмиш сўм олардим. Яна қишлоқ-пишлоққа борганда, палон илмий текшириш институтида илмий ходимман, дея мақтаниб ҳам қўярдим.

Бугунги ҳаётни кўрмасдан олдин, ҳаётнинг мантиғи, мазмуни шу деган хаёл ҳаммамизда бор эди. Бу ҳаётни кўргандан сўнггина уларни бир-бири билан қиёслаш имконига эга бўлдик.

Ёдингизда бўлса Президентимиз ё нефть ходимларига, ёхуд минерал ўғит тайёрловчиларга "Сенлар қишлоқ хўжалик ходимларининг орқасидан қувиб юришларинг керак. Чунки сенлар ишлаб чиқарган маҳсулотдан, фақат ўшалар фойдаланади", деганда минг бора ҳақ эди.

Бозор иқтисоди нима? Бозор иқтисоди, халқ учун керакли, сифатли маҳсулотларни ўз вақтида етказиб бериб, халқни ҳам, ўзингни ҳам хурсанд қилиш. Президентимиз айтаётган ана шу оддий ҳақиқатни тушунишни истамаяпмиз.

Биз Берди билан суҳбатлашиб, дастурхон устига келганимизда, дастурхонда турли таомлар бисёр эди. Ким бу ишлар билан шуғулланди, беҳабар эдим.

Шунда беҳос хаёлимга Бердининг хотини келиб:

— Келин қаерда, — дедим. Берди ичимлик пўкакларини оча-оча:

— Келинингиз катта одам бўлиб кетган. Ҳозир кўрсангиз танитай қоласиз. Хусусий магазиннинг директорлари. Тўрт йил бўлди, магазинни очганимизга, — деди, қилган ишларидан гуруланиб.

Таомлардан ола-ола юз-юз ичдик. Кейин яна. Бир оз кайфиятлар кўтарилиб, суҳбатимиз қуюқлашди. Гап орасида уни қандай қилиб шунчалар даражада ўзгариб кетганлигига ишора қилдим. Мийиғида кулди, кейин:

— Ака, тўғриси айттайинми? Бизлар ўша партиянинг фаолларига айланган пайтлари, ёдингизда бўлса, оч одамлар эдик. Очлик биласиз, аламзадалиқни келтириб чиқаради. Аламзада одам уриш-жанжал, тўполон истади. Бирдан тўрт-беш ўзимизга ўхшаганлар, "бу палончи, бу писмадончи", дейишиб қўлтиққа пуфлагандан кейин шиша бошладик. Ва оқибат семизликни кўтара олмай ёрилдик.

Бу табиатнинг қонунида, оч одамни бирдан қорнини тўйдилинг-чи, ўша заҳотиёқ ёрилиб ўлади. Биз ҳам худди шундай эдик...

Шу келинингизни борига минг карра шукур қиламан. Бўлмаса улоғиб кетардим. Олдин-олдин чидаб келди. Охирида бўлмади-да, ўғлимни, қизимни олиб:

— Энди, мени сабр-бардошим тугади. Пошшо бўласизми, ё мана шу кулбангизда чириб ўласизми, менга қизиғи йўқ, — дея ҳовлидан чиқди. Ўғлим Сардор ўн олтида, қизим ҳам ёш эмас. Улар ҳамма нарсани тушунадиган бўлиб қолган. Нима қилишимни билмай, олдин хўп ялиндим, бўлмади.

— Партиянгдан, ўша қаланғи-қасанғи ўртоқларингдан воз кечсанг, сен билан яшайман, бўлмаса йўқ, — деб туриб олди.

Олдимда икки йўл эди. Ё партиядан кетиш керак, ё бола-чақадан ажралиш. Ҳали нималиги, қандайлиги номаълум, бир томондан партиёга тушган пулларни тўрт-бештаси ўмарасётганлигини билиб, кейинги пайтларда ўзимни ҳам кўнглим қолиб, орият учун юргандай эдим. Хотиннинг бу гапи жонимга ора киргандай, улар томонга бормай кўйдим. Сўраб-суриштириб келишди, хотин йўл бермади.

Энди бундай ўйлаб қарасам, бу осмоний хаёллар билан гандираклаб юраберганимда ўзимни бошимни ўзим

еб кетар эканман. Биласиз-ку, ҳаммаси оч, бир-икки сўм устида ҳатто раҳбарлар ҳам келиша олмай қоларди.

Низом-пизомимизда жуда-жуда катта ғоялар, осмоний гаплар. Баъзи-баъзида бугунги Президентимизни ўз дастури йўқ, дея танқид ҳам қилиб қўямиз. Ваҳоланки, дастури борлар каламушдай халқ томонидан берилган садақа пулни ўмариш билан овора эдилар. Бизларни бирлаштирган куч — очлик, аламзадалик эди. Сўнгида ҳокимиятни қўлга олиб, ялло қилиб яшаш ғояси миёга кўрғошин мисол муҳрланган эди.

Келинингизни гапидан, шу орзуларни бола-чақам билан оширсам бўлмайдими, мақсадим тўкин-сочин яшаш-ку, деган ўй миёмага урилди. Кейин “ўзинг учун ўл етим” қабилида турли хил режалар қилдим. Ҳаммаси пулга бориб тақаларди. Ёдингизда бўлса, ўша пайтлари энди одамлар олий ўқув юртларига фарзандларини киритиш учун ўқитувчилар ёллай бошлаган паллалар эди. Шу боис, ўзимни соҳам бўйича бир неча ўқувчини олиб уларга сабоқ бера бошладим. Бахтимга ҳаммаси кириш имтиҳонларидан қайтишмади. Харидорларим кўпайди. Йилнинг бошидан ота-оналар фарзандларини етаклаб кела бошлашиб, ишим юришиб кетди. Шу-шу анчагина пул йиғиб, тижоратни бошлаб юбордим. Ҳозир ҳам ўша даврларни оилада эслаб қолсак, келинингиз:

— Профессор дадаси, — дея киноя қилади.

Тўғриси айтганда, ўзини оқлаяпти, деб ўйламанг. Мен улар орасига тасодиф тушиб қолган эдим. Уларни ичида шундайлари бор эдики, мансаб, шон-шуҳрат учун онасини ҳам сотиб юборарди.

Қандайдир ваҳшийлашган тўда эдилар. “Уни ундай қилиб юборамиз, буни бундай қилиб юборамиз”, дея, худди мамлакат — бутун бошли Ўзбекистон кафтларида тургандай эди. Ҳалиям ўша партия касаллигида юрганларни оғзини ҳидлаб кўрсангиз, жинни деб ўйлайсиз. Қип-қизил жинни. Ҳамон олди-ортига қарамай ҳокимиятга интилиш, халқ олдида бир мисқол обрўи қолмаган бўлса-да, яна ўзини ҳеч уялмасдан, тап тортмасдан биринчилардан қилиб кўрсатишга уриниш касаллиги тарк этмаган.

Бундайларнинг қилмишидан халқ, Президент беҳабар дейсизми? Хабардор.

Бу одамнинг сиёсатига эса, мана шу тижорат ишларини бошлаганда чуқур тушундим. Тадбиркорга йўл бер, деди. Бу сўзнинг мағзини тадбиркор одам яхши тушунади.

Президент айтгандай, тадбиркорга йўл берилса мамлакат обод бўлади. Тадбиркорлар орасида рақобат бошланади. Ана шунда ҳар қандай тадбиркор, халқни учун арзон, сифатли мол олиб келишга ҳаракат қилади. Натижада, халқнинг турмуш тарзи яхшиланиб, арзонгарчилик бошланади. Бозорнинг мақсади ҳам, моҳияти ҳам шунда-да.

Берди тинимсиз гапирарди. Ора-сирада лукма ташлаб кўярдим. У эса давом этарди.

— Барибир сиёсатдан чекиниб кета олмайман-да, сессияларни бошдан-охиригача томоша қиламан. Президентимиз нималарга эътибор бераётганда, қандай масалаларни гапирётганда жаҳли чиқишига алоҳида аҳамият бериб қарайман. Умуман, бу одам биздан анча олислаб кетган, бизлар унинг ортидан қувиб ета олмай оворага ўхшаймиз. Яқиндаги бир мажлисда қишлоқ хўжалигидаги нуқсонлар ҳақида гапириб, худди оддий мактаб боласига тушунтиргандай: “Нефтчилар, ўғитчилар, тракторчилар, қишлоқ хўжалигидагилар биздан палон сўм қарз. Ана шу қарзини тўлагандан кейин уларга керакли маҳсулотни берамиз, уларни моллар билан таъминлаймиз, деганлар халқнинг ҳам, жамиятнинг ҳам душманидир. Айни бугунги кунда сен мендан, мен сендан қарздорман, тўлаб кўйгил, кейин гаплашамиз, деган фикрни мутлақо калладан чиқариб ташлаш керак.

Мамлакат аграр мамлакат. Сени ўғитивини ҳам, нефть ва тракторларинини ҳам ана шу деҳқон ишлатмаса ҳеч кимга кераги йўқ. Шу сабаб, мен сизларга минг бор такрорлайман, ҳай, барака топкурлар, олдин қишлоқ хўжалигини кўтарайлик, кейин улардан ҳақимизни талаб қилайлик.

Ҳеч вақоси қолмаган деҳқондан қарзни қандай ундириш мумкин. Келинлар, уларни ишлашига шароит яратиб берайлик-да, олган ҳосилидан ҳақимизни ундирайлик. Бўлмаса иш кетмайди. Бир жойда депсиниб тураберамиз”, дея содда тилда баён қилди.

Мана сизга асил моҳият ва мантиқ. Бердининг гапларидан кайфиятим кўтарилиб, ўзимда ҳам қандайдир фикрлар пайдо бўлади.

— Гапнингда жон бор. Аммо мени яна бир нарса ўйлантиради. Қишлоқдан чиққанлигим учун барибир ўша юрт одамларининг ўй-ташвишларига ўзимни шерикдай ҳис қилабераман.

Мана, олайлик, Тошкент шаҳридаги қурилишлар, жуда керак. Энди мустақил мамлакатни пойтахти бўлгандан кейин, келадиган меҳмонларга ҳам, уйингни ул-бул томонини саранжом-саришта қилиб кўрсатишинг лозимда. Аммо масаланинг иккинчи томони, айрим вилоятлар қишлоқ хўжалигини жойига қўйишиб турли хил уйлар, иншоотлар қуришмоқда. Лекин айрим вилоятларнинг қишлоқ хўжалиги жуда ночор аҳволга тушиб қолганлигини била туриб баъзи ҳокимлар шаҳарлардаги қурилишларга зўр беришмоқда. Бу эса, бир деҳқон бор топган-тутганини йиғиштириб, битта машина сотиб олди-ю, энди уни ҳайдаш учун машинада ёқилғи, ёқилғи олишга эса пули йўқ одамнинг ҳолатини эслатади. Худди шундай, вилоятнинг бор ресурсини қурилишга сарфлаб қўйиб, битта трактор олишга қурби етмай қолган туманлар бор.

Берди жиддийлашиб, ўзи ҳам масаланинг бу томонини ўйламаганлигини беҳос сезиб қолгандай:

— Шу вилоятда қурилишга кетган маблағни биринчи ўринда қишлоқ хўжалигига сарфлаб, хўжаликни оёққа турғазиб, ундан келган даромад ҳисобига қурилиш қилганда қандай бўларди? — деди нигоҳини менга қадаб.

— Нур устига аъло нур бўларди. Чунки деҳқонга пулни бериб "ўлсанг ҳам, тирилсанг ҳам шунча ҳосил берасан", дейишганда, қайси аҳмоқ, бўлажак ҳосили учун курашмаган бўлур эди. Бундай ҳолда ким ишламайди. Фақат фойдасини билмаган, жинни ишламаслиги мумкин. Ақл-фаросатли одам ўз тирикчилиги учун албатта курашади.

Ҳозир айрим вилоятларда деҳқонда пахтага меҳрмас қаҳр пайдо бўлган. Ана шу иллатлардан халос бўлмоғимиз керак.

Кўпчилик ҳолларда мамлакат Президенти "қурилишлар қилинлар" деган даъватини айрим раҳбарлар кўрпасига қарамай, ижодий ёндошмай, кўр-кўрона амалга оширишмоқда.

Бердига гапларим маъқул келди, шекилли:

— Шу масалани бир кўтарсангиз бўлар экан-да. Президентимиз қайси қишлоқ хўжалиги ходими билан учрашмасин:

"Ҳай, барака топкурлар, менга тўғриси айтинглари, сизларга нима етишмаяпти, нима қилсак яхши бўлади. Менга сизларнинг фикрларингиз, хулосаларингиз керак", дея бот-бот сўрайди.

Аммо одамларимиз "ҳаммаси яхши" деган гапдан нарига ўтишмайди. Хўжалик раҳбарлари уларни олдиндан зуғумга олиб келса керак-да, "бир оғиз ножўя гапирсанг, ерингни олиб қўяман" деб, — деди.

Кулишдик.

Беихтиёр, ўзим ҳам бир оз бўлса-да бугунги ҳаёт ҳақида ўйлай олишимни, фикрлашимни ҳис қилиб, руҳим кўтарилди.

Ўз хаёлларим билан банд эканлигимни сезган Берди, "Зерикдимикин", деган ўйда:

— Ака, қани олинг, ҳали кўрасиз, бизни давлат дунёдаги ягона мамлакатлардан бирига айланади. Кўпчилигимиз, чет элда ундоқ, чет элда мундоқ дея ҳавасланишга ўтиб олганмиз. Европа томонда биздан бир оз олдинга силжиш бўлмаса, биз бугунги кунда Шарқ мамлакатларидан ўтиб кетдик. Қани айтинг-чи, шу йиллар ичида қай ерда палончи очдан ўлибди, деган гапни эшитгансиз. Ҳеч ерда. Ёнимиздаги қўшни давлатларни очликдан қирлаётганлигини кўраяпмизу тинчларидаям аҳвол чатоқ. Мана шу, мусулмон мамлакатларининг бирининг марказида йигирма миллион аҳоли яшайди. Ана шуларнинг икки миллиони қабристонларда кун кечиришади.

Биласиз, қумлик жойларда қабрни ковлаб жасадни қўйишади-да, устини ёпиб, яна унинг устидан мақбарача қилишади. Бу қабрда яшайдиганлар ўша уйчаларга кириб олишиб, марҳумнинг устида ётишар экан. Бунга нима дейсиз. Бу мамлакат халқи уруш-пуруш кўрганми десанг, ҳаётида уруш кўрмаган. Аммо турмуш тарзи шундай. Одамнинг қадри ҳайвончалик эмас.

Узоқни қўяйлигу, мана ўзимизни қўшни давлатларда, қариялар, болалар, ҳатто олий маълумотли мутахассислар "бир бурда нон йўқ" дея кўз ёшини тўкишмоқда. Бунга нима дейсиз?

Мен, бир вақтлари бу одамга қарши курашган бўлсам-да, бугунларда тан олиб айтаман, агар шу одам бўлмай, ё бизнинг йўлбошчимиз, ё "машинани бойваччалар минади-да", деган зот ҳокимият тепасига чиқиб қолганда эди, бизнинг ҳам халқимизни ярми қабристонларга улоқтирилган бўлур эди. Ёки уриш-жанжални ичида қолиб кетардик.

Ёдингизда бўлса, бу инсон бозор иқтисодиёти қийинчиликларини олдиндан кўра билиб, қарияларимизнинг нафақаларини кўтариб қўйди. Бу жуда-жуда ақлли, доно сиёсат эди.

— Ҳақиқатан ақлли, пайғамбарона иш қилинган. Ёш, бакуват одам бир йўлини қилиб емишини топиб ейди, кекса киши-чи, унга жуда-жуда қийин. Айни шу қийинчиликни ўз вақтида олди олинди.

— Ака, бозор иқтисоди, саракни саракка, пучагини пучакка чиқариб, ғалвирдан ўтказади. Мана сизни соҳангизда жавлон ураётганлар ҳам санокли қолди-ку. Нега улар бугунги кунда ижод қилишмай қўйди. Мени кечирасизу кўп оғайниларингиз бу соҳага обрў-эътибор, шон-шухрат ортириш учун ўзларини уришган эди.

Ёдингизда бор, қайси йиллари бир қатор шеър ёзганларнинг барчаси уйли-жойли, машинали бўлишган эди. Кейин ўша даргоҳ, олди-сотти майдонига айлантирилиб, мен шоирман, мен ёзувчиман, дея машина олиб, машина, квартира олиб, квартира сотишдилар. Қани ўша чайқовчи ижодкорларингиз? Нега ҳаммаси ин-инига кириб кетишди?

Мард бўлса, истеъдод бўлса ёзсинлар, халқ ўқийди. Аммо улар ўзларининг ҳозирда кимлигини яхши билишади, ёзганларини ҳеч ким ўқимаслигини ҳам. Чунки бугунги одамни майда-чуйда гишаваларга ҳечам тоби-тоқати йўқ.

Бердини жаҳли чиқа бошлади. Мен унга қандай жин текканлигини билмай:

— Сенга нима бўлди? Нега, бу ижодкорман деганларни савалай кетдинг. Ё бирон хусуматинг борми? — дейшим билан, кўзлари қизариб:

— Йўқ, мени хусуматим йўқ. Гадонинг душмани гадо бўлади. Сизда уларга нисбатан хусумат бўлиши мумкин. Менда, нега энди. Бор ҳақиқатни айтмоқдаман. Гапнинг

бўлари шу. Аммо у даврларни жаҳдсиз эслай олмайман, — дея бир лаҳза тин олди-да:

—Э-э ака, билмайсиз-да. Ўша йилги қаҳратон совуқда қизим оғир касалга дучор бўлди. Уни докторга қаратишга эса бир сўм пул йўқ. Докторлар ҳам у деди, қўлимга қаради, бу деди, қўлимга қаради. Ҳеч вақо чиқмагандан кейин ташлаб қўйишди. Қайга, кимга боришни билмайман. Ўша уй, машина сотиб юрган оғайниларингизнинг эшигидан бир нажот истаб мўраладим. Итдан хор қилиб ҳайдашди. "Чекиндиг, қўрқоқсан, сенда шаън-ғурур йўқ" деб, игна еган итдай ортимга қайтдим. Ҳозиргача ўзимни кечира олмайман, нега бу ит эмганларнинг остонасидан ҳатладим, деб.

Уйга келдим. Хотиним касалхонада. Сардорни устига пахтаси титилиб кетган кўрпани ташлаб, касалхонага югурдим.

Қизим алаҳсираб ётарди. Докторга югурдим. Кўзини лўқ қилиб "энди кеч" деди. Нима қиларимни билмайман, дод солай дейман! Ким эшитади овозимни! Ҳеч ким!..

Кечга бориб жони узилди.

Шундай қизгинамни кўкрагимга босиб, уйга олиб келдим.

Хотиним ўзини билмай қолган. Ўзим ҳам ўзимни билмасдим, танимасдим. Туни билан раҳматли тирилиб кетадигандай ёнида ўтириб чиқдик. Кўзини очмади. Қандай ҳам кўзини очсин.

Эртасига ёнимда туриб фотиҳа оладиган одам йўқ. Ўғлим икковимиз. Хайрият, қўшнилари келишди. Суянчиқ бўлишди. Мен билан мамлакат равнақи, ватан озодлиги учун курашганлардан дарак ҳам бўлмади.

Уларни кутгандим. Аммо бирон зот оёқ босмади. Ана менинг сафдош-маслакдош, ғоядош жўраларим. Улар шундай оқибат кўрсатишди. Яна "Ватан, миллат, Орол заҳарланмоқда", деган ҳайқириқларига ўлайинми?!

Берди мени уйга ташлаб қўйди. Қанча "уйга кир" дея илтифот қилмай:

— Ака, сизнинг уйингиз бизга қадрдон, бир замонлар бизнинг паноҳимиз бўлган. Вақтини топиб янгамларни уйга олиб кетаман, фарзандларимиз бир-биридан узоқлашиб кетмасин, — дея машинасига ўтирди.

Куёш ботиб, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолган, уйдигилар ҳам кеч қолганлигимга, бир оз кайфим борлигини билишиб хушёр тортишди.

— Ҳа, бунча ҳаяллагиниз, — деган хотиннинг хитобига:

— Берданикига бордим, — дейман. Берди, бизнинг уйда отнинг қашқасидай маълум бўлганлиги учун:

— Берданикигами? Уни қаердан топиб олдингиз? Ҳалиям ўша ошноларингизни қўмсаб юрибсизми? Ҳеч камбағалхўрлигингиз қолмади-да, — дейди, Берди отини хушламай. Дастурхон устида Бердини қандай одам бўлиб кетганлигини таърифини келтиргандим, хотин ишонқирамай:

— Ўша Бердими, ё бошқаси билан адаштираяпсизми? — деди.

— Ҳа-ҳа, ўша, адаштирганим йўқ, — дейман. Хотин бир ишониб, бир ишонмай елка қисиб ўрнидан туради. Ўринга кириб ҳам аллавақтгача ухлай олмадим. Хаёлларим шу кунлар ичида бўлиб ўтган воқеаларга етаклайди. Юртимда бўлаётган ўзгаришларга, одамлар қалбидаги бехос бурилишларга ўзгача фикр, ўзгача қараш, ҳатто муҳолиф томонда турганларнинг ҳам хайрихоҳлигидан ҳайратланаман.

ҚЎҒИРЧОҚЛАР

Мени қуршаб турган заминда бир вулқон портлаб, олддаги тўсиқлар олиб ташланиб, одамлар борадиган манзилларини аниқ билиб олганлигини англай бошлайман.

"Нималар бўлаяпти, наҳотки мен шунчалар ортда қолиб кетдим", дея тўлғонаман. Ортда қолганлигимни тан олмасликка ҳаракат қиламан, начора, ақл ила тан олмасам-да, вужуд ила инкор қила олмас эдим.

Туни билан хаёлимда турли ўйлар, фикрлар чарх уради. Шу йиллар ичида мамлакатимиз ҳаётида содир бўлган воқеаларни бир-бир эслайман. Қай бирини эсламай, ҳамма воқеа-ҳодисалар келиб мамлакат Президентига туташади.

1988 йилнинг баҳор кунлари эди. Унда мен бир кичик газетада умргузаронлик қилардим. Шов-шув гаплар бошланди. "Олти миллион пахта тердик, дея аюҳаннос солардик, ҳаммаси қўшиб ёзилган экан. Ўша қўшиб ёзганларни бир бошидан қамаётганмиш".

"Ҳой, эшитдингларми, марказий газеталарда мақола-лар чиқаётганмиш "Ўзбек иши", "Пахта иши", дегандай.

Бу ишларнинг бошида СССР прокуратурасининг прокурорлари Гдлян ва Иванов деганлари турганмиш", дегандай узункулоқ гаплар журналистлар орасида ҳам кенг тарқалди.

Ҳа, ҳадемай Республиканинг турли жойларидан хабарлар кела бошлади. "Бухородан фалончиларни, Қашқадарёдан писмадончиларни қамаганмиш".

Биз, журналистлар ҳам бу ишни бир фожиа дебмас, балки шундай бўлиши керакдай, бир қизиқиш билан кузатар эдик.

Ана шундай қамалувчилар кўпайиб, Гдлян ва Ивановларнинг номи бутун дунёга машҳур бўлган бир пайтда, газета муҳаррирларидан тортиб оддий мусафҳихгача "Эртанги Гдлян ва Ивановлар билан бўладиган учрашувга кечикманглар", дея хабар қилишдилар.

Бўлажак учрашувни сабрсизлик билан кутдик. Тонг отди. Ишга бордик. Хабар келди. "Залга тушинглар".

Зал одамлар билан лик тўлган. Бир-бири билан шивирлашишлар. Қаҳрамон меҳмонларга кўзлар интизор. Улар кўп кутгиришмади. "Келишди, келишди", деган овозлар кезинди. Улар кўринган томонда қарсақлар чалиниб, кейин бу қарсақлар гулдурос олқишларга кўмилиб кетди.

Одамлар жойидан туришиб, халқ қаҳрамонларини кутиб олишар эди. Минбарга чиқишдилар. Сафнинг бошида Рубен Акопович, ортида Гдлян Харитонович деган армани, уларнинг ортида Иванов деган соқолтойи бор эди.

Олқишлар тугагандан сўнг, Рубен Акопович:

— Тельман Харитонович, бугунги кунда порахўрликка қақшатғич зарба бераётган халқ қаҳрамонидир. Марҳамат, Тельман Харитонович, сўз сизга, — деди.

Ўзи ориқ бўлса-да, арманини жа овози дўриллаган экан. Бутун қилаётган ишларидан гапириб, "бу порахўр-

лик калавасининг учи Москвага бориб тақалади. Бу "Кремл иши" дея гапини тугаллади.

Гулдурос олқишлар билан халқ қахрамонларини жойимиздан туриб кузатиб қолдик.

Гдлян ва Ивановларнинг гап-сўзларидан сўнг, мамлакатимиз тупроғидан қамоққа ҳукм қилинаётганларнинг қисмати битилган мақолаларни бошида қизиқиб ўқиб бордим. Телевидение орқали қамоқдагиларнинг гап-сўзларини тингладим. Сўнгида бу қизиқиш лоқайдликка айланди. Охир-оқибат жазосини олсинлар-да, деган хулосага келдим.

Кама-қамалар олдин майда-чуйда одамлардан бошланиб, кейин секин-секин юқорига ўрмалаб чиқа бошлади ва оқибат Республиканинг энг катта одамига навбат келди.

Унинг матбуотда эълон қилинган сўроқларида берган жавобини бир қизиқиш ва юракда бир оғриқ билан ўқиб чиқаман ва беҳос унинг тийиқсиз гапларидан "бу одам оддий хўжаликка табелчи бўлиши мумкину, аммо бундай улуғ лавозимга қандай кўтарилган" деган савол қаршимда кўндаланг бўлади.

Терговчи савол беради:

— Сиз Гдлян гуруҳига қандай муносабатда бўлгансиз?

Усмонхўжаев:

— Мен унга яхши муносабатда бўлганман. Унга қаерда ёрдам керак бўлса, ҳар доим ёрдам кўрсатиб келганмиз.

Терговчи:

— Гдляннинг ҳеч қандай илтимослари бўлганми?

Усмонхўжаев:

— Илтимосларими, бўлган... У менга ўзлари тайёрлаган баъзи ишларни судлар қабул қилмасдан қайтариб юборётганликларини айтган. "Сиз уларга буйруқ беринг, биз берган ишларни тўхтовсиз ўтказиб юборадиган бўлишин", деган.

Мен унга шундай жавоб берганман: "Мен қанақасига судларга кўрсатма беришим мумкин, ахир судларга кўрсатма беришга менинг ҳаққим йўқ-ку!" Афтидан, менинг бу гапим унга унчалик ёқмади. Шундан кейин биз бошқа учрашмадик. Мен унинг жўнаб кетаётганини, яна қайтиб келганлигини эшитардим.

Уни қамаганмиш, буни қамаганмиш, яна аллакимларни қамаганмиш, деган гаплар юрарди. Кейин ҳибсга олишлар оммавий тус олиб кетди... Бир кун Қашқадарёдан бизнинг хузуримизга, Марказий Комитетга 200-250 нафар киши келди. Улар барча қамоққа олинган маҳбусларнинг қариндош-уруғлари экан. Биз улар билан учрашдик, лекин уларга ҳеч нарса дея олмадик. Улар биздан: "Нима сабабдан қамаб қўйишди, изоҳлаб бера оласизми, тушунтириб бера оласизми?" деб сўрашарди. Бунақанги тўда-тўда бўлиб келувчилар сони кундан-кунга кўпайиб борарди. Биз бу масалада Осетров билан маслаҳатлашдик.

Мен унга: "Эшитишимча, бизга Москвадан терговчилар келган эмиш, балки улар билан учрашармиз, балким одамларга нима деб жавоб беришни улар айтишар", дедим.

Осетров бу ишни ўз зиммасига олиб, "Мен қўнғироқ қилиб қўяман", деди. У, ҳойнаҳой, қўнғироқ қилган бўлса керак, орадан бир ёки бир ярим соат ўтмай менга КПСС МКдан қўнғироқ қилишди. "Сиз ўз ишларингиз билан машғул бўлаверинг", дейишди.

Терговчи:

— Сизга ким қўнғироқ қилди?

Усмонхўжаев:

— Ташкилий бўлим мудири ўринбосари Могильниченко.

Давлатнинг бошида турган бу одамнинг хатти-ҳаракатлари Гоголнинг "Ревизор" комедиясидаги ҳолатдан фарқланмас эди.

Олдига, Москвадан Марказқўмнинг котибимас, оддий прокуратура терговчиси кириб олиб унга буйруқ берса (бу қандай ақли заифлик) ва унинг олдида ҳисоб бериб ўтирса.

Москвага телефон қилишдан юраги безиллаб, ўзидан қуйи лавозимдаги одам, унинг устидан кулгандай "Мен қўнғироқ қилиб қўяман", дея жавоб берса.

Мамлакати ичида бўлаётган воқеалардан беҳабар подшолар ҳам бўлар экан-да. Тавба.

Ана шундай хаёллар билан, бундай қўғирчоққа айланиб "лаббай"дан бошқасига ярамаган ҳўкиматлар қандай

пайдо бўлди экан, деган саволни ўша пайтларимас, бугунларда хаёлимдан кечириб таҳлил қилардим.

Бир кишинимас, минг кишини ўлдириб бўлса ҳам халқининг шаъни-шавкати, ор-номусини сақлаб қолган одам жаннатидир. Чунки минг киши ҳисобига миллионлаб одамлар қаддини тик кўтаради. Аммо ўзини омонатгина жонини сақлаш учун бутун бошли миллатини сотган одамга 12 йилмас, минглаб йиллик қамоқ жазоси ҳам камлик қиларди. Ҳокимият бошида турган бу раҳбар ана шундай жазога маҳкум бўлиши керак эди.

Хўш, бундай кимсалар қандай пайдо бўлди, деган ҳақли савол туғилади. Қандай пайдо бўлди?

Элас-элас мамлакат тарихи билан боғлиқ ўқиган китоблар ёдга тушади. Уларда ҳам бир жўяли гап айтилмаган. Тарих дарак гап тариқасида баён қилинган, холос.

Кейинги пайтларда мамлакат тарихи билан боғлиқ илмий-тадқиқот ишлари олиб бораётган олимлар ҳам масаланинг асил моҳиятига етиб боришаётгани йўқ. Ана шу тарихий жараёни бугунги замон йўлига тўсиқ бўлаётган томонлари нималигини билишмасдан оворадирлар. Аслида, инсоният нима учун тарихини, маданиятини сўраб-суриштириб келади. Менинг тасаввуримда, ўша ўтган боболар хатосини такрорламаслик, ютуқларини сайқаллаштириш учун. Айни шу ҳақиқатни йўқ қилишга ҳар доим босқинчилар уринишиб келишган. Чунки тарих инсоният нигоҳи саҳнасидан олиб ташландими, уни бошқариш жуда осон кечади. Тарихидан мосуво бўлган халқни манқуртлардан фарқли томони бўлмайди.

Ўтган кунларга назар ташлайман. Қўғирчоқ раҳбарлар раҳбарлик курсисига ўтиргандан босар-тусарини билмай қолиб, беш бармоғини оғзига тикаётганларнинг сафи нега кўп? Нега улар ана шу фожиали йўлдан ҳеч қайта олмаяпти?

Халқимизда "Назари тўқ" деган ибора яшайди. Агар бу ибора оддий сўзлар йиғиндиси бўлганда, аллақачон эл қалбида ардоқланмай, ўзи назардан тушиб қолган бўлур эди.

Хўш, бу ибора, шунга ўхшаган "Қазисан, қартасан — асил наслингга тортасан" каби ўзга иборалар қандай пайдо бўлди?

Келинг, биз унчалик ҳам ўтмишга чуқурроқ назар ташламай, 1853 йили Чор истилочилари томонидан Туркистон ўлкасининг илк қалъасининг босиб олиниши ва ундан кейинги даврга назар ташлайлик. Ҳаммаси ойдинлашади.

Чор истилочилари босиб олган ерларда, айниқса, бу Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Хива, Қўқонни олинишида яққол кўзга ташланади. Ана шу юқорида номлари зикр қилинган шаҳарларда улар ўз шаҳри, қалъаси учун курашган халқнинг энг сеvimли, суюмли, ботир одамларини батамом қириб ташлади. Уларнинг қариндош-уруғлари, фарзандларини ё ўлдиришди ёки сургун қилишди. Қолган-қутганлари ул-бул жойларда жонини сақлаб омон қолишди. Ҳақли равишда савол туғилади:

— Хўш, босқинчилар, халқнинг энг сара одамларини йўқ қилишгандан кейин, ана шу халқни бошқариш кимларга қолиб кетди?

Ҳамма гап шунда.

Ҳар қандай замонда ҳам босқинчилар учун босиб олинган ернинг ақлли одамлари ортиқчалик қилиб қолган. Чунки улар учун бир тўп оломон бўлса, бас. Истаса уради, истаса сўкади, хоҳласа ишлатади. Уларнинг орасига ақлли одам тушиб қолса, албатта, у бир касофатли ишни бошлаши муқаррар.

Чор истилочилари Туркистон ўлкасини босиб олганда, айнан ўзлари иташган, орзу қилишган оломон билан юзма-юз қолишди. Қанотидан, устунидан, қувватидан ажралган бу тўда учун ҳокимият тепасида ким бўлиши аҳамиятсиз эди. Қорни тўқ, усти бут бўлса бўлгани. Унинг учун инсониятнинг юксак туйғулари, қараш, эътиқодларининг чақачалик қизиғи йўқ. Бундай туйғулар уларга ортиқчалик ҳам қиларди. Айнан босқинчиларнинг асосий ғояси ҳам халқни тўдага айлантириш эди. Эришди-лар ва оқибат қандай йўл тутдилар?

Ана шу тўдаларга ҳукумат раҳбари, хўжалик бошлиғи, қозию миршаб ва бошқа турли лавозимлар тақсимлаб беришди. Инсониятнинг минглаб йиллардан бери шаклланиб келган турмуш тарзи бутунлай ўзгариб, издан чиқди. Ақлли, донишманд одамларнинг ўрнига ақлсиз, бербурд, инсон қиёфасидаги шарпалар ҳокимият тепасига

чикди. Энди нима бўлиши ва нимани кутиш мумкин? Фикрламасак ҳам бўлади. Энди хушомадгўйлар, лаббайчилар, порохўрлар, мансабпарастлар, ялоқхўрлар дунёга келади, холос. Шундай бўлди ҳам.

Халқимизда бир гап бору "Оч баччағар, очдан қоч, баччағар", "Назари тўқлар" қирилиб, мамлакат "оч баччағарлар" қўлида қолди.

Туркистон ўлкасини ана шундай усулда қарийб 137 йил очлар, қуллар бошқаришди. Оч ва қулнинг ҳоқимиятни бошқариши ҳар доим истилочиларнинг манфаатига хизмат қилиб келган.

Хаёлнинг бир четида хулоса пайдо бўлади. Наҳотки, шунча йиллар мамлакат қуллар қўлида қолиб кетган бўлса?..

Аммо бу ҳеч кимга айтиб бўлмас ҳақиқат. Лекин ҳақиқат эди...

Тарихчи олимлар, ижодкорлар бақириб-чақиривади, "Қизил империя халқимнинг асл фарзандларини бир неча маротаба каллаклаб ташлашди", дейишиб. Аслида, бу каллаккланиш чоризм истилоси даврида жуذا қойилмақом қилиб ўтказилган эди. Қизил империя даврида каллаккланганлар ақл билан саралаб каллаккланган одамлар бўлмай, жаҳл билан қириб ташланган оломон эди. Уларнинг ичида яккам-дуккам сара инсонларнинг боши кўришиб қоларди, холос.

Хаёлда кечган ана шу тарихий ҳақиқатдан 137 йиллик парда йиртилиб, қаршимда мутлақ бугуннинг саҳнаси пайдо бўлади. Мана шу биз изоҳлаган авлоднинг собиқ раҳбари ҳоқимият тепасида турганда, қандай кор-ҳол юз берарди.

Мамлакатдаги аҳвол Тожикистондаги аҳволдан минг маротаба баттар бўларди. Собиқ марказнинг бўлим бошлиғи ўринбосарига юрак ботиниб гапираолмаган одам бугунги қалтис кунларда мамлакатни олов ичида қолдириши муқаррар эди. Шунда беихтиёр, на кўрқувни, на ҳадикни, на ётсирашни билмаган, ўз юрти, халқининг бахту саодати учун курашаётган инсон кўз олдимида гавдаланади, кўнгил таскин топади...

ЭЪТИҚОД

Қорли кун эди. "Ўзбектелефильм"нинг режиссёри Темур ака, овоз оператори, тасвирчи ва шофёр ила Сирдарёнинг Ховос тумани сари йўл олдик. Тожикистон билан чегарадош Ховос туманининг Баландчақир қишлоғидаги ўзгаришлар ҳақида бир кўрсатув қилиш илинжида йўлга тушганмиз.

Бу фикр ҳам телефильм режиссёри Темур акадан чиққан. Олдинлари ҳам бу режиссёр билан ул-бул ижодий мулоқотлар қилгандик. Шу боис яна мени таклиф қилиб қолди.

Анча вақтдан бери қўл ишга бормай, уйда моғор босиб ётган паллада, бу даъватга жон-жон деб рози бўлдим. Баҳонада, таниш-билишларни учратиш, бир ҳаво алмаштириб келаман ҳам деб ўйладим.

Йўлда кетаяпмиз. "Раф" машинаси бетон йўлнинг ўйдим-чуқурларини унчалик билдирмай олдга интилади.

Темур ака гап бошлайди:

— Шу десангиз, билмадим, бундан беш йил илгари, Бухоронинг Томдисиға бордим. Оғайниларим кўчқор ўйинига таклиф қилишди. Билмадим, қандайдир шодиёна кун эди. Менимча, чорвадорларнинг байрами бошланган паллалар бўлса керак.

Кўчқорлар базми бўладиган ер — шундай атрофи тепалик билан ўралган, худди Италия амфитеатрига ўхшарди. Тепаликда бири ёнбошлаб, бири ўтириб олган тумонат одам.

Баҳор ойи. Ҳамма томон майсалар билан қопланган, хушҳаво кун.

Бизлар ҳам беш-олти киши бўлиб одамлар орасига кириб борганимизда, "Тошкентдан киночилар келишибди", дея йўл беришди. Куйига, кўчқорларини етаклаб турган одамлар олдига тушиб, тикка турганлар сафидан жой олдик.

Одамлар ниманидир кутишарди. Нимани кутишаётганига ҳайрон бўлиб (чунки йигирмага яқин кўчқор шох ташлаб турарди), ёнимдаги мезбондан сўрадим. У менга қараб жилмайди-да:

— Ҳозир бу кўчқорларнинг қироли ташриф буюради, — деди. Мен уни нимага, қандай қиролга шама қилаётганлигига тушунмай турганимни сизди шекилли: — Кўчқорларни қироли. Ўша кўчқор бугунги байрам тантанасини очиб бериши керак, — деди. Барибир, унинг гапларига, ишораларига тушунмадим. Яна қайта савол беришни эп билмай, жим кутишни лозим топдим.

Орадан кўп ўтмади. Одамлар орасида "келаяпти, келаяпти", деган шивир тарқалди. Мен ҳам оломоннинг нигоҳи оққан томонга қарадим. У томонда усти ёпиқ бир машина кўринди. Шундай амфитеатрнинг қуйисидаги сойдан тўғри биз томонга келарди. Одамлар ихтиёрсиз равишда машинага йўл беришди. Машина кўчқорлар саф тортган очиқ майдонга кириб келди. Кабинадан кичкинагина, лилипутлардай бир одам думалагандай пилдираб тушди. Чаққон ҳаракатлар билан машина орқасига ўтдида, кўздан йўқолди. Ҳамманинг эътибори майда одамча кетган томонда. Кейин машинанинг орт эшиклари шарақлаб очилиб, нимадир ерга гурсиллаб қулади. Шунда майдонга бир кўчқор кириб келди, бир кўчқор! Унинг важоҳатидан, қадди-қомагидан от хуркади. Шундай улкан, шундай мағрур кўчқорки, оғзим очилиб қолибди.

У майдонга кириши билан гулдурос қарсақлар гувуллаган одамларнинг овозларига қоришиб кетди.

Кўчқор олқишларни кутиб тургандай қаддини тик тутиб тўхтади-да, атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди. Унинг бу ҳаракатидан яна одамлар хурсандчилигидан, ҳаяжонини сиғдира олишмай олқишларга кўмиб ташлашди.

Кўчқор олқишлар оҳангига мос тебраниб даврани айлана бошлади.

Қисталоқ жуда машҳур бўлиб, ҳамма унга егулик олиб келган экан. Конфетни, печенье яхши кўраркан. Одамларга қараб даврани айланиб келаяпти. Юзлаб қўллар у томонга чўзилган. Бири конфет, бири печенье узатади. Бўйим узун бўлганлиги сабаб, алоҳида бўлиб турардим. Занғар, шундай қаршимда фоз туриб қолса бўладими. "Ҳозир шохлаб юборса" деган ўйда юрагим така-пука бўлиб кетди. Қараб тураберди. Худди одамга, улкан одамга ўхшайди-ей. Шунда ёнимда турган мезбон:

— Сизни танимаяпти, мана бу конфетни беринг, — дея қўлимга конфет қистирди. Ола солиб узатдим. Конфетни менга тик қараб еди. Кейин худди "баракалла" дегандай бошини хиёл эгиб нари кетди.

Ҳамма томонда қирол кўчқор шивири. Уни кўрган кўчқорлар ҳам ювош бўлиб, ер шохлашди. Майдонни айланиб чиққандан кейин, эгасининг ёнида саф тортди. Бир виқор билан атрофга қараб чиқди. Мен эса унинг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмасликка тиришардим.

Бир вақти ҳакам, бу кўчқорни қайси кўчқор билан уришишини эълон қилди.

Ҳайвонни ҳайвон деймизу, баъзан уларнинг ақли биздан пеш келади. Ушанда мен чуқур ҳис қилганман. Қирол кўчқор эгасининг номи айтилиб, кимнинг кўчқори билан жанг қилиши эълон қилинганда, у чор-атрофда турган кўчқорларга бир-бир қараб, рақибини таниб қолди. Бир зум унга тикилиб турди-да, кейин яна даврадаги одамларга эътиборини жалб қилди. Шу лаҳзада у "қаранглар, мана шу кўчқорча мен билан олишмоқчи эмиш", дегандай туюлди менга.

Кўчқорлар олишув чизигига яқинлашди. Қирол, эгаси етаклаган ерга келиб тўхтади. Худди қаршисида рақиб бор-йўқлигини унутгандай, эгасининг ўнгирини ҳидлаб кўйди.

Ишлар ечилди. Ана шунда у қаршисида душман борлигини ҳис қилди. Душмани унга ўқдай ташланди. У эса югурмай, олд оёқларига оғирлигини ташлаб кутди.

Бошлар тўқнашди. Жуда катта тезликда урилган рақибини оёғи осмондан келиб йиқилди. Қирол эса уни ўзини ўнглаб туриб олишини кутди. У турди. Шундай ортга бурилиб сузишга шайланганда қирол, ўқдай отилиб рақибига зарба берди-да, кейин душманига ҳатто қайрилиб ҳам қарамай, унга тикилиб турган одамларга яқинлашди. Душмани эса қиролсиз майдонда олд-ортга қарамай қочиб борарди.

Яна олқиш, яна унга конфет узатишлар билан қирол тантанасини яқунлади.

Шу воқеа ҳеч ёдимдан чиқмай юрибди. Сизга айтганим боиси битта сценарий ёзинг, мен "Қирол" деган

фильм яратай, — деди сценарий ёзишимга умидвор оҳангда. Қўл ташладим. Хурсанд бўлиб кетди.

Ижодкор аҳлига бир оз далда керак, деб ўйлайман. Унга пул беринг, мол беринг (мен ҳақиқий, худо берган истеъдод соҳибларини назарда тутмоқдаман) кўнгли яримта бўлиб юраберади, аммо озгина пешонасини силасангиз, ёзганларин ёруф туйғуларга қориштириб гапирсангиз ёзаберади. Шу юртнинг жарчисига айланиб бораберади.

Темур акага ҳам бир самимият билан қўл ташлаганимда, айтганлари маъқул келганлигини кўриб, ҳаяжонланиб кетди. Юзида бир илиқ нур пайдо бўлди, унинг тафти менга ҳам кўчганди. Рухланиб кетиб, ўзимни ўйлантириб келаётган масалаларга қайтаман:

— Темур ака, сиз сиёсий фильмлар яратишда пирлик даражасига кўтарилгансиз. Мамлакатдаги ҳар йиллик воқеаларни албатта битта фильм қилгансиз. Қани, айтингчи, ҳозир Республикамизда бўлаётган жараённи ижодкор сифатида қандай баҳолайсиз? — дейман.

Шунда Темур аканинг бароқ қошлари чимирилиб, ўзи севган мавзуда мулоқот қилиш пайти келганлигидан руҳи кўтарилиб:

— Биласизми, авваллари ҳам йил якунига бағишланган ўнлаб ҳужжатли фильмлар яратганман. Сизга аниқ, тушунарли бўлиши учун келинг, уларни бир-бирига солиштириб кўрайлик. Шунда ҳақиқий ҳол кўз олдингизда гавдаланади. Ўша пайтлари, айтайлик, фильм саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларини ўз ичига қамраб олган бўлсин. Шунда, фильм яратишимиз учун тайёр сценарий кўлимизга топширилади. Қани энди ўша сценарийдан четлашиб бир иш қилиб кўринг-чи. Яна сценарий матни қаердан тасдиқланарди денг, Москвадан.

Тасаввур қилинг, Ўзбекистондаги ҳақиқий аҳволни қайси москвалик беш қўлдай биларди. Ҳеч бири. Аммо биз ўша тасдиқланган, йўл-йўриқлари берилган фильмни қилишга мажбур эдик. Ҳеч қачон на режиссёр, на номига қўйилган муаллиф ўз ғоясини бу муҳрланган сатрлар ёнига қўша олмас эди.

Кейин ура-ура қилиниб икки юз, уч юз трактор пахта-си билан, ҳар бирида қизил байроқ, ҳаётида костюм-шим киймаган тракторчилар янги костюм-шимда, устларида

янги комбинезон, аёллар атлас кўйлакда, албатта бошида дўппи, чаккасига пахта қистириб сафдан ўтиши шарт эди.

Аслида, қайси аҳмоқ трактор ҳайдаётганда янги костюм-шим кияди, ўзбекнинг қайси пахтакорининг аёли чаккасига пахта қистириб, бошига дўппи кўндириб, атлас кўйлакда эгат оралайди. Буларнинг бари ғирт "паказуха" эди. Тиришиб-буришиб қолган чехраларга биз қарай олмасдик. Улар, билиб туриб ҳақоратлаётганлигимизни сезиб туришарди.

Аслида, биз уларни, бизларни эса Москопни соясига салом берувчилар ҳақоратларди.

Бугунги кунда айрим ҳамкасбларнинг гўё бугунги кун олдингисидан фарқ қилмайди, дегандай хитобларини эшитиб хафа бўламан. Хўш, олдингисидан фарқ қилмас экан, унда бизлар қалби йиғлаб, лабда табассум билан рўл бошқараётган трактордаги қатор-қатор меҳнаткашларимизнинг қадоқ кўллари билан етиштирган "оқ олтин", ҳа-ҳа, "оқ олтин" қай юртга олиб кетилиб дом-дараксиз кетарди ва бир замонлар ўтиб миллионлаб тонналаб йиғиштирган пахтамыз ўша юртлардан палон сўмлик кўйлак бўлиб ортига қайтарди. Бир тонна пахтамызнинг пулидан қанча кўйлак тикса бўларди? Ҳисобини чиқараберинг.

Ёдингизда бўлса, бизни "боқиманда" халққа чиқариб қўйишди. Аслида, ким боқиманда эди. Бизми, уларми?

Мен Москвада беш йил ўқиганман. Ўша замонлар у ерда озиқ-овқат масаласида мутлақо ташвиш йўқ эди. Гўштарлар магазин пештахталарида нави билан турар, ҳар бир навни ўз баҳоси бўлар эди. Бизда-чи, бизда, ҳаммаси бир навда, бир нарҳда эди. Умуман, Россиянинг пойтахт шаҳарларини бутун бошли социалистик мамлакатлар озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлашга маҳкум эдилар.

Мамлакатлар иттифоқ тасарруфидан ажралиб чиқаётганда ўзга республикаларни билмадиму, аммо Ўзбекистоннинг жуда кўп бойлиги Россияда қолиб кетди. Чунки пахта, газ, олтин ҳисобига, биласизми, Россияда қанча-қанча пароходлар, завод-фабрикалар, турли хил иншоотлар қурилмади, дейсиз. Буни исботини қисқа вақт ичида мамлакатимизда қурилаётган завод-фабрика, замонавий биноларда, йўл қурилишларида, янги бозорларда, энг чет қишлоқларга олиб борилаётган газларда

кўришимиз мумкин. Бу жараён нафақат Тошкентда ёки вилоят марказларида, балки Республика миқёсида амалга оширилмоқда.

Хўш, биз етмиш йил СССР тасарруфида нимага эришдик. Агар шу бойлик етмиш йил Ўзбекистон учун хизмат қилганда, кўпол бўлса ҳам айтай, тувагимиз тиллодан бўларди.

Етмиш йил ана шу хўрликка чидаб келганлар, бир неча йил ичида қилинган етмиш йилга татигулик ишларни кўриб-кўрмаётганга ўхшайди. Тошкентингиз ҳам, зилзила бўлиб, одамлар кўчада қолиб кетмаганда, турмуш тарзини эски шаҳардан ҳечам ортиқ жойи бўлмасди. Тошкентдаги қурилиш ўша зилзиланинг оқибатида эди.

Ўзи бизнинг баъзи одамларнинг миясига ёмон бир иллат ўрнашиб қолган. Ўзиникини кўролмайди, ўзгани елкасига миндириб юришни хуш кўради.

Президентимиз, нимага ҳар вилоят сессияларида, Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишларида ёниб кетиб, айнан шу иллатга қақшатғич зарба бериш керак, деб худонинг зорини қилади. Чунки айнан шу иллат бизни тараққиётдан нари суриб, чалғитиб келмоқда.

Ўсадиган эл, бир-бирини ботирим, деганларидек, бир-биримизни кўлласак, елкадош бўлсак, бир мақсад сари интилсак, мамлакатимиздаги буюк ўзгаришларни чуқурроқ англаймиз, унинг мазмун ва моҳиятига етиб бориб "мана шу Ватан бизники" деган хулосага келиб, юртнинг қудратини бутун дунёга ошкор қиламиз.

Мана ҳозир бораётган манзилимиз ҳам бутунги кунда бўлаётган ўзгаришларнинг мевасидир.

Қани, айтинг, чўнтагида ҳемири йўқ одам, уй солади-ми? Камбағал давлат шунча завод-фабрикани, уйларни, бозорларни, турли хил иншоотларни, йўлларни қуриши мумкинми? Асакада бўлганмисиз?

— Йўқ, — дейман.

— Унда эшитинг, бир неча ўнлаб гектар майдонда улкан завод барпо қилинган. Машиналар автомат-роботлар орқали терилади. Заводини кўриб кўрқиб кетасан. Шундай улкан завод мамлакатимда иш бошлаганми, дея ёқа ушлайсан. Даҳшат, просто даҳшат.

Қойил қолиш керак. Э-э, бу одамнинг калласига тан бермай иложинг йўқ. Агар биргалашиб бу одамга ҳаммамиз елкадош бўлсак, мен аминман, бу одам мамлакатни жаннатга айлантиради. Мен бунга ишонаман. Тан олишни ҳам ўрганайлик-да энди, — деди Темур ака худди мен эътироз билдиргандай жаҳли чиқиб.

Туман марказига соат ўнларда етиб келдик. Биз туман марказида кўп туриб қолишни истамай, йўл бошловчи қўшиб беришларини туман ҳоқимидан илтимос қилдик. Туман ҳоқими ҳам дилкаш, ёш йигит экан. Фикримизни тасдиқлагандай, ҳамда Баландчақир қишлоқларига қорли кунлари фақат кундуз бориб бўлмаса, кечга қолиб кетсак, қийин бўлишини таъкидлади. Бизга туман ҳоқими ўринбосари Ҳазратқул деган йигит "Тико" машинасида ҳамроҳ бўлди. Тожикистон тоғлари томон юра бошлашимиз билан йўлдаги қор қалинлаша борди.

Ҳазратқул бизнинг машинада, "Тико" олдда йўл бошлаб бормоқда.

Қорли йўлда менга "Тико"нинг ташвиши тушди. Чунки, кичкинагина, ерга қапишиб бораётган бу машина ҳозир қорли барханга дуч келади-ю, ботиб қолади-да, деган ўйда Ҳазратқулга:

— Машинангизни ташлаб келсангиз ҳам бўларди-ку, — дедим. У олдин мени хавотиримга тушунмади, кейин англаб қолиб:

— Мен сизлардан хавотирдаман, — деди сирли жилмайиб. Ҳайратландим. Аммо бу сирли жавоб сирини сўрамадим. У ҳам бошқа сўз қотмай жим кетаберди.

Ҳамма томони оппоқ либосга ўралган далаларга тикиламан. Оппоқ қор, олис-олис қорли тоғларга тутшиб кетган. Одамни оҳанрабодай ўзига чорлайди. Туя ўрқачларидай қор барханларида югуриб-елгинг келади. Қишни ҳам ўзига яраша сеҳрли-сирли томонлари бор-да.

— Бўрон бошланди, — деган Ҳазратқулнинг хавотирли хитобидан хушёр тортаман. Йўлга тикиламан, оппоқ қор зарралари қоплаган машина ойнасида аранг ўттизқирқ метрлар масофа кўзга ташланади, холос. Машинанинг ойна тозалагичи эса тинимсиз бориб-келарди. Шунда Темур ака хавотирланиб:

— Энди нима қиламиз? — деди.

— Кетаберамиз, бошқа иложимиз йўқ. Агар бу ерда қолиб кетсак, аҳволимиз чатоқ бўлади. Чунки бу йўллардан ҳозир яккам-дуккам оғир машиналар қатнамаса, енгил машиналар умуман юришмайди, — дея Ҳазратқул бизни огоҳлантирди.

Бўрон кучайди. Машина ҳам бўрондан ҳосил бўлган қор барханларига урилиб, чайқалиб-чайқалиб қўяди. Гоҳ-гоҳида юрагингни уюштириб машина ҳайдовчига бўйсунмайди. Шундай паллалар:

— Секин ҳайда, секин, — деймиз ҳайдовчини огоҳлантириб.

Бўрон тобора зўрайди. Машина илқис нимагадир урилиб, ёнламасига сирпаниб кетади. Шунда бир-биримизни маҳкам ушлаб оламиз. Бояги фаройиб кайфият ҳам бўронга қўшилишиб кетгандай, кўнгил хуфтонлаша бошлайди.

Машина йигирма метрлар чамаси сурилиб борди-да, йўл четига чиқиб қиялаб қолди. Унинг тўхтаганидан хурсанд, юракни ҳовучлаб ташқарига отиламиз. Ташқарида эса изиллаб эсаётган бўроннинг ҳақиқий совуқ тиғи юзингизга санчилади. Кучли шамол зарбидан учган қор зарралари кўзни очирмайди. Шаҳарчасига кийинган либослардан ўтиб суякларни қақшатарди.

Кўпчилашиб машинани гоҳ у, гоҳ бу томонга тортиб-итариб кўрамиз, аммо зил-замбил "Раф"нинг фақат филдираклари жойида айланади. Ҳазратқул машинанинг атрофида физиллаб юриб, "Тико" кетган йўлга қараб, ахийри чидаб тура олмай ҳайдовчини бўралатиб сўка бошлайди.

Машинани жойидан кўзғатишни иложи бўлмагач, ҳаммамиз ўзимизни машина ичига оламиз. Наҳотсиз, паноҳсиз, оппоқ қорли дала, оппоқ зарраларга кўмилган осмон билан ёлғиз қолдик.

Аммо Ҳазратқул ҳамон асабий нималарнидир гапириб, шофёрининг гўрига гишт қаларди. Ўзи кичкинагина бўлса ҳам, жони ичига сиғмасди, бу боланинг.

Йўқ, орадан кўп ўтмай "Тико" кетган томондан ёруғлик кўринди. У яқинлашиб келаберди, келаберди ва сўнгида кичкинагина "Тико"га айланди.

Ҳазратқул сакраб машинадан тушди-да, "Тико"нинг олдига югуриб бориб, шарақлатиб эшикни очди-да, қўллари панаҳа қилиб, ҳайдовчига алланималар деди.

Хойнаҳой бўралатиб сўккан бўлса керак. Керкин бизнинг олдимизга келиб:

— Кетдик, — деди лаблари титраб. Биз бу кичкина заҳарбачанинг буйруғига бўйсуниб, бор лаш-лушларимизни олиб, унинг ортидан эргашдик. Ҳаммамиз "Тикло"га жойлашганимизда, олда ўтирган Ҳазратқул:

— Ҳайда, — деди. Машина ортига бурилиб, қор бўрони ичида ўқдай олдга интилди.

Бизнинг шофёр:

— Машина-чи, — дейди бир ҳадик билан.

— Жин ҳам урмайди, — деди бамайлихотир Ҳазратқул.

Бир-биримизга сўз қотмасдан кетиб бормоқдамиз. Мени эса бу кичкина мошинчани бирон жойи синиб кетмасин, деган ҳадик миямни пармалайди. Ҳар қор уюмларига тўғри келганда, юрагимни чангаллайман. Кичкина "Тико" эса менинг ҳадикларимни остин-устун қилиб қор уюмлари ичида физиллаб борарди.

Бу машинанинг кучлилигидан ҳайратланаман, аммо ҳеч кимга ҳайратимни ошқор қилгим келмайди. Машинага кўз тегишидан кўрқаман.

Ярим соатлар юрганимиздан сўнг, бўрон ортда қолди. Тинч-сокин ҳаёт қаршимизда давом этарди. Кўнгли хотиржам тортган Ҳазратқулнинг чиройи очилиб:

— Ака, бу машина қорни писанд қилмайди. Ботиб ҳам қолмайди. Бу жуда йўлни уйини куйдирадиган машина. Мени йўлда, "сизлардан ҳадиксираётибман" деган гапимни сири, ишқилиб "Раф" йўлда ботиб қолмасин, деганим эди. Айтганимдай бўлди. Қор бўрони олдида "Раф"ларнинг фақат гавдаси қолади. Бундай об-ҳавода улар мутлақо юра олмайди.

Шунда Темур ака "кўрдингизми" дегандай ўтган гапларининг тасдиғига ишора қилди. Жилмайиб кўяман.

Ҳазратқул гапида давом этди:

— Бу машинани олганимга уч йилдан ошди. Ҳали тик этиб бирон жойи "аткас" қилгани йўқ. Бензинга ҳам жуда "экономичний". Юзига 4,5-5 литр сарфлайди. Вақтида мойини алмаштириб турсанг бас, гириллаб истаган жойингга олиб бориб келаберади.

Баъзан одамлардан эшитиб қоламан. "Аварияга бардошсиз", деган гапларни. Қани, айтинг, қайси машина

авариядан соғ-омон чиққан. Ҳаммаси ҳам албатта жароҳат олади. Шофёр одам авариягамас, авария қилмасликка ҳараҳат қилиши керак. Кимлар нима деса, десину бу машина ҳамма томондан қулай машина.

«Эсларингизда борми, бир вақтлари "Запорожец" деган араларни ҳам миндик-ку. Уларни олдида бу машина мингта тўйга боради, — деди машинанинг физиллаб учишидан мамнун бўлиб.

Машина эса ўқдай олдга интилиб, эгасининг гапларини, мақтовларини тасдиқлаётгандай эди.

Темур ака гапга аралашиб:

— Бизда реклама қилишни билишмайди. Мана шу "Тико"ни олайлик. Ҳозир олдимизда тайёр рекламани сюжети — "Раф" қорли йўлда қийшайиб ётибди. "Тико" эса унинг ёнидан физиллаб ўтиб кетмоқда. Айни шу ҳолатга бир оз фантазия аралашса, ҳақиқий, ҳаётий реклама дунёга келади. Масалан, мен ҳам "Тико"ни қорда қолиб кетмаслигини билмас эдим. Нега у қорда қолиб кетмайди, — дея ўртага савол ташлайди. Ортада ўтирганлар жим, Ҳазратқул бизнинг жонимизга ора киради:

— "Тико"ни олд оёқлари тортади. Шунинг учун қорда қолиб кетмайди, сирғанмайди ҳам, — деди. Мантқиқли жавоб эди. Хаёлимга орқа оёқларига ишонган "Раф"нинг сирпаниб кетиши келди. Туядай машина шундай ярим йўлда қолди кетди.

— Агар ёдларингизда бўлса, Президентимиз "Биз корялик машинасозлар билан гаплашиб келдик. Мана шу Андижоннинг Асакасида машина заводи қураимиз", деганда, жа-а Президентимиз хаёлпараст бўлиб кетибди-да, дегандай ўй ҳаммамизнинг хаёлимизга келганди. Мана ўша гапларнинг исботи.

Ким ҳам ўйлаганди Ўзбекистон ўз машинасига эга бўлади, деб. Ҳеч биримиз. Бутун минг кун ухлаб тушимизга кирмаган мўъжизалар содир бўлмоқда, — дейди Темур ака.

— Ҳа, нимасини айтасиз, — дея гапга аралашди Ҳазратқул: — Бу қишлоқларда бўлган ўзгаришларни яқинда миннатдорчилик ҳисси ила Юртбошимизга от совға қилган Нарзулла ота қишлоғида ўз кўзингиз билан кўрасиз.

Ҳазратқулнинг гапидан бундан бир неча ойлар муқаддам телевидениеда сўзлаган чолни элас-элас эслаб:

— Ўша бобо ҳам шу ерда яшайдими? — дедим. Ҳазратқул бош чайқаб:

— Ҳозир бизлар борадиган қишлоқ билан Ховос тумани марказигача етмиш километр. Баландчақир қишлоғи билан Марказий канал ораси эса саксон километрлар. Бу қишлоқларга шахсан Президент ташаббуси билан сув, газ келди.

Бундай кунларни бу ерда яшаётган одамларнинг, ҳатто ота-боболари ҳам кўрмаган. Ҳозир борганда кўрасиз, уларнинг қувончини. Хурсандчилигидан ёрилиб кетаман, дейишади. Хурсанд бўлганларича бор-да, олти минг гектар серҳосил ер ўзлаштирилди. Тасаввур қилинг, бу қанча пахта, қанча ғалла, қанча полиз экинлари, дегани.

Қаршимизда, шундай тоғ ёнбағрида ястаниб ётган қишлоқлар кўринди.

— Яқинлашиб қолдик, — деди Ҳазратқул жойида қўзғалиб. Тоғ томонларда на бўрондан, на қалин қордан дарак йўқ эди. Бунинг сабабини кейин билдик.

Ховос билан бу қишлоқлар орасидаги йўлнинг ўттиз километрлар оралиғида Бекобод шамоли эсиб турар экан. Шунинг учун ҳам бу йўл ҳар доим, ёзда ҳам, қишда ҳам шамоллар маконига айланган. Қишнинг қировли кунлари қишлоқ одамларини туман марказига қатнови сийраклашиб қоларкан.

Биз айтилган ерга етиб келдик. Ҳазратқул шовқинсурон билан олдга ўтиб йўл бошлади. Ортдан эргашдик. Ҳовли ичида тўпланган одамлар ичидан йўлда Ҳазратқул айтган бобони излайман. Ҳазратқулдан сўроқлайман, у менинг гапларимга эътибор бермай:

— Бобо қани! — дея хитоб қилди.

— Бобой ичкарида, бир оз тоблари йўқ, — дейди ҳовлидагилар. Бошлашиб ичкарига кирамиз, уйнинг тўрида, сандал атрофида кўр ташлашган одамларга кўзимиз тушади. Саломлашамиз. Тўрда ўтирган оппоқ бичимли, юзидан нур ёғилиб турган одам ўтирган жойида:

— Келинлар, болаларим. Хуш кўрдик, — дея бизни сандал атрофига чорлайди.

Болалигимда теккан бир ёмон касаллик менга тинчлик бермайди. Ҳар қандай бегона одамни бир синчковлик билан кузатмасам, кўнгил жойига тушмайди. Ўша касаллик хуруж қилди. Тўрда ўтирган бобони кузата бошладим.

Оққувадан келган, бодом қовоқли, меҳрибон кўзлари, бир томон шох ташлаган қошлари, бурун бичимлари юзига ярашиб тушган, чўққи соқоли кенг-келбатли юзига бир оз калталиқ қилар эди. Сўзлаганда овози хириллаб чиқар, бу хириллаш унинг ичида ҳарорати борлигидан даволат эди.

Билмадим, ўзгалар бу ҳолатни қандай тушунади, бегона одамни зарби бўлади, у инсон қалбига кўриниш бериши билан урилади. Ўша учун ҳам бу зарб бир умрга гоҳида бегона одам қиёфасида, гоҳида юракка яқин инсон сиймосида қалбингга муҳрланиб қолади. Шу боис, кўп ҳолларда қадим подшолар биринчи хабарга алоҳида эътибор беришган. Бу уларнинг энг катта хатолари эди. Инсон шахсини аниқлаш унчалиқ қийин нарса эмас, ҳар қандай одамнинг гуноҳу савоби нигоҳларидан тошиб чиқиб, бир-икки оғиз тилларидан тўкилган сўз ила ошкор бўлади.

Минглаб эшитилган хабардан, бир марта юзма-юз бўлган нигоҳда гап кўп...

Жуда силлиқ, жуда кўнгил овловчи, ҳар доим жилмайиб турувчи одамлардан қўрқиб керак. Чунки бундай одамларда тоғу тошлардаги фалангчаларнинг қобиляти бўлади. Ҳар қандай ҳолатдан сирпаниб чиқиш санъатини шунчалар чуқур эгаллашганки, улар ўрнида ўзгалар айбдор бўлиб қолаберади.

Ҳа, бундай одамлар, истаган тузумда, истаган пошшоликда яшаб кетиш қобилятига эга бўлган ювиндихўр одамлардир.

Бизнинг шарқда жуда силлиқликка, эгилувчанликка алоҳида эътибор қаратилган. Аслида, эркакда, эр кишида шиддат бўлмаса, доим жилмайиб, сизсирашдан нарига ўтмаса, бундай эркаклар аслида қай бир томони ила нариги жинсга мансуб одамлардир. Аини шу ўтган асрлар давомида мана шу иллатлар тазйиқ остида миллатнинг онг ва шуурига киритилди. Ва оқибат, эркаклар даврада қанот қоқувчи малоикаларга айланиб борди.

Шундай қаршимда ўтирган чолнинг ҳам жуда беозор ҳолати бир оз ҳафсаламни пир қилди. Аммо укасининг:

— Меҳмонлар бугун қайтишмоқчи экан, — деган хитобидан бир сесканиб тушиши ва илкис ҳаракат билан у томон ўтирилиб:

— Ақлинг жойидами, шунча йўлни босиб келиб, уйинг остонасидан ҳатламасдан, бир пиёла чой қуймай, улар билан хайр-хўшингни бошласанг, — деди бир шиддат билан.

Шу бир калима бехос ўқдай отилган сўзларидан мени ҳам кўнглим жойига тушиб, қайтиб бобони кузатмай қўйдим.

Зўр бобо дедим.

Ҳавас қилгулик.

Бир пиёла чой устида, чоллар билан ул-бул мавзуларда сўзлашиб ўтирдик. Гап орасида совға қилинган от ҳақида сўраб-суриштирдик. Шунда Нарзулла бобо:

— Болам, мен битта от совға қилибман. У одамга мингта от совға қилганимда ҳам камлик қилади. Ота-боболаримизга армон бўлиб келган, ўзимиз бир умр "қани энди" бизни шундай серҳосил ерларимизда ҳам сув бўлсаю, экин-тикин экиб, бой-бадавлат яшасак, деб орзу қилардик.

Ҳа, энди бу орзу эди-да. Бундай бўлишини ҳеч иложи йўқ эди. Юртбошимиз "Мамлакат мустақил бўлди", дедию, бизларни орзуларимизнинг қаноти ўсиб чиқди. Бутун Баландчақир, Сармич қишлоғининг одамлари йиғилиб, олдимга келишди. Муддаоларин сўзлашди:

"Нарзулла бобо, мана, юрт озод бўлди. Шу пайтдан фойдаланиб, Президентимизга бир хат йўлласак. Тожикистон ҳам сувини дамбалади. Эрта-индин шунча йилдан бери парвариш қилиб келаётган экин-тикинларимиз ҳам қуриб кетади. Чиқмаган жондан умид, деганларидай, зора илтимосимизни тинглаб кўрса", дейишдилар. Хат ёздик. Олиб бориш менга топширилди. Тошкентга тушдим. Излаб-излаб топиб бордим, — дея бобо бир зум тин олиб:

— Қабул қилмайди, деб ўйлагандим. Қабул қилса бўладими! "Сизни қабул қилади", дейишганда, ҳеч кулоқларимга ишонмайман.

Шунча азобларни кўрдик, уруш азоблари, очарчилик, қаҳатчиликларни бошдан кечириб, энди дунёнинг ҳамма

кўргулигига — азобига ҳам, роҳатига ҳам кўникиб қолган одамман. Ўша кунги қабул қилиш сўзини эшитиб, ҳаяжонимни боса олмай қолдим. Худди ўн саккиз ёшли боламану ўзимни қаерга қўйишга жой топа олмайман.

Қабул қилди. Юртбошимизни кўрганданоқ ҳаяжоним босилди. Худди кимдир "ҳушинга кел", дегандай, бир пақир совуқ сувни бошимдан қуйиб юборгандай тинчланиб, асл ҳолимга қайтдим. Менга жилмайиб қараб турганидан руҳим кўтарилиб, ичимда борини тўкиб солдим. Гапим тутагунга қадар ҳеч гап қилмай тинглаб ўтирди. Кейин:

— Сув чиқариб берамиз. Одамлар боради. Халқингизга ана шу гапларни етказинг, — деди. Шодланиб кетганлигимни кўрсангиз эди. Бир дунё қувонч билан уйга йўл олдим.

— Юртбошимиз қанақанги одам экан, — деган Темур аканинг саволига:

— Зўр одам экан, — деди қадини тик тутиб. Нарзулла отанинг ана шу бир калима сўзида ҳамма нарса мужассам эди. Менинг хаёлимга эса шарқираб оқаятган сувлар, кўм-кўк майсаларга кўмилган далалар, бўлиқ буғдойзорни оралаб юрган Нарзулла отанинг қишлоқдошлари келди.

Нарзулла отанинг гапларидан хаёлимга келган ўйларни Темур ака билан маслаҳат қилмоқ ниятида:

— Шу бобо орқали қишлоқлардаги ўзгаришларни кўрсатувда акс эттирсак қандай бўларкин, — дейишим билан, Темур ака:

— Жуда маъқул, — деди бароқ қошларини учириб.

Бобой олдин бизнинг таклифимизга рўйхушлик бермади. Шунда мен:

— Бобо, унда ҳозир хаёлингиздан кечаётган ўйларингизни биз билан баҳам кўринг, — дейишим билан юзларига нур эниб, жойида кўзғалиб қўйиб, сўзлай бошлади:

— Болаларим, бу қишлоқлардан одамлар қурғоқчилик оқибатида неча маротаба кўчиб, неча маротаба қайтиб келишган. Баландчақир, Сармич, Жўлангир қишлоқлари лалмикор ерлар. Об-ҳаво яхши келиб, сув бўлса тирикчилик бўлади, бўлмаса қурғоқчилик. Мен эсимни танигандан буён ҳам қанча марта қишлоқ одамлари қишлоқларини ташлаб кетишмади, дейсан.

Олдинлари, Худонинг иши, дея тақдирга тан берардик. Кейинги пайтлари, тожикистонликлар ҳам тўғоннинг бошини бекитиб, бир ариқ ҳам сув келмай кўйди. Халқ ёмон қийналди.

— Ҳозирги сув қанча вақтда олиб келинди, — дея сўрайман.

— Қисқа вақтда олиб келишди. Шундай катта трубаларни баландга қараб тортишди-ки, бир биноларни қуриб ташлашди-ки, кўриб ҳайрон қоласан. Ишчилар туну кун ишлашди. Қачон сув қишлоққа шарқираб келганда, одамларнинг қувончини кўринг, хурсандчилигидан йиғлашарди. Йиғламай бўладими, боболари орзу қилган сувга етишиб тургандан кейин.

Айтишларича, мана шу сув билан бутун қишлоқ атрофидаги далалар ям-яшил бўлармиш. Агар шу далалар сув билан таъминланса, биласизларми, қанча-қанча ҳосил олиш мумкин. Бу ерлар серҳосил, неча-неча йиллардан буён сувсизликдан қақраб, ҳосил бераман, деб кўпчиб ётибди.

Э-э, дунё турганча турсин йўлбошчимиз! Ваъдасини устидан чиқди. Ваъдасини устидан чиққан одамга ҳамма томонлама ишонса бўлади. Бундай одамлар камёб, ҳурмат қилса арзигулик, суянсанг елкангдан оладиган одамлардир. Қани энди ёш бўлганимда. Меҳнатим билан мен ҳам пошшомизни қанотига кирган бўлардим. Энди буйтиб, кексариб қолдик-да, — деди иложсизлигидан алами келгандай юзлари тиришиб.

— Ҳа, сиз бўлмасангиз, мана фарзандларингиз ишлашмоқда, — деган ёнидаги бобойга:

— Ҳа, ҳайтовур шулар бор-ку. Юзимни ерга қаратишмас, — дейди бир ихлос билан.

Ёнидаги далда берган бобо суҳбатга аралашиб:

— Йўлдаги, сувни тўплаб яна бизлар томон ҳайдайдиган насосли биноларни кўрдингизларми, — дея саволомуз бизга тикилади.

Ҳазраткул:

— Бўрондан бир илож қилиб ўтдик. Меҳмонларнинг машинаси ҳам йўлда қолиб кетди, — дейиши билан Нарзулла бобо шошиб қолди.

— Машинаси қолиб кетди, дейсанми? Қаерда, Бекобод шамоли йўлидами, — деди кўзлари ола-кула. Ҳазраткул "ҳа" дея тасдиқлаши билан, бобо:

— Болаларни чақир, болаларни, — деди қўлини эшик томон чўзиб.

Ҳаял ўтмай болалари пайдо бўлди, уларга кўзи тушиши билан:

— Бу Ҳазрат нима деяпти. Меҳмонларни машинаси катта йўлда қолиб кетганмиш. Олиб келинглар. Тракторларни кўшинглар, — дея буйруқ берди. Ёнимда ич-фикри ичида ўтирган ҳайдовчининг юзида хурсандчилик аломатлари пайдо бўлиб, улар билан бошлашиб кўчага чиқди. Фарзандлари остона ҳатлаши билан:

— Қачон буларни ақли киради? Меҳмонлар шунча ердан йўл босиб келадию машинаси кўчада қолиб кетса, уят эмасми? Бизларнинг мезбончилигимиз қаерда қолади, — дея гуноҳқордай бизларга нигоҳ ташлайди.

— Бегободни шамоли ёмон, қанчан-қанча одамлар ўша ерда муз қотмаган, — деди аллаким. Бояги, суҳбати чала қолган Нарзулла бобонинг ёнидаги чол:

— Ҳа-а, хўп замонлар бўлди-да. Саксон километр масофадан сув келишини ҳатто хаёл қилиб ҳам кўрмагандик. Олиб келса бўлар экан. Ўзиям техникалари зўр эканда, шундай катта трубаларни лангиллатиб осмону фалакка кўтаради. Машиналарини пешонасида ёзувлариям бошқача, четдан олиб келган чамамда, — деди Нарзулла бобо бизга, "бир вақtlари актип бўлган", деб таништирган Сувон бобо гапга араллашиб.

— Телевизорда, полон мамлакат билан қўшма корхона тузганмиз, писмадон давлатдан техникалар олиб келаяпмиз, деб ҳар куни гапириб турибди-ку. Мустақиллик дегани, хоҳласа у мамлакат билан алоқа қилади, хоҳласа бу мамлакат билан. Ўзига хон, ўзига бек бўлгандан кейин, қайси техника фойдали бўлса олиб келаберади-да, — деди чоллардан бири.

Қуйида қисинибгина ўтирган, кўсанамо чол, сандал устидаги пиёласини бир ён олиб қўйиб:

— Президентимиз, ўтган йили давлатимизни ғалла билан ўзимиз таъминлаймиз, дея ваъда берганди. Шу вақтга галлани ҳам аллақайлардан олиб келишар экан.

Ерларимиз серҳосил, агар суви билан ишлови яхши бўлса, ҳеч ердан қарзга нарса олиб келишнинг кераги йўқ. Ҳаммасини ўзимиз етиштирсак бўлади.

Нарзулла ака, эсингизда борми, Юртбошимиз "мамлакат озод бўлди", деганини худди шу уйда эшитгандик. Ўшанда бир-биримизга ҳайратлангандек "қандай озод бўлади, шундай катта мамлакат озод бўлишга йўл берармикан", деб қарагандик. Мана, ўша кунларга қанча вақт ўтди. Қанча ўзгариш. Анча вақтдан бери Гулистонга бормаган эдим. Кеча тушиб оғзим очилиб қолибди, бутунлай бошқа шаҳар. Шундай чиройли бинолар қурилибдики, одамни ҳаваси келади.

Қилсалар бўлар экан-ку.

Мустақиллик дегани шу бўлса керак-да. Гулистонимизни вилоят маркази дейдиган сиёғи йўқ эди. Туппатузук телевизорларда кўрсатадиган шаҳарларга ўхшаб қолибди.

— Юрган дарё, ўтирган бўйра, дейишади, — дея Нарзулла бобо бизларга "сўзланглар", дегандай ишора қилди. Бобойларни суҳбатидан руҳланиб кетган Темур ака:

— Э-э, отахонлар, сизлар Гулистонни айтасизлар, Самарқандга, Хоразмга, Бухорога, Қаршию водий томонларга бормабсизлар. Бутун Ўзбекистон қурилишлар майдонига айланган.

Бундай қурилишлар мамлакатимиз тарихида ҳеч қачон бўлмаган.

Муболаға эмас, ҳозир бир кунда ҳар бир шаҳарда албатта битта бино қурилиб, одамлар кор-қолига хизмат қилмоқда.

Темур аканинг иштиёқ билан гапиришини оғзилари очилиб эшитаётган чолларни бир-бир кузатаман. Улар худди ўзлари ўша ишларнинг иштирокчиларидай, бўйинларини нотиқ томон чўзишиб, жон қулоқлари билан сўзларини тинглар эди.

"Агар шу ҳолатнинг ўзини тасвирга тушириб берса, тайёр кўрсатув-ку", деган ўй хаёлимга ўрлаб хурсанд бўлиб кетдим. Ва яна ҳар бир гап устига қишлоқда бўлаётган ўзгаришлар тасвири қўйиб чиқилса, жонли чиқишини, кўрсатув янада очилишини хаёлдан ўтказдим.

Суҳбатимиз анча давом этди. Орада Темур акага бўлажак кўрсатув ҳақидаги фикрларимни айтдим. У жилмайиб, ўзининг ҳам хаёлидан шу ўйлар кечаётганлигини эътироф этиб, бир-биримизни қўлларимизни сиқиб қўйдик.

Тонг саҳарлаб қишлоқдаги қурилишларни, газ-сув қувурларини, насос станцияларини тасвирга тушириш учун отландик.

Оддий бир қишлоқдаги ўзгаришларни кўриб лол қолдим. Ҳақиқатан ҳам бугунги ҳаётдан анча олисда қолиб кетганлигим рост эди.

Шундай, Баландчақир қишлоғида тиббий ёрдам пунктининг ҳашаматли биноси ичига кириб борар эканмиз, хоналарининг ниҳоятда бежирим, орасталиги, замонавий тиббиёт асбоб-ускуналари, беморлар дам олиши учун жиҳозланган хоналарга нигоҳинг тушиб, ҳар қандай шаҳар касалхоналаридан ортда қоладиган жойи йўқлигини ҳис қиласан.

— Бундай бинолар фақат Баландчақирдами ёки бошқа қишлоқларда ҳам қурилганми, — дея сўрайман ҳамроҳимдан.

— Ҳамма қишлоқни худди шундай халқига хизмат қиладиган бинолари бор, — дейди у худди бу ишлар табиийдек бамайлихотир.

Ҳайратланиман. Ўз-ўзимга савол бераман. Булар қачон қурилди? Агар бу Республика миқёсида бўлса, ана шу биноларнинг ўзи учун миллиардлаб пул сарфланганлиги хаёлимдан кечади.

Бошқа қурилиш майдонларини кўяйлигу шуларнинг ўзи ҳам улкан ўзгариш, буюк бир юксалишдан далолат эди.

Тиббий ёрдам пунктидан чиқиб, ўнгга юрамиз. Ярим чақиримлардан сўнг, қаршимизда яна бир оҳори тўкилмаган бино пайдо бўлади.

— Нон заводи, — дейди Ҳазратқул.

Бино, худди музейлардаги бинолар макетига ўхшарди. Жуда чиройли кафел билан деворлари нақшланган бўлиб, Темур ака икковимиз уни хўп томоша қилдик. Аканинг нигоҳи менга қадалганда, "кўрдингизми" дегандай жилмаяди, "кўраяпман" дея бош ирғайман. Бир-биримизни нигоҳлар ила тушунамиз.

Заводдагиларнинг бугун дам олиш куни бўлганлиги учун, бино эшиги ёпиқ экан. Биз томоша қилгунча, тасвирчи бино ташқи кўринишини суръатта олишга улгурган эди.

Темур аканинг нигоҳидаги "яна қандай янги жойлар бор" деган саволини пайқаган хўжалик раҳбари:

— Янги мактаб қурганмиз. Кўрасизларми? — дейди. Темур ака:

— Янгиликлар сари бошланг-да, — дея машина томон юради. Ортидан эргашамиз. Бир оз йўл юриб, замонавий услубда қурилган мактаб биносига дуч келамиз. Чор-атрофи темир панжаралар билан ўралган мактаб, ҳақиқатан қойилмақом қилиб қурилган эди.

— Неча нафар ўқувчига мўлжалланган, — дея хўжалик раҳбаридан сўрайман.

— Минг нафар ўқувчига, — дейди у.

Мактаб ҳақиқатан катта бўлиб, учта узун-узун бинолар асосий бинога келиб туташган. Оппоқ ўқув заллари рўҳингни кўтариб, ҳар бир фанга тааллуқли синф хоналар ўқув қуроли билан жиҳозланган. Синфларда муаллимлар сабоқ бериш билан машғул эди. Болаларнинг ихлос билан сабоқ олаётганлигини кўриб, беихтиёр ўз ёшлигим, ўқувчилик йилларим ёдга тушади.

Хоналар зах, печкадаги тошкўмир ёнса-ёнар, ёнмай қолган паллалар заиф болалар тошкўмир ҳидидан ҳушидан кетар эди. Бизлар эса ана шу бадбўй ҳиддан маст бўлиб остона ҳатлардик. Ҳар тўрт кишига шалағи чиқиб кетган битта парта, парта етмай қолганлар ерда мукка тушиб дарс қилишарди. Баҳорнинг серёмғир кунлари эса хона шифтидан лой аралаш чакка ўтиб, парта етишмаганларга қийин бўларди. Ўшандай кунлари муаллимлар дарсинг қолган қисмини уйга топшириқ қилиб берарди. Шундан сўнг, баҳор ёмғирлари тинмагунча мактабга бориш йўқ эди.

Озода, чиройли парталарда ўтириб таҳсил олаётган болаларга ҳавасим келди, жуда-жуда ҳавасим.

Мактаб директорининг даъватидан ҳушёр тортиб, ортидан эргашаман. Бир хона эшигини очади. Оппоқ пардалар ташланган синфга кириб, ажиб манзаранинг гувоҳи бўлдим.

Хонада йигирмага яқин компьютерда болалар машғулот ўтказмоқда. Ҳайратланиб, беихтиёр:

— Компьютерми? — дейман директорга.

— Бизнинг болаларни компьютер билан машғулот ўтказётганлигига икки йилдан ошди, — дейди у бир ғурур билан.

Таажжуб. Бундай ўзгаришлар қачон содир бўлди?

Наҳотки, қишлоқ болалари энг замонавий компьютерларда ишлашаётган бўлишса? Кўзларимга ишонмайман, секин бориб компьютерни ушлаб кўраман, ҳақиқий компьютерлар. Ўқувчилар уларда турли шакллар, рақамлар ҳосил қилишиб, нималарнидир бажаришмоқда. Бу антиқа нарсага ақлим етмаганлиги боис, жимгина кузатишдан нарига ўтолмадим. Шунда шошиб тасвирчига:

— Ҳаммасини тасвирга туширинг, — дейман безовта.

Бир кўтаринки кайфиятда мактаб остонасидан ҳатлаيمиз. Мактаб директори:

— Ҳадемай баҳор келади. Биз томонларга баҳорда келинлар. Жуда гўзал манзара бўлади. Лолақизғалдоқ теришга олиб чиқамиз, — дейди самимият билан.

— Албатта келамиз, — дея улар билан хайрлашамиз. Темур ака, ишлари беш кетаётганлигидан хурсанд кайфиятда:

— Қалай, менинг гапларимни тасдиғини кўриб турибсизми? Битта қишлоқда шунчалар ўзгариш бўлгандан кейин, Республика миқёсидаги ўзгаришларни сизу мен ҳатто тасаввур ҳам қила олмаймиз, оғайни. Юрт уйғонганда юртга ҳамоҳанг сизу биз ҳам уйғонишимиз керак, — дейди хурсанд.

Шундай қишлоқ тепасидаги насос станцияси томон юрамиз. Улкан бино, қишлоқнинг кўриқчисидай кўзга ташланади. Иншоотга яқинлашганимизда, ён томондаги катта ҳовузга кўзимиз тушади. Хўжалик раҳбари:

— Ховоё каналидан то шу ерга келгунча, худди шундай тўртта насос станцияси бор. Ичкарида эса, — дея станция ичига бизни бошлайди. — Мана шу агрегатларнинг фақат иккитаси ишламоқда. Агар қолганлари ҳам ишласа, бу сувни адо қилиб бўлмайди, — дейди. Ҳақиқатан улкан агрегатлар, йўғон-йўғон трубалар кўзга ташланади.

Бинонинг тўрида автомат станцияси. Ана шу ердан сувнинг келиши бошқарилади. Менинг тасаввуримга сигмас қурилиш ишлари мамлакатнинг турли бурчакларида

давом этаётганлигини мана шу бир чекка қишлоқ миқёсида ҳис қилиш мумкин эди. Бундай ишларни фақат ўзига тўқ жамият амалга ошириши мумкин, холос.

Қишлоқ ҳаётига боғлиқ барча иқтисодий ўзгаришларни тасвирга туширгандан сўнг, бизни сандал атрофида тутиб ўтирган боболар олдига қайтамыз.

Умуман, қишнинг қировли кунлари қишлоқ жойлари янада гўзал, янада файзли кўринади. Табиатнинг бу фасли гўзаллигини фақат қишлоқларда чуқурроқ сезасан. Асл қишлоқ боласи бўлганлигим учунми, шундай тепалиқдан куйига назар ташлаганингда олис-олис томонларга бориб туташган оппоқ кенгликларни, шохларидаги қорнинг ажиб манзарасидан боши бир оз эгилган дарахтларни, яккам-дуккам уйларнинг мўриларидан ҳавога ўрлаётган тутун, бир-бирини қувлашиб юрган итлар, илон изи йўлда от устида чайқалиб кетаётган йўловчи, ҳамма-ҳаммаси менга қадрдон, менга таниш манзаралар, одамлар эди.

Табиат билан ошно бўлган, унинг куй-қўшиқларини тинглаб улғайган одам шаҳарлик бўлиб кета олмас экан. Ўрта, туғилиб ўсган юртга хаёлларинг бошлайверади, оёқларинг тортаверади...

Ўз хаёлларим билан бўлиб, ҳамроҳларимдан ортда қолиб кетибман. Етишиб оламан. Хонага кириб борганимизда бизни кутишиб сандал атрофида юзлари қизариб, соқолларини селкиллашиб, чақчақлашиб чоллар ўтирарди. Улар бизларни кириб келганлигимизни ҳам пайқамай қолишди. Суҳбат қизгин, гурунг авжига чиққан.

Чоллар кўп, самимий гапларни айтди. Темур ака, худди гап ўзи ҳақида бўлаётгандай, жойида сакраб-сакраб кўяди. Унинг қуввати менга ҳам кўчади.

Улар билан хайрлашамиз.

Ҳамма хурсанд, ҳамма мамнун.

Қани энди, ана шу жонли суҳбатни Юртбошимизнинг ўзи эшитганда эди. Юраги тоғдай кўтариларди, бу чолларнинг ҳар бирини бағрига босган бўларди. Афсус, афсус, буларнинг бари ўй-хаёллар... Хайрлашиш олдидан Нарзулла бобо:

— Болаларим, бизларнинг даври-давронимиз ўтди. Худоё худовандо оғир, ёмон кунлар бизлар билан бирга кетган бўлсин. Сенлар ҳеч азоб кўрманглар. Мана шу ерга,

халқларингга, қанчалар содиқ бўлсаларинг, бу ер кўкартиради, бу халқ улуглайди.

Сенлар баҳоси йўқ замон фарзандларисизлар. "Қани, қандай яхши ишни бошламоқчисанлар, мен кафил", деган зўр шошшоларинг бор. Бу одамга эътиқод қўйинглар. Ана шунда юрт эгасининг руҳи тоғдай кўтарилиб, сенларни ҳар қандай бало-қазолардан омон сақлайди.

Ҳа, эътиқод қўйинглар.

Йлоҳо юртимиз тинч-тотув, Яратган эгам Юртбошиларингиз билан сизларни паноҳида асрасин!

Юзларда қўллар сирпанади.

... Орадан икки кун ўтиб, Темур ака уйга қўнғироқ қилади. Ишга етиб келишимни, фильм учун олинган кассеталардаги тасвирларни бир-бир кўриб чиқишимиз хабарини етказди. Айтилган вақтда бораман. Монтаж столи атрофида сафарга чиққан команда аъзолари. Бир-бир кассеталардаги тасвирларни кўра бошлаймиз. Менинг хаёлимда янги фильмга қандай ном қўйиш фикри. Худди Темур ака ўйларимни сезгандай:

— Ҳа, айтгандай, бу фильм нима деб номланади? — дейди.

— Тасвирларни, суҳбатларни кўрайлик-чи, — дейман безовталаниб.

Сўнги кассетани кўрмоқдамиз. Бирдан хайрлашув эпизодига кўзим тушади. Нарзулла бобо "Бу одамга эътиқод қўйинглар", дейди. Ҳаяжонланганимдан:

— Тўхтанг, — дейман монтажчи муҳандиснинг елкасига туртиб. — Эътиқод, — дейман Темур акага юзланиб. Темур ака янги номдан хурсанд бўлиб кетади. Бу унга ёққанлигидан далолат эди.

— Эътиқод — Ватанга, она заминга, халқига, Юртбошисига, — дейман тантанавор оҳангда.

МУСУЛМОН РАҲБАР

Бундан бир неча йиллар илгари, Президентимиз президентлик лавозимига ўтириш арафасида "Қуръони Карим"ни ушлаб қасамёд қилаётганда, Сирдарё вилояти Гулистон тумани, Улугбек жамоа хўжалигида истиқомат қилган, мархума Сабора Холмирза қизи ойнаи жаҳонга тикилиб, ҳаяжон билан:

— Мусулмон раҳбар келар кун бор экан-да, — деган экан.

Сабора она, Абдумажид аканинг волидаси эди. Ўша оқшом, онасининг нечун чиройи очилиб, қувонч ила бир калима сўз айтганлиги сабабини кейин ҳикоя қилганди: "Мени ҳар доим бир савол қийнаб келади. Бу савол ҳар нотаниш киши билан учрашганда мени қайнайберади. Бу савол: "Қаерликсиз?.." Шу савол лаблардан учганда, бир зум ўзимни йўқотиб қўяман, юрагимда санчиқ туради. Шундай дамлари меҳмонни кимлиги ёддан кўтарилиб, кўзимни лўқ қилиб "Ўзбекистонликман", дейман.

Савол эгаси "ҳазил" деб ўйлайди. Жаҳлим чиққанлигини, юрагимга сўзлар пичоқдай санчилганлигини қаердан билсин. Лабига табассум эниб, "Ҳазилкаш экансизку, ҳаммамиз ўзбекистонликмиз. Лекин туғилган шаҳар, қишлоқ, вилоят, деганларидай". "Бу саволингизга бериладиган жавоб узоқ", дейман. Тушунмайди. Шунда жаҳлим чиқиб:

"Эй биродар, аслида ота-онам Наманган вилоятининг Хонобод қишлоғидан. Ўзим Сурхондарёнинг қайси бир чеккасида туғилганман. Тошкент вилоятининг Ўрта Чирчиқ, Сирдарё вилоятининг Гулистон туманида мактабни ўқиганман", дейман.

"Ҳа, тушунарли", дейди узоқ тарихимдан зериккан нотаниш киши.

Шу йиллар ичида сизга сўзламоқчи бўлган онамнинг ҳикоясини айтишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Аммо бугун, ҳа-ҳа, бугун айтиш мумкин бўлган замон келди. Ҳали ҳам юракда бир ҳадик, ҳам-эн юракни чангаллаб турасан, киши.

Мен, оила аъзоларимиз билан шу тузумнинг қурбонларимиз.

Асл ҳақиқатни анча кеч онамдан билганман. У шундай ҳикоя қилганди:

"Болам, фақат кўчманчилик бўлса майлийдир-ю, бунинг орқасидаги қанча хўрлик, зорлик, азоб-уқубатларни айтмайсанми.

Бобонгни бутун Наманганда "Ғофир Хонобод" деб аташарди. Қишлоғимизнинг номи Хонобод, бобонг етти иқлимга номи кетган одам бўлганлиги учун уни шундай деб аташарди.

У кишининг минг-минглаб қўйи, таноб-таноб ери, пахта заводлари бор эди.

Тоғаларим жуда ўқимишли, ҳаммаси Бухорода, Туркияда таҳсил олган саводли одамлар эди. Катта тоғам, араб, турк, рус тилларида бемалол гаплашар, бутун Наманганда танилган, обрў-эътиборли киши эди.

Қизил аскар келди. Батрак-матраклар уларга қўшилишиб, эгасига от қўйишди. Батрак дегани қизилдан ҳам ёмон эди. Биринчи бўлиб бобомни қамашди. Қолганларни Украина, Қозоғистонга сургун қилишди. Уларни Украинага олиб кетишганлигини бизлар билмас эдик. Кейин, анча кейин ўша тала-талада, қама-қамада қатнашган батракларнинг ўзи айтишди.

Орадан кўп йиллар ўтди. Украинанинг Херсон вилоятидан, Қозоғистоннинг кўмир конларидан тирик қолганлари қайтишди. Қайтишди, аммо ғарибликни, мискинликни, бечораликни бўйинларига олиб қайтишди. Бобомни турмада ўлдиришди. Бир оз ўзига тўқ, ўрта ҳол деҳқонларнинг ҳам шўри қуриди. Кулоқ қилишди.

Қайнотам Холмирза бувангни ҳам, бобонгни қудаси дейишиб, Сурхондарёнинг қамишзорларига "янги ер ўзлаштирасан" дея жўнатди. Мен ва даданг Хонободда қолдик. Секин-секин бу кулфат бизларга ҳам етиб келди. Уйдаги бор нарсалар тортиб олинди. Шунда бувангнинг ортидан Сурхондарёга кетишга мажбур бўлдик.

Сурхондарё тўқайзорларида на уй, на жой бор эди. Қамишлардан чайлалар қилиб яшадик. Ҳали одамзотнинг оёғи етмаган жойларда ёввойи ҳайвонлар кўп эди. Эраклар туни билан аёлларни, болаларни қўриқлаб чиқарди.

Бир қанча вақтлар ўтиб, тўқайзорлар ўзлаштирилиб, ўша ерда "Қизил Фарғона" деган хўжалик барпо қилдик.

Қизиллар шундай қилиб 20-30 хўжаликни тариқдай сочиб юборганди. Жуда кўп вақтлар қариндош-уруғларнинг тирикларини топа олмасдан сарсон-саргардон бўлдик.

Уруш бошланди. Дадангни фронтга олди. Сенларни боқаман деб, тўртта қишлоққа кўчдим. Орадан кўп ўтмасдан даданг фронтдан қайтди. Оёқ-қўлларини совуқ уриб, ишга яроқсиз бўлиб қолганди.

Ҳа, бу қизил дегани, худонинг балоси эди. Уларнинг дастидан не-не гулдай одамлар хазон бўлмади. Шунчалар имонсиз эдиларки, мачитларни молхонага, омборларга айлантиришди. Бошига паранжи ташлаганларни шарманда қилиб, паранжиларини ёқишди. Иштонсиз юрувчи аёлларнинг "паранжилар улоқтирилсин" деган хитоблари янгради. Булар ўзимизни аёллар эмасди. Қаердаги енгилтак аёлларни топиб келишиб, ташвиқот қилишдилар.

Мана бу Юртбошимиз муқаддас китобни қўлига олиб қасам ичди, энди юртимиз омон бўлади.

Бу муқаддас китоб, Худонинг биз бандаларига юборган китоби. Унча-бунча одам уни қўлига олиб қасам ича олмайди. Юртбошимизни боболарингни руҳи қўллайди. Рухлар учиб юрибди, болаларим".

Онам тўқсон ёшида вафот қилди. Лекин шунча йиллар ичида, ҳеч қачон юракдан хурсанд бўлганлигини, шодланиб кулганлигини эслай олмайман. Ҳар доим ғамгин, нимасинидир йўқотиб қўйгандай безовта юради.

Президентимиз "Қуръон"ни қўлига олиб қасамёд қилгандан бошлаб ўзгарди. Хурсанд, хотиржам бўлиб қолди. Шундай пайтлари онамнинг боладай қилиқларини кўриб ҳайратга тушардик. Ҳамма ҳайрон, онам ёшариб кетди, дейишарди, акаларим.

Онам вафот қилди. Ўлими олдидан: "Туш кўрдим. Боболарингни кўрдим. Тоғаларингни кўрдим. Ҳаммаси хурсанд. Кўрган кунларингдан хурсанд. Юртимизга бир нур ёғилиб турибди. Бу Худонинг меҳридир. Худо, тинч-тотув, иймон-эътиқоди бор юрт одамларига меҳрини сочади. Мен сенлардан розиман, оталаримни зор қақшатганлардан юртини тортиб олган Юртбошимиздан ҳам розиман. Тириклигимда Юртбошимиз Худонинг уйини зиёрат қилди. Энди унинг у дунёсию бу дунёси нурга тўлди. Кимки унга қасд қилса, ер билан яксон бўлади", деди сўнгги жонга илиниб. Кейин тилдан қолди. Кўп ўлим кўрдим, аммо одамни бунчалар беозор ўлиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қила олмасдим.

Одамзод ҳар доим асл ҳақиқатга интилиб, ўша ҳақиқат остонасидан ҳатлагунга қадар унинг оромли кунлари

бўлмаган. Инсон ибтидосидан бошлаб ана шу ҳақиқат унинг саждагоҳи бўлиб қолаберган.

Миллатни, халқни ҳамма бойлигини юлиб олиш мумкин, аммо у эътиқод қўйган нарсаларини — аждодларидан мерос қолган урф-одат, удумларини ҳеч қачон тортиб олишолмаган. Чунки бу давомийлик, унинг ҳар бир ҳужайрасида, ҳар бир томирида мангу ҳаёт бўлиб яшаб келган. Ундан бу дуру бебаҳосини юлиб олиш фақат халққа ҳалокат келтирган ва шу бойлигини ўзи билан бирга олиб кетган.

Юзлаб китобларни ўқиб кўрмаган, аммо суяк суриб келаётган эзгулик уруғига тажовуз солинганлигини Сабора она ҳам бир ички ҳис, бир ботиний вужуд безовталиги ила сезганди.

Шунча подшоликни кўрган инсонда нега, нечун ўнлаб йиллар мобайнида юрагининг бир буржида илиқ бир туйғу пайдо бўлмади? Бир умр хафақон кайфиятда умргузаронлик қилди?

Сабора оналар — боболардан бизга мерос бўлиб келаётган урф-одат, маданияту маросим каби бой хазинанинг бизга қолдирувчи ягона авлод вакили эди. Аммо куфрлашган замонда бу инсонлар ана шу боболар меросини қолдирувчи одамларни топа олмасдан саргардон эдилар. Ва бехос, янги мамлакат Президентини ўзлари мерос қолдириши мумкин бўлган меросхўрлари эканлигини ҳис қилганда, вужудида қўпчиган қувонч акс-садо бўлиб овоз берди.

Тасаввуримда бундай ҳолат — ўлим талвасасида ётган онани сеvimли фарзандини илҳақ кутиб ўлолмаётган лаҳзаларин эслатади.

Президентимиз "каъбатилло ичида бир нур кўрдим", дея бежиз айтмаган. Бу илоҳий нурни, Сабора онанинг сўнги дамларида кўрган юрт устига ёғилаётган нур билан қандайдир сирли боғланиб кетган томонлари бор.

Чуқурроқ ўйлашга ақл етмайди.

НУРАФШОН ЁҒДУ

Миллатнинг турмуш тарзи турлича йўллардан борсада, аммо ягона мақсадга эришиб, жами халқлар хазинасига ўзининг муносиб улушини қўшиб келган.

Одамзод турлича кийиниши, ўзга-ўзга тилларда сўзлаши, фикрлаши мумкин, аммо ўз миллати урф-одатларига содиқ қолади. Бу илоҳий маъбудни ҳар қандай қудратли куч унинг қалбидан суғуриб ололмайди.

Чунки бу кўникма узоқ йиллар мобайнида шаклланади ва насллардан наслларга ўтиш жараёнида муқаддаслашиб боради.

Миллатни қиёфасиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, урф-одат миллат чехрасидир. Ўнлаб йиллар айна шу қиёфани ўзга қиёфага солишга уриниш кучли тазйиқ, террор остида кечди. Аслида, ҳар қандай миллат ўзга миллатлардан ўрганиши мумкину, аммо унга ўз урф-одатлари муҳрини босиши муқаррардир. Бунда унга на террор, на тазйиқ ўз кучини кўрсата олмайди.

Қанча-қанча замонлар ўтди, не-не "даҳолар" мамлакатим халқини ягона бир халққа айлантираман, дея назариялар яратди ва назарияларига содиқлик билан курашдилар. Аммо ҳакамлик қилувчи вақт, бу назарияларни яратган даҳолар чакмонини йиртиб ташлаб, ҳақиқий халқ чехрасини дунёга кўрсатди.

Бу юрт халқи икки ўлимни бошидан кечирди: бири сиёсий ўлим бўлса, иккинчиси миллий ўлимдир.

Сиёсий ўлим — шаҳарлар ёндирилди, кули кўкка совурилди. Одамлар бошпанасиз қолди. Очарчилик, қаҳатчилик бошланди. Халқ тириклайин қирилди. Боғу роғлар, яйловлар, шу заминнинг энг гўзал жойлари тап-тақир чўлга айлантирилди.

Бундай ғариблашиб, мискинлашиб, рўдапога айланган халқдан истаган нарчасини ундириб олиш мумкин эди.

Орини, номусини, гурурию шаънини, ҳамма-ҳаммасини. Аммо бир ноёб жавоҳирни юлиб олишнинг ҳеч иложи топилмасди. Бу боболаридан мерос қолган урф-одатлари эди.

Миллий ўлим...

Ана шу ўлим ҳар қандай сиёсий ўлимлардан ҳам даҳшатлидир. Бу ўлим чангали энди унинг жисмигамас, онг ва шуурида, юзлаб томирларида бир қон бўлиб оқиб келаётган, минг-минглаб йиллар мобайнида шаклланиб, унинг жисми жонига айланиб кетган урф-одатларига қонли панжасини босади. Бу, жони жаҳонига айланган

сўнги овунчоғини олишга интилишнинг ўзи — миллатни сўнги жонга илиниб турган давридир. Ана шу даҳшатли лаҳзалар миллат миллат сифатида йўқликка маҳкум бўлиши ёхуд бу ломакон бағрига қулаб тушмаслик учун жон-жаҳди билан уни бу жарликка итараётганларга қарши курашмоғи, нафақат курашмоғи, балки енгмоғи шарт.

Ҳамма замонларда империяларнинг, босқинчиларнинг таназзули миллий ўлимни ўз сиртмоғидагиларга тадбиқ қилиш лаҳзаларида рўй берган.

Бир замонлар шу юрт тупроғида от сурганлар бежизга "Бу халқни тарихидан, маънавиятидан, урф-одатларидан жудо қилсанг, бас", дея бот-бот такрорлашмаганди. Бу даъватлардан "миллий ўлим"нинг ҳиди анқиб турарди. Оқибат, миллатни шу хилда ўлдирмоқ истаганларнинг ўзи, ўзлари қазиган чоғга гурсиллаб қуладилар.

"Ҳаётнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу", деганларидек, қоронғуликдан чиқишда шахснинг роли бениҳоя каттадир.

Бир донишманднинг: "Яшамоқ, мунча йил еб-ичмоқ, мансаб ва пул деб ўлиб-тирилмоқ, бўш вақтларда мудраб, пашша кўримоқ ва кўнгил кўчасига кирмоқ эмас. Бундай ҳаёт ҳар қандай ўлимдан ёмон, бундай одам эса ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир.

Яшамоқ — бу ҳис этмоқ, фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир. Бизнинг туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмун қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки, биз шу қадар кўп яшаямиз. Бундай ҳаётнинг лаҳзаси майда-чуйда ишлару бир чақага қиммат ниятларни деб руҳсиз, мудраб ўтказилган юз йилдан мазмунлироқдир. Изтироб чекиш қобилияти роҳат қилиш қобилиятини шарт қилиб кўяди. Кўз ёш тўкмаганлар қувонмайдилар. Изтиробни билмаганлар роҳатни ҳам билмайдилар", деган сўзларин эслайман.

Мамлакат раҳбари "одамнинг руҳи бақувват бўлиши керак" деган гапни кўп такрорлайди. Ҳақиқатан, руҳи бақувват инсон, ҳамма нарсани руҳан забт этади, ҳар қандай кучдан устун келади, ҳеч кимга тобе бўлишни истамайди. Ана шундай яшашнинг ўзи ҳаёт, демакдир.

Алломамаларимиз сўзлагандай, "бундай ҳаёт, инсоният сарвари, намояндасига айланган инсонларгагина насиб қилади. Бундай одамлар бир кишигамас, умумга мансуб бўлган одамлардир. Чунки ана шу одамлар ҳар доим, ҳар қачон халқнинг, миллатнинг ҳам жисман, ҳам маънан қуршовида яшаб келган. Ва уларнинг нури, маёқ бўлиб денгиз пўртаналарида чўкиб кетмасликлари учун кўналға вазифасини ўташган".

Айнан шундай шахсларнинг халқ ичидан ўсиб чиқиш жараёни ҳам сирлидир. Ҳақли савол туғилади. Бундай улуг зотларни юксакликка кўтарилишида, у яшаб турган заминни роли қай даражада бўлади?

Бу савол ҳали-ҳануз бизнинг тарихчиларимиз, тиббиёт вакилларию ижодкорларимизнинг хаёлларига келмаган. Умуман, бундай ҳақли савол борлигини ҳам билишмайди. Бу савол юзлаб йиллардан буён ўз жавобини кутиб яшади. Мушоҳада қилишга ҳаракат қиламиз.

Серҳосил, семиз, пўрсилдоқ ерда ўсган дарахтларнинг танаси анча мўрт, тез синишга мойил бўлади. Ана шу тупроқда туғилган гўдак ҳам худди шундай нуқсонлардан холи бўлмайди. Қолганини чуқурлаштириш, яъни гўдакни шакллантиришни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламиз.

Тепаликлари тоғларга туташиб кетган заминда чайир, жуда қаттиқ, ҳар қандай тошларни ёриб чиқувчи дов-дарахтлар ўсиб чиқади. Шу тепалик ва тоғларда туғилган болалар эса довюррак, қўрқув-ҳадикни билмайдиган, олисларни чамалайдиган, одамларнинг бошини қовуштирадиган инсонлар бўлиб етишади.

Шундай саҳроларда туғилганлари эса худди саксовуллар мисол (саксовуллар қанча шамол, довул бўлмасин яшаш учун курашаберадилар) қанча саваласанг, шунча бошини кўтариб келаберади.

Салқин, ёмғирли юртларда, майсадай мулойим табиатли, тили-забони ширин одамлар кўп учрайди.

Биз бу мушоҳадаларни яна-яна давом эттиришимиз мумкин.

Хаёлдан ана шу мушоҳадалар сўнгида бир ўй кечади.

Нега бобомиз Темур, Самарқанд шаҳрини пойтахт қилди.

Она заминда ҳеч қачон ғайритабиий ҳодисалар юз бермайди. Ҳар қандай ҳодиса заминнинг биз билмаган ботиний ўзгаришларининг оқибатидир. Агар шундай ҳодисалар юз бериб инсоният бошига кулфатлар келтирса, бу фожиада фақат инсоннинг ўзи айбдордир. Бизнинг онгимизда "табиий офат" тушунчаси хулосаланмаган ҳолатда яшаб келади. Аслида, табиий офатлар ҳам инсоннинг ноҳўя қўйган қадами ортидан дунёга келадигандай. Нега фақш уясига айланган Боғи эрам куйиб кулга айланди? Нега инсон яшаши мумкин бўлган юртларда, инсоний қиёфадан чиқиш бошланиши билан ер силкинади ёки ўт-олов, сув балоси ўша юрт халқи бошига минг бир балони солади. Ва оқибат, марказлар, пойтахтлар ўзга ерларга кўчирилади. Тасаввуримизда Темур ҳам бежизга пойтахтни Самарқандга кўчирмагандай. Ундан олдинималардир содир бўлиб, она Туркистоннинг энг тоза гўшаси Самарқанд бўлиб қолгандай туюлади, кишига. Чунки тоза ҳаволи юртда инсон жисмини тез уфунат қопламай, бу ҳолат унинг маънавий оламини ҳам тозаришига олиб келади.

Ана шундай хаёллар ила жамиятимизда юзлаб йиллардан бери сурункали касалликка айланган бир иллатнинг келиб чиқиш сабабларин топгандай бўласиз.

Кечаги чор истилочилари босқинига назар ташласангиз, қайси шаҳар урушсиз, қайси шаҳар, қалъа жон бериб жон олганлигидан ҳам Туркистон ўлкасидаги емирилган нуқталарни яққол кўрасиз. Мана шу тарихда ҳам кечаги куннинг нури, нурсиз гўшалари аниқ кўзга ташланади. Бу ҳам ўша юртдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий кўзгуни шундай кўз олдингизга келтиради.

Жуда ақли, жуда олисни кўра оладиган шиор ўртага ташланди: "Туркистон — умумий уйимиз". Бу шиорни ўртага ташлаган инсон қалбида, бизнинг хаёлларимизга бугун келатган ўйлар шарпаси аллақачон ўз хулосасини топган эди.

Сафнинг олди ҳамма замонларда ҳам энг хавфли, энг фожиали, энг хатарли бўлган. Шу боис ҳам урушларда жиноят қилганларни "қонинг билан гуноҳингни ювасан" дея сафнинг олдига ташлашган. Шунда у ё қон билан гуноҳини ювиб ҳалок бўлган, ё яна бир жиноятни бўйни-

га илиб ортга чекинган. Чекинган жойда ҳам уни ўлим кутарди.

Харбийларда бу бир дивизия, батальон, рота, взводдаги ҳол. Бугун бошли мамлакат халқининг олдида юришни бир тасаввур қилиб кўринг. Урушда саф олдидан ортга чекинса, минг ёки икки минг инсон қисмати хавф остида қолади. Миллат, халқ олдида бораётган йўлбошчи ортга бурилса, қандай фожиа рўй беради. Бу қалтис, мудҳиш вазиятни ўйлашинг билан жисмингга титроқ киради. Чунки бу бурилиш — бутун бошли халқнинг қирилиб кетиши, миллат сифатида ломакон қаърига улоқтирилиши билан якун топади. Ортда халқ, миллат, ватан борлигини ҳис қилиб яшаш ва мағрур йўл бошлаш кўп ҳолларда тоғу тошларни ёриб чиққан дов-дарахтли юрт фарзандлари чекига тушгандир.

Биз ботиний мушоҳада қилганда, албатта шу хулосага келишимиз табиий бўлиб туюлади, кишига.

Кўпчилик, айниқса, сафда бирлаша олмаганлар ана шу ҳақиқатни тушунишни исташмайди. Аммо юрагининг қат-қатида бир жон безовта бўлиб туради, аммо у безовталикнинг нималигини билмасдан ўша сафда тура олмаган сафдошларин паллапартиш қадамларига ўзларининг қадамини мослаб боради.

Паллапартиш ташланган қадамлар саси ҳеч қачон бир зарб овозига айланмаган, шу боис бирининг чакмонини ечиб олганга, иккинчиси қуллуқ қилиб ўз ихтиёри билан яланғоч қолган.

Қоронғулик қаърида кетаётган бу оломоннинг йўлига нурафшон ёғду тушиши билан, бирдан кўзлар қамашиб, улар бир-бирини танисмай қолиб адашдилар. Кейин, кейин ана шу уфунат босган сафларига неча-неча асрлардан буён бундай нурафшон ёғду тушмаганлигини билиб қолишиб, бирлашдилар.

"ДАРДЛАРИМНИ КИТОБЛАРГА ТЎҚДИМ ЙИҒЛАБ"

Бугун дардкаш, дилкаш, саксондан ошган шоир-ёзувчи Маҳбуб Ҳабибнинг "бир келиб кет", деган даъватидан йўлга тушганман.

Автобусда кетаяпман, бобони ўйлайман. Ёши саксондан ошган, ҳамон тиниб-тинчимайди. Бор-йўғи мактабда етти йил таҳсил кўрган. Қолган сабоқни 33-йиллардаги очарчилик, 39-йиллардаги қатағон, 41-йиллардаги катта уруш берган.

Сўрайман:

— Сизни ҳам тиниб-тинчиган кунингиз борми? Энди кексаликнинг ҳам ўзига яраша гашти бор, дейишади. Чоллар чойхонага чиқишади, ул-бул танишникида йиғилишади. Сиз эса шу боғдан на қишда, на ёзда чиқасиз?

— Болам, мен ўзим учун ҳам, ўзгалар учун ҳам ишлашим, шеърлар, ҳикоялар ёзишим керак. Чунки, бу мен томондан ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Сўзсиз, эътирозсиз жим тинглагандим.

Билмадим, ҳамон билолмайман. Мен ўз тенгдошларимдан жуда тез зерикаман. Балки бу отамнинг болалигимда берган ўғитлари таъсиридир. Отам: "Болам, ҳеч қачон ўзингдан кичик, ўзинг тенгилар билан ошно бўлишга ҳаракат қилма. Дўстларинг ўзингдан ўн-ўн беш ёш катта бўлса, улардан бирор нарса оласан, уларнинг хусумати ҳам зарарсиз бўлади", дерди ихлос билан.

Ана шу отам ўғитлари таъсириданми, тенгдош дўстларим йўқ. Борлари ўн, йигирма, Маҳбуб бобога ўхшаганлари эса қирқ ёш мenden улуғдирлар.

Кейинги йилларда бу ўғитнинг нақадар тўғри эканлигини чуқур ҳис қила бошладим. Чунки тенгдошлар дўстлигида, истамаган ҳолатда бир-бирига нисбатан худбинлик, ким ўзарга бошланган ўйин куртаклари барг ёзади ва охиروқибат табиий равишда бошланган бу ўйин ҳасадга ва сўнгида душман бўлиб икки инсон орасида қайта туғилади. Оталар, оналар кийдирган дўстлик чопонлари қайларгадир улоқтирилади.

Аслида ҳам дўстлик манфаатлар тўқнашувигача бўлган жараёндир.

Бу тушунчанинг давомийлиги эса икки инсон бир қисматни бошидан кечирган дамларда шаклланган. Бундай шаклланишлар кўпроқ уруш даврларига тўғри келади. Ва ўша лаҳзалардаги айрилиқлар дўстликнинг давомийлигини сақлаб қолади.

Кекса кишилар билан ёшлар орасидаги муносабатлар мутлақо таскаридир. Неча-неча ўнлаб йилларнинг бор кўргулигу қувончини татиб кўрган инсон ўзидан йигирма-ўттиз ёш кичик укаларига, фарзандларига бир меҳр билан қарашади. Гар навқирон йигит бир лаҳза унинг кўнгил кўчаларига эҳтиром билан нигоҳ ташласа, кексалар албатта кучоқ очишади.

Шу боис, улар орасида ҳар доим самимий маслақдошлик, елкадошлик, садоқат илдизлари бақувват бўлиб ўса бошлайди.

Менинг дўстларим, маслақдошларим худди шундай одамлардир: Улар билан зерикмайсан, ҳаёт сабоқларини олаберасан, рақсга тушаётган тенгдошларинг сир-асрорларин билиб бораберасан. Улардан кекса, улардан доно, улардан билимдон бўлиб қоласан. Яшаш, унинг мазмун ва моҳияти ҳақидаги ўйлар, қарашлар анча олдга кетиб қолганлиги сабаб ҳам ҳаётнинг илк булоқлари шарбатини биринчилардан бўлиб ичасан.

Кексалар ҳар доим, биз тан оламизми ёки йўқ, ҳаёт йўлида йўлчи юлдуз, маёқ, қўнолға вазифасини ўтаб келишган ва бундан кейин ҳам ўтайберади.

Мен бугун дардлашмоқ истаган Маҳбуб Ҳабиб ҳам худди шундай отахон инсон.

Аслида бугунги кун безовталигин, бугуннинг қувончию ташвишини, озодлик қандай неъмат эканлигини тушуниб етишни истамаётганлар, кечаги тузум фарзандларидир. Шу боис, ёру биродарлар айтаётган тўсиқлар, қарама-қаршиликлар айнан қирқ билан олтмиш ёш оралигида жуда чуқур илдиз отган. Чунки улар, тузумнинг ҳавоси сўриб олинган оралигида боболар овозини, дардини, аламини эшитмаган ҳолда шу жамиятнинг соф маҳсули бўлиб туғилганлардандир.

Айни шу ёшдагилар социализмнинг жон томиридан озуқа олишди. Бу тузумдан илгари боболаримиздан мерос бўлиб қолган бой меросимизнинг булоқлари сувидан бахраманд бўлиша олмади, орада минглаб йиллик кўприклар қулаб, боболар билан ана шу ёшдагилар орасида улкан жарлик ҳосил бўлганди.

Ўз аждодларидан ажралиб қолган тўда қаерда туз ичган, кимнинг аравасига минган бўлса ўшанинг қўшиғи-

ни айтиши табиий ҳолдир. "Отанг ҳам, онанг ҳам ўзим-ман", деб бир неча ўн йиллар қаршисида турган отанинг ўтайлигини ким ҳам тан олади.

Ёши саксон, тўқсондан ошганлар эса аждодлардан мерос қолган авлоддир. Улар бизга қараганда озодлик, мустақиллик қанчалар муқаддас маъбуд эканлигини чуқур ҳис қилишади. Улар шу кунгача оч-тўқлигини, бахтли-бахтсиз эканлигини билиб-билишмай бу ёруғ олам билан видолашиб боришди.

Маҳбуб Ҳабиб ҳам ўшандай боболарга қисматдош инсон. Бундан бир йил муқаддам Гулистонга борганимда, мени кўриб қанчалар хурсанд бўлганди. Озодликни қайтариб олган Президентимизнинг жонига омонлик тилаб, ўзининг ўтмишидан бир шингил ҳикоя қилганди:

Сенлар бутуннинг қадрини билмайсанлар. Ўша учун ҳам бақриб-чақриб, кўзга тўтиё қилиб суришларинг лозим бўлган янги тузумдан қийиқ ахтарасанлар. Ўзларинг Сибирда бўлганларингда, очарчиликни кўрганларингда, қизил аскар пошналари остида топталганларингда, бу тузумга ўзгача, кўзда қувонч ёши билан қараган, Яратган эгамга минг бора шукурлар айтган бўлардиларинг.

Ўша шармандали, фожиали замонни кўрмаганликларинг учун ҳам юзга сапчийсанлар. Ҳай, болалар, кўзларингни каттароқ очиб, боболарингни тингланглар. Ўшанда бу тузумни қанчалар улуғ, шодиёна байрам қилиш лозимлигини англаб етасанлар.

Мана, мени ёшим саксондан ошди. Ота-онамни қизиллар қандай хўрлашгани ҳамон кўз олдимдан кетмайди, дея беихтиёр шеър ўқий бошлаганди:

Очарчилик эди, тинчмасди замон,
Ўша ҳолим эслаб, ўртангум ҳамон.
Чора излаб келдим қўшним уйига,
Зор бўлиб бир бурда ноннинг бўйига.
Ҳолинг қандай, дея сўрамайди — у,
Рангу рўйимга бир, қарамайди — у.
Чиқиб кетдим умид ипларин узиб,
Очликдан, хўрликдан кўнглимни бузиб.
Чидамоқ мумкиндир, етмаса ҳам нон,
Хўрликка чидамас, экан ҳеч инсон.

Бобо жим қолди. Қалин қошлари учиб-учиб тушди. Бел-боғи билан юзларин артди. Унсиз, сассиз йиғлар эди у.

Овутмоқ истадим. Гапларим узук-юлуқ чиқди. Ўзи бир титроқ овозда сўзлай бошлади:

— Ўттиз учинчи йили эди. Қишнинг январь ойи. Уйларнинг ойналари йўқ. Туйнуқлар бор. Ҳаво жуда совуқ бўлганлиги учун туйнуқларга латга-путга тиқиб қўйганмиз.

Тун ярмида эшик зарб билан урила бошлади. Ўрнимдан турмоқчи бўлгандим, отам:

— Ўзим очаман, — деди. Эшик очилиши билан совуқ ҳаво ичкарига ўрлади. Совуқ ила олти киши уйга бошлашиб киришди. Отамни ҳай-ҳайлашига қарамай, устимиздаги, тагимиздаги кўрпаларни астарини йиртишди-да, ичидagi пахтасини олишиб, ташқарига чиқишдилар. Ҳеч биримиз тунги меҳмонларга бирон оғиз гап қила олмадик. Бу ҳангомадан ўсал бўлиб, ўзини йўқотиб қўйган отам:

— Булар кимлар, болам, — деди менга ўтирилиб. Мен уларнинг ичидан фақат бир кишини таниб қолгандим. У ҳам бўлса ён қўшнимиз Қурбонча батрак эди. Ўша вақтлари советларга ўтганларни "Батрак" деб аташарди. Отамнинг ғарибгина саволига:

— Қўшнимиз Қурбонча батракни танидим, бошқаларини билмайман, — дедим, совуқдан дир-дир титраб.

Отамнинг кўзлари боғлоғлиқ бўлмаганда ҳаммасини танирди. Ўзи бундан бир кун илгари бор топган-тутган бойлигимиз — икки кило майизимизни бозорга олиб бориб сотиб, ўрнига буғдой олиб келамиз, дея ота-бола йўлга тушганимизда, шундай бозорга бир чақиримлар қолганда йўлда колхоз актипи чиқиб:

— Қаерга, нима олиб кетаяпсанлар, — дея отамнинг кўлидаги тугунни ерга улоқтирганда отам:

— Нима қиляяпсиз. Буғдойга алиштириш учун бозорга олиб бораяпман. Уйда ҳеч нарса қолмади, — дея кўлига ёпишганда актип отамни итариб юбориб, бошинг-кўзинг демасдан, қамчи билан савалаб қолди. Қамчини бир учи кўзига теккан экан, унинг зарби кўзни соққасидан ситиб чиқариб юборди. Афт-ангори қип-қизил қонга бўялди. Актип эса отига минди-да, бизни шу ҳолатда ташлаб кетди.

Судралишиб, етаклашиб уйга келдик. Отамнинг аҳволини кўриб, онам зор қақшади. Қани энди кўз ўрнига тушса.

Ўзимиз шундай хор аҳволдамизу, бу Қурбонча батракининг қилган иши, ўлган устига тепгандай бўлди.

На устимизда, на тагимизда кўрпа бор. Шунда отам бир ихраниб ўрнидан турди. "Фалакнинг бундай кўргуликлари бормиди", дея титраб-титраб, қақшаб-қақшаб йиғлаб юборди.

Туни билан биз болалар онамнинг бағрида, қолганларимиз отамнинг бағрида тонгни илҳақ кутдик. Тонгга бориб отамнинг ҳарорати кўтарилди, алаҳсирай бошлади. Отамнинг бундай аҳволидан кўрқиб қолган онам у кўшниникига югурди, бу кўшниникига югурди. Ҳеч кимдан нажот бўлмади.

Худонинг раҳми келдими, отамни кўшни қишлоғлик Ҳайдар ўртоғи келиб қолди. Воқеани билгандан сўнг, менга қараб:

— Косани ол, — деди. Косани олгандим.

— Сий, — деди. Кейин ўша пешобни отамни баданига латта билан суриб чиқди. Юзларига ҳам сурди. Уйда қолган пўстакка отамни ўради. Кейин устига кигиз ташлаб:

— Бир оздан сўнг, ҳарорати тушади, — дея кутди. Ташқарида эса эшшак ўлдирад аёз эди.

Ҳа, кўп ўтмай отам:

— Терладим, ҳамма томоним ҳўл бўлиб кетди, — дея кигиз ичидан овоз берди. Ҳайдар бобо секин-секин кигизни очиб, отамни ич кўйлаklarини алмаштирди.

Шу-шу, бобонинг янги муолажаси бир неча кун такрорланди. Отамга куч энди. Кўз оғриқлари ҳам сусая бориб, тунлари ингранмайдиган одат чиқарди.

Биз болалари отамни яхши бўлаётганлигидан хурсанд, онам эса Ҳайдар бобонинг жонига омонлик тилар эди.

Маҳбуб бобо бир оз тин олиб:

— Бизларни беш гектар ерда узумимиз бор эди. Отам, уч ака-укаси билан ўша йили қаттиқ меҳнат қилишди. Шундай ҳосил бўлдики, йиғиб адо қилиб бўлмас эди. Аммо шундай хурсандчилик кунларнинг бирида боғимизга узун мошин, йигирмата аёл билан меҳмон бўлиб келишди. Ҳеч кимдан сўроқсиз, уч кун ичида ҳамма узумни машинада

ташишиб, бизга бир сўм ҳам бермасдан, хайр-хўшни на-
сия қилиб кетишди.

Шундай пишиқчилик даврида дастурхонимизда нон
йўқ эди. Э-а, кейинги дарбадарлик, очлик, қаҳатчиликни
сўрама. Бу бадном тузум нафақат жисмоний, балки ми-
янгдаги хаёлларингга, урф-одатларингга ҳам қора пан-
жасини боса бошлади.

Хатто одамларни ўз фарзандларини мусулмон қилишга
ҳам юраги бетламай қолганди. Шу боис болаларини қўли-
ни ҳалоллаш учун ўз уйларида 40-50 чақирим узоқлик-
даги даштларга олиб бориб, қўлларини ҳалоллаб, беш-
олти кун ўша томонларда фарзандлари соғайиб кетгунча
юришиб, ортига қайтишарди.

Худо, деган сўзни қўятурайлигу, миллий либосларини
кийиб юриша олмас эди.

Мен бор-йўғи еттинчи синфгача ўқиганман. Қоҳорзо-
да исмли домламиз бўларди. Бизларга адабиёт фанидан
сабоқ берарди. Яхши шеърлар ёзарди. Болаликдан шеър-
ятта ихлосим бўлганлиги сабаб, бир куни домламиздан:

— Шеър ёзиш учун нима қилиш керак, — дея дарсда
сўраб қолдим. Домла бир сўз демади. Аммо менга бир
лаҳза тикилиб турди-да, ҳассасини юқорига кўтариб қўйди.
Шунда, домланинг бу ҳаракатидан, устоз мендан хафа
бўлди, деган безовталиқда, дарс тугаши билан ортидан
югурдим-да, етиб олиб:

— Домла, мен сизни хафа қилган бўлсам, кечирасиз, —
дедим. У менга синовчан нигоҳ ташлаб:

— Болам, мен сени саволингга синфдошларинг ораси-
да жавоб бера олмасдим. Чунки шоирлик ёлғиз худодан.
Худо берган истеъдод бўлмаса, уни меҳнат билан яратиб
бўлмайди. Ўша истеъдодга меҳнат ёрдамга келса, албатта,
улуғ шоир бўлиш мумкин, — дея елкамга қўлини ташлади.

У тузум хатто одамларни тилини ҳам кесиб ташла-
ганди. Сенлар ўша кунларни кўрмаганликларинг учун
ҳам олдиларингдан оқаётган жаннат сувининг қадрига
етмаяпсанлар. Бу истиқлолни ота-боболаринг кўрмаган.
Бу кун — миллат, ватан кушандаларининг таназзули
бўлган кун. Миллатни, ватанни эса энг қувончли, энг
шодиёна кунларидир. Асло бу сўзларим ёдингдан чиқ-
масин!

Кейин чол шивирлагандай:

Етиб келдим, дўстлар бугун саксон ёшга,
Бу ёшпимда не гурбатлар тушди бошга.
Ўтди кунлар ҳасрат билан, алам билан,
Лекин ошно бўлдим доим қалам билан.
Саксон ёшда қисматимни олдим илғаб,
Дардларимни китобларга тўқдим йиғлаб.—

дея шеърнинг давомини ютиб юбориб, ўрнидан ихраниб турганди.

... Ҳа, тақдир уларга ёруғ кунларни очмагани рост эди. Бугун мени нега сўроқлади экан?

Ҳовлиси эшигидан мўралаганимда, чол қандайдир юмуш билан банд эди. Букланиб олиб нималаргадир куй-маланарди. Овозимни эшитганда бир оз каловланиб қар-шисида турганлигимга ишонқирамай, таниганда, олдим-га келди.

— Сенмисан, — дея кучоқ очди.

Ҳовли тўридаги чорпоёга бошлади.

Юзларга фотиҳа тортилгандан сўнг, ўсиқ қошлари остидан олмосдай ялтираб турган кўзларини менга тикиб:

— Ўзим чақирмасам, "бир бобой бор эди", дея хабар ҳам олмайсан. Ишларинг яхшими, болаларинг соғ-омонми? — Мени соғ-омон, дегандай тасдиғимни эшитиб: — Унда яхши. Ҳозирги кунда энг катта туман бойлик, атроф-фингдагиларни соғ-саломатлиги, ишларининг ривожи. Қолганлари ана шу икки бойлик орқасидан эргашиб келаберади.

Чолнинг негадир руҳи баланд эди. Ундаги бундай ўзгариш боисини сўрайман.

— Э-э, қандақанги ёшларсилар. Сувга тушган бўлкадай, бир жойда ҳалиям ялпайиб ётибсанларми? Қандай ўзгаришлар бўлаётганлигидан худди хабарларинг йўқдай.

Биласанми, менга ер берди. Ўнлаб йиллардан бери арз қилмаган ташкилотим қолмаган эди. Аммо ҳаммаси пати кўқиган товукдай бирон-бир жўяли гап қилишмасди. Мана, бугун ер олдим.

Бобойга ер нимага керак бўлиб қолди экан, деган савол мени қийнайди. Чол эса тўхтовсиз, хурсанд гапиришда давом этади. Ахийри ер нимага кераклигини сўрадим.

— Ерми, ерга боғ қиламан, — деди дастурхон устидаги нон урвоқларини бир ерга тўшлаб.

Қандақа боғлигига тушунмай:

— Боғ сизга нимага керак бўлиб қолди, — дейман. Бу ёғидан у ёғи яқин қолганлигини бехос, билмасдан сездириб.

Чол ўрнидан сапчиб турди. Менинг гапимга ўхшаган эътирозни кўп эшитганлиги шундай нигоҳида ошкор эди.

— Хотира боғи, — дейди у ён-бу ён бориб келиб. Кейин яна сўзида давом этиб: — Мен урушда бўлганман, биласан-а? Урушда ўн олти миллат вакили билан жанг қилганман. Ўн олтита ўртоғимдан ажралиб қолганман. Улар мени жуда яқин, жонажон ўртоқларим эди. Олдинлари унчалик безовта бўлмасдим, кейинги пайтларда тушларимга кириб чиқишади. Менга тинчлик беришмайди. Тунларни тонгга улаб юбораман. Юр, буёққа, — дея у ўрнидан туриб йўл бошлайди. Ортидан эргашаман. Шундай ҳовлининг ён томонига бурилиб, кенг майдонга чиқамиз. Ўн беш сотихча ер темир панжара билан ўралган. Майдоннинг ўртасида доира шаклидаги темир, унинг уст қисми икки метр ораликда доира шаклида қилиб ўйилган. Санай бошлайман, ўн олтита эди.

Чол мени бу антиқа темир ҳалқасига қараб турганлигимни кўриб:

— Мана шуларга бу йил гул экдим. Баҳорда кўрасан, ҳаммаса ял-ял очилади. Қолган ерларга дарахт экдим. Атроф дарахтзор, бу ер гулзор бўлади, — дейди кўзлари порлаб. Мени ҳайратланганлигимни кўриб, боладай қувонади. Бобонинг хурсандлиги менга ҳам кўчди.

— Бу, зил-замбил темирни қаердан топиб келдингиз, — дея сўрайман Шунда у:

— Бу темир "Оқ олтин" туманида, ташландиқ бир ерда ётган экан, тракторда судратиб олиб келдим, — дейди қилган иши ўзига хуш ёқиб.

Ҳақиқатан бобой боғ учун кўп ташвиш қилганлиги сезилиб турарди. Ер кафтдай текисланган, ниҳоллар тартиб билан экилган, чор-атрофига чиройли панжара қилинганди.

Чол яна нимадандир қаноатланмади шекилли, мени кўлимдан ушлаб, ёнимиздаги хонага бошлади.

Хона ичида катта темир доскаларга шеърлар битилганди.

Ўқий бошлайман:

АРМОН

(Ҳалок бўлган аскар монологи)

Ўтирдинг ёнимда хурсандман бундан,
Сафдош, сенга раҳмат айтганим шундан.
Юргимда оқмоқда онам кўз ёшлари,
Марҳумман, тириклар мени ёдлашар.
Фашист ўқи қайтишга бермади имкон,
Ғалабага етолмадим шул дилда армон.
Бутун орзуларим йўқ бўлди афсус,
Атрофим зим-зиё, қалбимда йўқ ҳис.
Ярадорлар билан қолдим ўрмонда,
Онамни эсладим ёниб армонда.
Бегона ерда мен ҳалок бўлганда,
Ёлғиз эманлар йиғлар азамда.

Сўнги сатрларни ўқиб бўлишим билан, чол бир илтижо билан "ҳамдардимсан" дегандай алпозда тикилади.

Унинг елкасидан кучаман. Худди шу меҳрни кутгандай бир тутам бўлиб бағримга сингиб кетади. Беихтиёр хаёлимда пойтахтимизда бунёд этилган "Хотира ва қадрлаш майдони" кўз олдимда бор салобати билан намоён бўлади. Майдонга кириб боришингиз билан қаршингизда шаҳид кетган ўғлини, ёрини бир умр кутган маъюс, мунгли она, аёл сиймосига нигоҳингиз қадалади. Икки ёнда миллийлиги шундай устуну вассаларида уфуриб турган, ҳар бир вилоятдан урушга кетиб ортга қайтмаган боболаримизнинг исм-шарифлари ўйиб ёзилган доскалардаги ёзувларни бир-бир ўқиб, оғир, оғриқли ўйлар ҳаёлларингни чулғайди. Шунча йиллар қоронғу гўшаларда сақланган боболаримизнинг исм-шарифлари орадан элик тўрт йил ўтгандан сўнг ёруелик юзини кўрди.

Бу майдонни муқаддас қадамжога айланиб қолганлигини кетма-кет, тинимсиз кириб келаётган одамлар оқимидан ҳам билса бўлади. Мункиллаб қолган кампирлар, соддадил боболар, мағрур, қадамларидан ўт чақнаб турган йигит-қизлар, ҳаммасининг нигоҳида ўтмишга,

оғриқли кунларга бир назар, шу улуғ ишнинг бошида турган инсонга юракда бир эҳтиром мужассам эди.

Юрт сарбони нақадар юксак орзулар билан яшаётганлигини ҳис қиламан. Миллионлаб одамлар хаёлига келмаган бу ўйни, қаршимда турган, уруш кўрган одамлар чуқурроқ сезишини бехос англайман.

— Ана шу шеърни гулларнинг ўртасига қўймоқчиман, — дея мендан маслаҳат сўрагандай бўлади. Чолнинг гапидан руҳим кўтарилиб:

— Жуда тўғри қиласиз. Ҳақиқатан гулга айланган дўстларингизнинг ҳаммасини армони ана шу шеърда мужассам бўлибди, — дейман.

Бошлашиб ҳовлига чиқамиз. Чол ўзини қўярга жой топа олмай, менга ўгирилиб:

— Сен мени уйимга келиб, уйимдан кетасан. Юр, бир айлангириб келай. Бизни шаҳарни бир томоша қилгин, кейин меҳмоним бўласан, — дейди менга эътибор бермасдан. — Сени келишингни билиб машинани калитини ўғилларимдан беркитиб қўйганман. "Ота, адашиб кетасиз. Ҳозир кўчада машиналар кўп", дейишиб машина минимизга рухсат беришмайди. Сен ёнимдасан-ку, бугун адашиб кетмаймиз, — дея ҳовли бурчагида турган машина томон йўл бошлайди.

Катта, равон, текис кўчалар. Чор-атрофда янги услубда қурилган улкан бинолар. Шундай қаршимизда салобат тўкиб турган бино қаршисида бобой машинани тўхтатди. Яёв, бино томон юра бошлаймиз, шунда у пешонасига қўлини тираб:

— Бу бино қурилмасдан олдин, шу ерда нима борлигини биласанми? — деди худди мен шу ерликдай.

— Йўқ, — дейман жилмайиб. Шунда чол менга ноўрин савол берганлигини пайқаб:

— Хотира чатоқ-да. Сен қаердан биласан. Бу ерларни мен биламан-да, мен, — дея юзига қувонч ёйилиб: — Татарларни уйини биласану, кичкина-кичкина, пасқам-пасқам уйлар. Ўшандақа уйлар эди. Ҳаммаси бузилиб, уларга бизнинг ёнимиздан чиройли-чиройли уйлар қуриб беришди. Бу бино эса "Катта бозор" деган бино. Ичига кирсанг, одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор. Олдинлари магазинда бир неча хил мол бўларди. Бунда

хаммаси. Керакли нарсани барчасини шу ердан харид қилиб кетаберасан. Хўш, қани айт-чи, қайси зомонингда шундай бинолар қурилган. Қара, бу бинонинг гўзаллигига.

Ҳа, ҳақиқатан, бино жуда чиройли қурилганди. Бошлашиб ичкарига кирамиз.

"Катта бозор"ни томоша қиламиз, бино ичи ҳақиқатан киноларда кўрсатиладиган бинолардан фарқ қилмасди. Бошлашиб кўчага чиқамиз, чол пидираб йўл бошлайди. Ортидан эргашаман. Қаршимизда жуда улкан бино пайдо бўлади. У менга ўтирилиб:

— Бу Спортчилар уйи, — дейди билафонлигидан ғурурланиб.

Ташқарисидан бино, катта мажмуа эканлигидан далолат беради. Бинонинг ён томонидан ичкарига кирамиз. Баҳайбат иншоот ичида қурилиш ишлари кетарди. Чол менга:

— Бу бинолар тўп ўйнайдиган бино, буниси сувда сузадиган, мана бунисида кичкина тўп ўйнашади, — дейди теннис кортини кўрсатиб.

Бир-бир қурилиш ишлари кетаётган иншоотларга разм ташлайман. Бу иншоотларни қуриш учун қанча меҳнат, қанча пул сарфланганлиги ёдга тушади. Хаёлимга тожик дўстимнинг, "сизларда қурилишлар бўлмоқда, бизларда вайрон қилишмоқда", деган гаплари келади. Ҳа, ҳақиқатан, мамлакат қурилишлар майдонига айланган эди.

Чол билан бошлашиб, ўнга яқин қурилган, қурилаётган биноларни томоша қилдик. Бобой худди ҳаммасини ўзи кураётгандай хурсанд жилмаяр, менга бир хуш кайфиятда нигоҳ ташлар эди. Ундаги бу хуш кайфият менга ҳам кўчган.

Инсон ибтидосидан бошлаб улуғ ишларни қилишга ҳаракат қилган, баъзан шу ҳаракатларга йўл очилиб, улاردан қолган кошоналар, фалсафий асарлар, дунёга таътигулик буюк кашфиётларнинг гувоҳи бўлганмиз. Баъзида юзлаб йиллар таназзул ботқоғида қолиб, маънавий мажруҳлик, тараққиётдан юз ўтириш, ихтирою кашфиётчи, олиму фузалоларнинг юртдан бадарга қилинганлигини исботини, тап-тақир чўлларга айланган шаҳарларда, қирғ-

инлардан озор чекиб дод солган халқнинг бурдаланган овозларида кўрасиз.

Хаёлларимни бўлиб бобо сўзлай бошлайди:

— Ношукур одамларни кўрсам, жоним бўғзимга тикилади. Нима эмиш, "ҳозир бизни шаҳарга қурилиш керакмасмиш". Бундай одамлар мияси бузуқ одамлар. Улар эзгу ишларга ҳар доим ҳам қарши бўлиб келишган, бундан кейин ҳам униб-урчийберади. Мана мен, бу шаҳарда эллик саккизинчи йилдан бери яшайман. Шу йиллар ичида битта-иккита ҳукумат биноларини айтмасанг, ҳаммаси татарча уйлар эди.

Энг қатта бино, мана бу театр биноси. Бу бинода қачон спектакль қўйилиб, одамлар лиқ тўлганлигини эслай олмайман. Фақат савлати бор, холос.

"Ҳозир қурилиш керакмас", деганларга айтар жавобим, айна ҳозир қурилишлар, чиройли-чиройли, одамларни кор-қолига ярайдиган бинолар жуда-жуда зарур.

Уларнинг даввосича, бу қурилишлар, жуда қўшлаб ташкилотларнинг пулини олиб, камбағал қилиб қўяётганмиш. Билсанг, шу ташкилотлар бой бўлиб ҳам ўнлаб йиллар яшади. Аммо бирон-бир бино қуриб, қойиллатиб қўйган жойи борми? Йўқ.

Агар шу пуллар бинолар қурилишига ишлатилмаганда ҳам ўша ташкилотларда ҳеч бир ўзгариш бўлмай, қайсидир мешчаннинг томоғидан ўтиб кетган бўларди. Бутун ул-бул томонда сасиб юрганлар ҳам айнан мана шу жигилдон бандаларидир.

Қурилган нарса қолади. Уни ҳеч ким талон-торож қилиб кета олмайди. Бу бинолар тушган нигоҳларга қувонч бағишлаб, ҳар доим халқнинг яхши-ёмон кунларига ярайдди.

Мана бу шаҳарни олдинги пачоқ шаҳар билан солиштириб бўладими. Ҳеч қачон!

Болам, шундай ёруғ кунлар олдиларингга поёндоз бўлиб тўшалдики, бу куннинг ҳар бир лаҳзаси сенларнинг етмиш томирларингга қон бўлиб оқмоғи керак. Боболаринг, момоларинг, оталаринг, оналаринг учун ҳам яшашларинг, яшаганда ҳам иштиёқ билан, завқ билан, бунёдкорлик ишлари билан яшамоқларинг даркор.

Мана сен, шу йиллар ичида, бугунги кунимиз ҳақида нималар ёздинг? — дея менга савол назари билан боқадди. Нима деб жавоб беришни билмай, елка қисаман.

Жаҳли чиқиб:

— Мен саксон ёшда шу кунларни улуғлаб шеърлар битсаму сен бир сатр ҳам ёзмаган бўлсанг. Бу қандай гап. Уят эмасми. Афсус-афсус, — дея бошини чайқайди. Чолнинг қаршисида ўтиришга эзилиб кетаман. У ҳақ гапни сўйлар эди.

Мамлакатим тупроғининг турли шаҳар ва қишлоқларида бўлаётган буюк ўзгаришлардан кўз юмиб бўлмайди-ку. Шунча йиллар стахановчилар, БАМчилар, турсуноичилар, дея шу юрт ёзувчилари қанча-қанча асарлар битишмади. Совет қурилишига бағишланган ўзга тилдаги асарларни "Буюк асар", дейишиб юз минглаб нусхаларда она тилимизга ўтиришиб чоп қилишди-ку.

Стахановчиларни ёки БАМдаги меҳнат маҳсулининг бизга қандай наф-фойдаси бор эди. Аймо ўша кунларни ҳар бир икир-чикиригача матбуот саҳифасига олиб чиққан, уларнинг шаънига ёстикдай-ёстикдай китоблар бағишлаганлар ҳам бизлар эдик-ку!

Нега бугун жиммиз? Ҳа, чол минг бора ҳақ, ҳақ сўзни айтар эди.

НИГОҲ

Миллионлаб одамлар назарида турган одамнинг ютуғию камчилиги, ожизу кудратли томонларини ҳеч қачон яшириб бўлмайди. Ана шу ўтқир нигоҳлар таъқибда адашмай, эгилиб-букилмай ўз йўлининг тўғрилигини халқ қалбига муҳрлаб кетаётган бу инсоннинг голиб томони нимада?

Беайб парвардигор, деганларидек, ҳар қандай инсонни заиф томонлари бўлиши табиий. Айни шу заифлик ҳамма замонларда ҳам кўп мухолиф кучларга қўл келган. Натижада, ўша заифлик турткиси билан муроса қилиш, хиёнатни хаспўслаш, жиноятни яшириш ҳоллари бўлган. Аммо нега бу инсон ана шу иллатларни ўзига юқтирмасдан, қилич дамидай ўтқир нафас ила эгилмасдан олдга, фақат олдга интилмоқда?

Халқ қалбига кириб бориш ниҳоятда мушкул, оғир-дир. Яна шундай қийин, зиддиятли, четда қоплондай пусиб ётган кучлар "қачон қоқилар экан", дея пайт пойлаб турган бир пайтда.

Жамият тараққиётига, халқ манфаатига зид ишларни қилган одамлар хоҳ у дўсти, хоҳ сафдоши, қариндоши бўлсин, асло кечиришни билмайди. Худди бегона одамлар қатори жазосини олиб кетмоқда.

Ойнаи жаҳондаги маърузаларида мамлакат миқёсидаги иқтисодий жараёнларни шунчалар содда сўзлар билан инсон юрагига қуядики, бундай тушунтиришни академик-олимлар ҳам улдасидан чиқолмаган бўлур эди.

Бугунги кун одамани ишончини оқлаш жуда-жуда оғир. Шундай экан, бир неча йилдан бери халқ назарида турган инсоннинг ўзгалардан фарқли томони нимада?

Болаликдан қолган синчковлик, бу шахс ички дунёсига, қарашлари, ўйларига чуқурроқ назар ташлашга ундар эди. Шу боис, мамлакат Президенти билан боғлиқ китобларни, матбуот нашрларини, олимларнинг фикрларини кузата бошладим.

Сиёсатшунос олим Нарзулла Жўраев шундай ёзади:

"Ислом Каримов — тарихий ва ижтимоий ҳодиса. У мутлақо янги даврнинг, мутлақо янги услубдаги одами. У янги тарихий шароитларда шаклланган, бутунлай янгича ижтимоий-сиёсий жараёнлар таъсирида камол топган, ана шу жараёнларни ўз сафдошлари ва замондошларидан мутлақо фарқли ҳолда фавқулодда зукколик, зийраклик ва донишмандлик билан идрок эта биладиган, уларни журъат ва жасурлик билан ҳал эта оладиган сиёсатчи. У ҳар қандай ислохотларни бутун моҳияти билан англай биладиган, вужудга келаётган воқеа ва ҳодисаларни бутунлай янги йўналишга моҳирлик билан буришга қодир бўлган иқтидорли давлат раҳбари, йирик ва кенг қамровли сиёсатчи. Каримов сиёсати — янгиланиш ва ўзгартирувчилик сиёсати. У жаҳон тараққиётига жиддий таъсир кўрсатаётган мамлакатлар сиёсати билан ҳамоҳанг келадиган, энг илғор тажрибаларга суянган ва бу тажрибаларни янгича шароитларда миллий руҳ ва анъаналар асосида ўз қарашлари билан бойитиб бораётган сиёсат. Каримов сиёсати — қаттиққўллик билан меҳрибонлик, қатъият-

лик билан меҳр-мурувват, талабчанлик билан қатъий интизом уйғунлашиб кетган, халқ дунёқараши ва табиатидан келиб чиққан жонли ва ҳаётий сиёсат. Айни пайтда, у янгича қарашлар ва янгича тафаккур сиёсати. Акс ҳолда, мамлакатимизда ҳозирги жуда мураккаб ва ҳар томонлама зиддиятли бир пайтда сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий барқарорлик вужудга келмаган бўлур эди. Аниқ ишлаб чиқариш мароми, аниқ мақсадни кўзлаган, барча ташвиш ва таҳликалардан устун келган, умид ва ишончга таянган турмуш тарзи йўлга қўйилмаган бўлур эди.

Президент Ислом Каримов иқтидорли инженер ва иқтисодчи олим сифатида кўзга ташланган мутахассис. Заводда мастер ёрдамчилигидан етук муҳандис-конструктор, самолётсозлик тажрибасига ўзига хос мулоҳазалари билан амалий ҳисса қўшган, айни пайтда, оддий халқ турмуши, ишчи қалбининг кечинмалари билан яқиндан таниш бўлган ва инсоният ҳаётининг муҳим, айни пайтда, мураккаб қисми оламини чуқур ўрганган. Натижада унинг ижтимоий-руҳий дунёсидан сиёсий мазмун чиқара оладиган ва уларни ҳал этишда ўзини масъул ҳис этадиган шахс сифатидаги шаклланиш йўлини босиб ўтди.

...У узоқ йиллар партиявий тизимнинг турли тоифадаги имтиёзли аппаратларида эмас, аксинча "чекка-чекка"ларида — саноат ва хўжалик идораларида турли катта-кичик лавозимларда ишлади. Жамият тараққиётининг асосий омили — меҳнаткаш халқ ҳаёти, унинг дунёқараши билан уйғун ҳолда ҳаёт кечирди. Айтиш мумкинки, 70 йиллик коммунистик мафкурадан ана шундай "бир оз бегоналик" унинг сиёсатининг бутун табиатини, софлигини, улкан тажриба билан соғлом фикр, катта куч-ғайрат билан ёрқин ва рангин дунёқараш уйғунлиги каби ғоят ноёб сиёсатнинг бутун сифатини белгилайди. Натижада ана шу сифатнинг ўзи Президент Ислом Каримовнинг сиёсий қарашлари ва бошқарувчилик услубида ўз сафдошлари ва яқин ўтмишдошларидан кескин фарқли ҳолда ғоятда кучли халқчиллик ва ҳаётийликка замин бўлди. У катта билим ва ҳаётий тажрибага асосланган, назария ва амалиётни уйғунлаштира олган олим-раҳбар тимсолида Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли тамойилларини ишлаб чиқди.

Давлат қурилишининг улкан назариятчиси сифатида ҳар томонлама илмий асосланган хулосаларни ўртага ташлади ва Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат эканлигини исботлаб берди.

...Ислоҳ Каримов Республика раҳбарлигига ижтимоий-сиёсий вазият ниҳоятда мураккаблашган, турли зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар кучайган, Фарғонада ва бошқа жойларда миллатлараро низолар вужудга келган, мамлакатда ишлаб чиқариш мароми издан чиққан, сансалорлик, хўжақўрсинлик авж олган, аҳоли асосий қисмининг кайфияти бузилиб, руҳий-маънавий муҳит чигаллашган бир пайтда сайланди. Унга яқин ўтмишдошларидан асаби таранглашган, руҳияти синиқ, паришон ва пароканда мамлакат мерос бўлиб қолди.

Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, Республиканинг яқин ўтмиши алмисоқдан қолган, шалвираган аравага ўхшар эди. Уни тўхтатиш-ку мумкин эмас, бироқ отга қамчи уриб жадал юришни бошлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Ҳар икки ҳолатда ҳам арава тўкилиб, парчаланиб кетиб, бутун хонумонимиз куйиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Бундай пайтда раҳбардан ўта ҳушёрлик ва тадбиркорлик, зийраклик ва чечанлик, мулоҳазакорлик ва эгчиллик талаб этилади. Каримов худди ана шундай ноёб ва серқирра фазилатлари билан "арава"ни ботқоқликдан олиб чиқмоқда. Йўл-йўлакай уни таъмирлаб, тарихий тажриба ва энг замонавий усуллар билан янгилаб бормоқда, қудратли ва мукамал машинага айлантирмоқда".

Рус халқининг улуғ адиби Пушкин, ўзи яшаб турган мамлакат тепасидаги одам ҳақида фаройиб бир гапни айтади:

"Россияда қонун йўқ. Унда бир устун бор, холос. Устунга эса тож кийгизиб қўйилган".

Айни шу халқ номидан айтилган шоир хитобини ўша устун вориси бўлмиш Николай I тан олиб шундай деган эди:

"Россияни мен бошқараётганим йўқ, 35000 амалдор бошқармоқда".

Сиёсатчи олимнинг фикрларидан келиб чиқиб мамлакат тождор устуннимас, талон-торож қилинаётган мамлакатига "чиққан тепам омон бўлсин" қабилида унинг

кузатувчисига айланган одаммас, ана шу халқнинг бир фуқароси, йўлбошчиси эканлигини онг ва шууридан ўтказган инсон қўлида эканлигини сезаман.

Олимнинг "Каримов худди шундай ноёб ва серқирра фазилатлари билан "арава"ни ботқоқликдан олиб чиқмоқда", деган сўзларига фикрларинг тутатиб кетади.

Мен хаёлан шу йиллар ичида ўқиганларим, ўзим шохид бўлган, ойнаи жаҳон орқали кўрганларимни кўз олдимга келтира бошладим.

Шунда жуда-жуда юксакликка кўтарилган, маҳобати, гўзаллиги, улуғворлиги билан ҳар қандай одамни лол қолдирувчи юрт суврати қаршимда намоён бўлди.

Бу сувратда, мамлакатимнинг турли бурчакларида қад кўтараётган бинолар, олис-олис юртларга юртдошлари билан юракда бир қувонч ила хайрлашиб, сабоқ олиш учун кетаётган укаларим-сингилларим, миллионлаб кучлилар орасида энг кучли эканлигини намойиш қилиб мамлакатим байроғини кўтараётган полвонларимни, шундай мағрур тоғларда Фарҳод каби йўл очаётган забардаст ўғлонларни, тарих саҳнидан супуриб ташлаш жарлигида турган Соҳибқиронни яна қайта дунё тарихига муҳрланган дамларини, ислом оламининг забардаст олими Имом Бухорий қабрларини саждагоҳ маконга айланганлигини, Ал Фарғоний юртида ана шу буюк ишларнинг бошида турган инсонга халқнинг талпиниб, топинганини кўрдим.

Шу юрт ўтмиши, кечмиши, бутуни, келажагин бағрига жойлаган инсон томон юртдошларим кучоқ очарди, қўлин чўзарди, нигоҳлари ила кучиб қоларди. Ана шу лаҳзалар, халқ қалбидаги қувончни, ўз юртига, Юртбошисига бўлган улуғ бир меҳрни қалбимда туйдим.

Халқ бежизга бағрин очиб, қалб кўрини тўкиб, меҳрини сочиб қарамайди. Ундаги бу илоҳий нигоҳни, қачонки унинг қалбидан жой олганингда, унинг ишонч-эътиқодига айланганингда кўришинг мумкин.

Рус адиби, ўз юртининг улуғ ёзувчиси Лев Толстой ҳақида шундай ёзган эди.

"Қирғоқ бўйлаб унинг олдига кетаётганим, уни шундай қирғоқ бўйида, тошлар орасида,ғижимланган кийимда эзилган шляпа кийиб, кичкинагина бўлиб, букчайиб ўтир-

ганини кўриб қолдим. У ёноғини қўлига тираб, узоқ-узоқларга, денгизга тикилиб ўтирарди.

Бармоқлари орасида кумушранг соқоли аста тўзғиб ҳилпирарди. Оёғи остида эса қари авлиёга ниманидир шивирлаб тўлқинлар ўйнарди. Куёш нурини тўсиб, тошлар узра булутларнинг кўланкаси ўрмаларди ва тошлар билан бирга чол гоҳ ёришар, гоҳ қораярди.

Тошлар катта, дарз кетган, кечагина денгизда кучли тўлқин бўлганидан атрофга сув ўсимликлари ҳиди таралганди.

Унинг ўзи ҳам менга жуда қадимий, тошлар билан тутшиб кетгандай, ҳамма асос ва мақсадларни билувчи қоялар ва замин ўсимликларининг, уммон сувлари, одамлару ва дунёнинг, бутун коинотнинг охири қачон ва қандай бўлишини ўйлаётгандай бўлиб кўринди.

Денгиз эса унинг қалбининг бир парчаси, атрофдаги борлиқ ундан, унинг вужудидан иборатдек эди. Чолнинг ҳаракатсиз хаёл суришида қандайдир қараш, сеҳр-жоду қудрати сезилади. Бу қудрат унинг оёғи остида тубанликка чўккандай, ер устидаги биллур бўшлиққа ўрмалаб чиққан чўққидай, тўлқинларнинг келиши ва тисарилишини, булут ва кўланкалар ҳаракатини, тошларнинг қимирлаши ва ўйғонишини бошқарувчи кучли иродадек бўлиб туюлади. Бирдан қандайдир лаҳзалар ичида мен телбаларча хаёл қилиб, унинг туришини, қўлини кўтаришини, бунинг натижасида денгизнинг қотиб қолишини, зулматга айланишини, тошларнинг эса қимирлаб кетишини ва чинқаришини, бутун атрофнинг ҳаракатга келишини, шовқин солишини, турли овозлар билан тилга киришини, ўзи ҳақида, у ҳақда, унга қарши гапириши мумкинлигини истардим. Бу илоҳий бир ҳолатда нималар ҳақида ўйлаганлигимни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Қалбимда кўтаринки ва қўрқинчли хаёллар ҳукм сурарди. Кейинчалик эса бу хаёлларнинг ҳаммаси қўшилиб шундай бир қудратли ҳукмга айланди: “Бу одам ҳаёт экан, дунёда мен етим эмасман”.

Ўз юрагинга чуқурроқ сингиб, унинг ҳар бир депсишидаги ҳолатини тингласанг, сен одил сўз, одил ҳакам, олддаги сўқмоқ йўлдаги қийинчиликларни маънан ҳис қила бошлайсан. Бу сенинг бир ўзингга тааллуқли. Аммо

бутун бир жамияттаги, миллионлаб одамларнинг қисмати билан боғлиқ бўлган ҳолатда-чи? Унда сен бўрон бўлиб кўтарилган денгиз тўфонига ҳам, олов бўлиб ёниб келаётган саҳролар жазирамасига ҳам бир вақтда кўз-қулоқ бўлиб, нигоҳларинг чалғимамай қарашни ва қандай ҳимояланиш чораларини ҳам кўрмоғинг керак. Ана шу чалғимасликка — юртинг одамларини тўқ қилиш, уст-боши бут бўлиши каби яна бир катта муаммо қўшилганда сену мен замондошим, ўзни қаёққа уришни билмай, телбаланиб қолишимиз тайиндир.

Бугун мен, худди денгизлар унинг ҳукмига бўйсинувчи, ҳар қандай душманликлар унинг нигоҳидан қочиб қутула олмас инсон сиймосини жуда-жуда яқиндан кўриб, яна бир бор, юрт Яратган эгам назари тушган инсон қўлида эканлигини сездим. Худди, биздан ўнлаб газ юқорида, юрт тупроғида бўлаётган ҳар бир ўзгаришга синчковлик билан назар ташлаб тургандай, ҳар бир фуқароси хаёлларин ўқиётгандай, жамиятнинг кемтилган томонларин яна кемтишга шай турганларнинг пинҳоний ишларини “қани кўрайлик-чи” дея кузатаётган, “ўзларинг садо беринглар, бу юрт, бу тупроқ ҳаммамизники” дея арқонни узун ташлаб мушоҳада қилаётгандай ҳолатда кўрдим.

Ташқи ва ички ҳолат чизигининг қай нуқталарида тугун борлигини, қай юртлардан олов нафаси келаётганини ва қай ерларда шу оловга ўтин ташловчилар йўқ эмаслигини оддий, ҳамма тушунадиган содда тилда баён этганларида, муз қотиб тинглардим.

Ернинг қабарик нуқталарида юриш анча куч-қувват талаб қилади. Аммо чекинга тушдим, юришга маҳкумсан. Бу ҳолат аслида йўл бошловчи сарбон қисматига битилган. Бу қабарик йўллардан, зеро у йўл эмас, йўл тушиши, инсон қадами тегиши мумкин бўлган очилмаган қўриқдир. Бугун бизни йўлларимиз албатта ўша нуқталарга тўғри келди. Бунда, елка орасига бўйин тортишлар, оғир юкни тортиб кетаётганлар аравасига миниб олишлар, бир гап бўлар-да, дея имиллаб эргашишлар бўлиши табиийдир. Чунки бир оилада ботиру қўрқоқ, фосиғу пок одамларнинг урчиши ҳам минг бор кузатилгандир. Шундай экан, бу жамият хонадони минглаб тоифадаги одамлардан иборат эканлигини ҳам ёддан чиқара олмаймиз.

Ўша, ўша қабарик нуқталардан йўл солиш ва инсониятга янги уфқларни очиш учун нималар қилмоқ керак, деган савол туғилади. Нима қилиш керак? Елкани қисибгина, олдда бутун бир халқни эргаштириб бораётган инсон кетидан эргашиб кетабериш керакми ёки...

Бир замонлар отам: “Болам, ҳақ йўл ва ҳақлик учун кураш бўлмаса инсон боласининг аравасидан тушиб қолиб, ўзга нарсага айланиб қоласан. У ўзга нарсанинг отини ўзим ҳам билмайман”, дерди бот-бот.

Ана шу насиҳатнинг акс-садосини яна бугун эшитиб, оғир-оғир, олис-олис сўқмоқлардан ҳорғин-ҳорғин, аммо мағрур келаётган инсон сиймоси кўз олдидан намоён бўлди.

Ўзим билан сўзлашаман. Бу ҳақиқатга қандай назар ташламоқ керак? Биз тафаккурда, қарашларда, муносабатларда, нигоҳларда ортда қолиб кетмадикмикин? Ёки заифлашиб, ночорлашиб, ўтмаслашиб қолдикми? Нима бўлди?

Бу саволлар мудом қийнайди. Нима бўлди?

Бир “оппоқ ўй” ўша тун тушга киради. “Юрагингда, қалбингда, вужуду ўйларингда, тошларга урилабериб, ботқоқларга ботабериб, кимларнидир этагига ёпишабериб, улар этаги барини силтаб ташлаганда тупроқ йўлда ағанай-берган ва ўз ҳақиқатин алақачон йўқотиб қўйган чувринди, ботир сўзни кўрганда юрагингда тутқаноғи тутадиган бемор сўз қолган”, дейди.

Бас, энди ҳақ сўзни айтаман, дейман. Шаҳд ила ўрнимдан тураман. Шунда оқ ўй вужуд-вужудингга бир руҳ мисол сингиб “балли сенга, алақачон йўқотиб қўйган дўстгинам” дея эриб кетади.

Ҳа, ҳақ сўз, қанчалик аччиқ бўлмасин, уни айтар замони келди. Юрт эгаси шуни талаб қилиб турган бир пайтда, ортга чекинмоқ, тўлақонли юрт фуқаросининг энг машъум хатосидир.

Эй шалвираган инсон, кўкрак қафасида ночорлашган, беморлашган юрак, ёдингда тутгил, бу буюк инсон бор экан, сен етим эмассан!

БИР БУРДА НОН ЖОНДАЙ АРЗАНДА

“Учинчи одам” сиз юртимизда Тожикистон кунлари бўлди. Ойнаи жаҳон қаршисига яқинроқ ўлтириб икки халқнинг дил изҳорларин тингладим. Бундай халқлар қалбини туташтириб, дил ришталарини боғловчи дамлар узоқ йиллар мобайнида бўлмасдан, унутилиб кетгандай эди. Яратганга беадад шукурлар бўлсинким, кечагина қирғинбарот маконига айланган тожик биродарлар тупроғида осойишталик ҳукм суриб, тинч-тотув меҳмонга бориш кунлари келибди. Бу шодиёна кунни муборакбод этиш учун сўз Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Қаримовга берилди. Худди шу лаҳза ойнаи жаҳон тасвирчиси Президентимизни экранга яқинроқ олиб келди. Шунда мен жуда-жуда яқиндан Президентимиз кўзларини кўрдим. Бу кўзларда қувонч ҳам, армон ҳам мужассам эди.

Тасаввуримда бу қувонч — Тожикистон тупроғида тинчлик шамолини эсиши бўлса, армон — шу йиллар ичида ўн гулидан бир гули очилмаган норасида гўдакларнинг кўз ёшлари, боласидан жудо бўлган оналарнинг фарёдлари, қалби лахта-лахта қонга тўлган оталарнинг унсиз изтироблари жароҳати излари эди.

Ҳа, Президентимиз мана шу жароҳатлар маконига айланган минтақада тинчликни, тотувликни, барқарорликни сақлаш мақсадида қанча-қанча ташвишли; беором тунларни бошидан кечирмаган. Кўшни тожик халқи ўзлигин, ўз урф-одатларини сақлаб қолиши учун не-не мамлакат раҳбарлари билан музокаралар олиб бормади, дейсиз.

Мана, охир-оқибат, тожик давлати, тожик халқи миллат сифатида ўз тупроғида мангу қолишиди. Гар бу қирғинларнинг олди олинмаганда эди, биз бугун бу тантаналарни етти ухлаб тушимизда ҳам кўрмаган бўлар эдик.

Бир замонлар улуғ мусаввир ўз мадоннаси сувратини чизиб тугатганда, мусаввир маҳалласида шундай шодиёна кунлар бошланганки, ўша кундан бошлаб бу маҳалла “қувноқ маҳалла” номини олган. Қаранг, оддий мусаввир қаламига мансуб асарнинг якунига бўлган ҳурматни, эҳтиромни...

Президентимиз саъй-ҳаракати ила бутун бошли бир мамлакат халқи инсоният ҳаётининг энг мудҳиш, энг

фожиали қисмати бўлмиш урушлардан халос бўлди. Бу қилинган улкан, тасаввурга сифмас иш учун нафақат икки давлат халқи, балки бутун дунё афкор оммаси қалбида шодиёналар кўпчимоғи керак:

Ҳа, худди шундай, дунё халқи байрам қилишга арзигулик тарихий воқеа содир бўлган эди. Бундай лаҳзаларда бир-биримизга дилдан қувонч садоларини улашмоғимиз даркордир. Бу шундай улуғ, илоҳий кундир.

Халқимизнинг урф-одатлари, удумлари бутун жаҳон халқлари орасида қадрланиб келинган бўлиб, бу урф-одатлар кўплаб халқларга насиб қилмаган дуру бебаҳодир. Бу шарқона удумлар бетакрор инсонийлиги, чуқур фалсафийлиги боис ардоқланади, эъзозланади.

Ойнаи жаҳон қаршисида ўтириб яна бир бор бу ҳақиқат қошида бош эгдим.

Халқимизни қутлаш учун Тожикистон Президенти сўз олди.

Президент Тожикистон фожиаси мисолида Кўлоб туманида бўлиб ўтган оғриқли, қайғули кунлар ҳақида ҳаяжонланиб, тўлқинланиб, муҳтарам Президентимизга ўз миннатдорчилик туйғуларин баён айлади. Ҳамма жим, ҳамма сукутда.

Ойнаи жаҳон олдида миҳланиб ўтирибман.

Тожикистон Президенти минг бора ҳақ эди.

Кўлоб тумани иқтисодий қуршовга олинган бир палла.

Бир бурда нон жондай арзанда. Оналар, болалар, кексалар очликдан бу қуёши қуриган дунёни ташлаб кетишар. Ҳеч ким, ҳеч томондан ёрдам қўлини чўзмас, ҳукумат раҳбарлари талвасада. Очликдан силласи қуриганларни ожиз қўллари ҳавода муаллақ қотган. Ана шундай оғир, фожиали паллада Ўзбекистон фарзандлари Кўлобга УН, НОН, ЖОН олиб боришди.

Ана шу тириклик манбаи ила минг-минглаб кўлобликларнинг жони омон қолди. Мен Кўлобда бўлганман, кўлобликлар ҳамон ўша кунлар хотирасини бугунгидай эслашади. Ислоҳ Каримов номини дилларидан тилларига кўчириб алқашади. Бундан ортиқ савоб борми, дунёда? Билмадим, билмадим...

Тожикистон фожисидан кўрқиб, нима қилишини билмай, ўзга давлат раҳбарлари талвасаланган бир пайтда,

Ўзбекистон Президенти оғир кунларга маҳкум бўлган тожик халқига шафқат қўлини чўзган эди.

Ана сизга Шарқона урф-одатни, удумни, меҳр-шафқатни бир инсонда қанчалар мужассамлиги.

Халқимизда “бир инсонни корига яраш, минг бир тоат-ибодатдан афзалдир”, деган ибора яшаб келади. Тожикистон фожиасида Президентимиз минг-минглаб одамларни ўлим ўпқонидан асраб қолган инсондир.

Бундай одам минг бора жаннати бўлишига имон келтираман.

Ўз мамлакатадаги ташвишлар билан ўралашиб қолмасдан, ўзгалар ташвишин ҳам елкасига олиш инсондан ўта катта жасорат, матонат талаб қилади. Ўша оғриқли кунларда Юртбошимиз елкасида минг бир ташвиш, ўй эди. Ҳаммасини оқиллик ва собит ирода ила бартараф қилди.

Тожикистон Президенти Кўлоб фожиасини сўзлаётганда, тасвирчи яна бир бор Президентимизни экранга яқинроқ олиб келди. Тасаввуримда оғир ўйга чўмган Юртбошимиз нигоҳидан ўтган кунларнинг оғриқли, фожиали дамлари уфуриб тургандай бўлди. Шунда бехос, бу инсон елкасида минглаб одамлар кўтара олмас ўз миллати, қўшнилар юки борлигин юрак-юракдан ҳис қилдим. Бехос кўз олдимда тожикистонлик дўстимнинг Сарвиноз ва Санам қизларини Юртбошимиз биносига болаларча меҳр-муҳаббат ила тикилиб қолган дамлари гавдаланди.

ҚУЁШНИ ТАШЛАБ КЕТИНГ

Муҳарриратга келган мактубларни секин ўқий бошлайман:

“Ҳурматли телевидение ижодкорлари. Биз сизлар эфирга узатаётган кўрсатувларни кўриб бормоқдамиз. Айниқса, ўтмишимиз, бугунимиз билан боғлиқ кўрсатувлар бизга маъқул бўлмоқда. Ана шундай кўрсатувларни ранг-баранг бўлиши учун биз томонларга ҳам ташриф буюрингизлар”, дея ўз қишлоқларидаги тарихий шахслар, бугуннинг қаҳрамонлари ҳақида бир мароқ билан ҳикоя қилишади.

Юрагинг тўлқинланади. Одамларимиз ўз тарихи ва бу-
гунига катта қизиқиш билан қараётганлигидан, улар ру-
ҳида ўзгача, мукка тушиб ётишмас, балки ўйлаш-фикр-
лаш, ота-боболарини суриштириш каби хислатлар курта-
ги унаётганлигидан хурсанд бўлиб кетасан.

Худди шундай, мамлакатимизда кечаётган жараёнлар-
ни бир қизиқиш билан кузатиб турган юртдошларим ово-
зига қулоқ тутаман. Уларнинг қарашлари бундан ўн йил
илгариги мактублардаги сатрлардан мутлақо фарқ қила-
ди. Одамлар ўша одамлар, аммо маънавий оламидаги ўзга-
ришлар уларни янги, бугуннинг одамига айлантириб
қўйган эди.

Қўлимда қалин муқовали, титиғи чиқиб кетган мак-
туб. Мактубни очаман. Сатрларни ўқий бошлайман. Мен-
га бегона бир инсоннинг дардли овози ўтмишдан сўзлар
эди:

“Бу йилни муҳтарам Президентимиз “Аёллар йили”,
деб эълон қилди. Дунёда она, унинг қувончидан ортиқ
бахт бўлмаса керак. Аммо шу ўтган йилларда оналарнинг
ишончи, эътиқоди, бахтию қувончи топталиб келинди.
Уларга эркаклардан-да оғир, машаққатли юмушлар топ-
ширилди. Оналаримиз хўрланди, шаъни топталди. Мен
ана шу фожиаларни ўз бошимдан ўтказганлигим учун ҳам,
Президентимиз “Аёллар йили” деб эълон қилганда қувон-
чимни ичимга сиғдира олмадим, сизларга мактуб йўллаб
Юртбошимизга ҳурматимни, эътирофимни, раҳматимни
айтмоқ истадим. Чунки оналар бор экан, оилада тинч-
лик-тотувлик, фароғатли кунлар бўлади. Оналар бемор
экан, на оилада, на жамиятда оромли кун бўлмай”, дея ўз
болалигининг фожиали кунларидан сўзлар эди:

“Отам “чўлга кетамиз”, дея бот-бот сўзлаганда жуда
ёш эдим. Чор-атрофи тоғлар билан ўралган, сойларидан
шарқираб сувлари оқувчи, турли хил ширин-шарбат ме-
валари шохларида осилиб турган дарахтларни қандай таш-
лаб кетамиз, дея ўйлардим.

Биздан олдин жўрам Маҳмудлар оиласи кўчди. Улар-
ни хувиллаб қолган уйлари кўз олдимга келиб, онамдан:

— Маҳмудлар нега кўчиб кетаяпти? — дея онамдан
сўрайман.

— Ҳадемай ўзимиз ҳам кўчамиз, — дейди онам.

— Қаёққа борамиз? Қишлоғимиз яхши-ку. Уйимизни кимга ташлаб кетамиз.

— Қишлоққа балки бир кун қайтармиз, балки... — дея ўшанда онам ғамгин бошини куйи солганди.

Отам, укаларим яна қишлоққа қайтиб боришди. Онам-чи? Онамнинг руҳи қайтди...

Уйимизга кўчамиз-кўчамиз безовталиги кириб келганда, ўқишдан ҳам совий бошладим. Энди бари бир эмасми? Кўчамиз-ку! Дарслардан олган “беш”ларим шу қишлоқ мактаби журналларида қолиб кетади. У томонларда мактаб борми-йўқми, номаълум. Умумий номи бор. “Чўл”. Чўлда ўқиш бўлмайди. Чўлда иш. Муаллимларимнинг сўнгги дарсларда берган сабоқлари шундай бўлганди.

Мактабга бормай кўйдим. Ҳамма болалар, ҳатто ўқитувчилар ҳам бизнинг оиламиз ўқувчиларига бегона кўз билан қарай бошлашди. Мен эса биздан олдин кўчиб кетган Маҳмуднинг исмини тошларга ўйиб ёзардим. У билан юрган қирларга чиқиб, олис кун ботарга тикилардим. Қизариб ботаётган қуёшдан дўстим қаерда эканлигини сўрардим.

Қулоғим остида баҳорнинг ўйноқи шамоли судралар, шунда оҳиста дўстим исмини шивирлардим. Шамол “Маҳмуд” номини узоқ-узоқларга олиб кетишига ишонардим. Шу тахлитда соатлаб ўтирардим. Уйимиз остонасига қадам кўйганимда:

— Болам-эй, қаерларда қолиб кетдинг. Эртага бозор. Сигиримизни сотиб келасан. Ҳарна у томонларда корҳолимизга яраб қолар, — дея онам ошхонага йўл олганди.

Кўрпа остига кирганимда, дўстимдан хаёлларим кўтарилиб, эртага бизларни ташлаб яна кимларнингдир остонасини ҳатлайдиган ола сигиримиз ҳақида ўйлаб кетман. Онамни уни ҳеч ҳам сотгиси йўқ! Эшитишимча, сигиримиз аждоди онамни келинлиги билан уйимизга кириб келган экан.

Ҳали отмаган тонг кўйнида, онамнинг қадоқ қўллари сочларимни силар эди.

— Тур, болажоним, турақол! Бозорга кеч қоласан.

Уйқусираб онам овозини элас-элас пайқардим. У ҳам менинг туришимни унчалик истамаётгандай эди.

Сигирнинг шохига илинган арқонни тортиб кетаётганимда, жонивор айрилиқни сезгандай, ортига тисарилганда, онам:

— Чу, жонивор, кетгинг келмаяпти-я, нима ҳам қилардик? Бизлар кўчиб кетаяпмиз. Чу, жонивор, — дея бўйинларини силаб олдга бошлаганди.

Ўша тонг онамнинг келинлигидан қолган ёдгорлик арзон-гаровга сотилиб кетди. Бозордан қайтганимда онам хуржундаги ул-буларга қараб:

— Сигирнинг пулига олдингми? — деганди кўзлари ёшга тўлиб.

Уйимиз ёнида зумрад сувли сой ҳайқириб оқарди. Ўша йили баҳорнинг серёмғир келиши туфайли сой ўзанига сизмай, унинг қирғоқларига тошиб-тошиб кетди. Негадир шу зилол сувга термулиб ўтирсам енгил тортардим. Сув мени аллаларди, эркаларди. Унинг мавжли тўлқинлари гоҳи-гоҳида худди мен билан ўйнашгандай юзларимга сапчирди.

Сарҳисоб, биз кўчадиган кунлар. Отам чўлдан машина олиб келди. Бундай улкан машина ҳали қишлоғимиз йўлларида юрмаган эди. Оғайни-қариндош кўч-кўронимизни машинага ташишди. Уйимиздаги лаш-лушлар улкан машинанинг бир четида қолиб кетди.

Оилада ўн жон эдик. Шафоат ва Мария опамлар турмушга чиқиб кетишган, улардан кейингиси мен, укаларим, сингилларим. Опаларим кўчар кунимиз келди. Уйимиз хувиллаб қолганда қариндош-уруғ билан бир-бир хайрлашдик. Мен ҳам ўзимни улғайиб қолгандек ҳис қила бошладим. Жўраларимни кучоқлаганда, барибир болаликка қайтдим.

Опаларим мени бағрига босиб:

— Укажоним, уйда каттасисан, укаларингга эҳтиёт бўл. Отамнинг, онамнинг кўнглига қара. Йўқлаб бориб турамиз, — дея сассиз йиғлашарди.

Отам давранинг ўртасига кириб юзига фотиҳа тортганда ҳамма маҳзун шивирлаб ўрнидан турди. Қариндошлар йиғлаб қолишди. Опаларим машина ортидан эргашди. Кейин-кейин чанг ичида қолиб кетди.

Янги жойлар, янги маконга тун билан биргалашиб кириб келдик.

Эрталаб онамнинг, “туринглар болаларим, туринглар” деганда кўз очганимизда, шифтдаги вассаларни ўрни оппоқ деворларга алмашинган эди. Шошиб-пишиб ташқарига отилдик. Қаршимизда бийдай дала ястаниб ётарди. Унинг на чеки, на чегараси бор. Куёш олов пуркарди. Бошимиз ҳам бўлиб ортга қайтдик. Беихтиёр сўлим дарахтларга ўралган она қишлоғимиз кўз олдимиздан ўтаберди.

Тошларга исмини ўйиб ёзган жўрам Маҳмуд ҳам бу чўлу биебонда ўзгариб кетган эди. Бўйи ўсиб, юзларини шўр босгандай, қўллари ёрилиб-ёрилиб кетган, оёқлари дағал, оппоқ тишлари сарғайган, мени кўргани келганда ортидан худди ўзига ўхшаш тасқара болалар саф тортиб турарди.

— Булар ўртоқларим. Ҳаммаси хўроз болалар. Қарта ўйнашни қотиришади, сигарета чекади, гоҳи-гоҳида ичиб ҳам турамиз, — деди Маҳмуд тиржайиб.

Ҳаммаси менга ёт эди. Жўрамни йўқотиб қўйгандим. Унинг беғубор болалиги ҳу, олис қишлоғимиз тошларидаги битикларга айланганди. Ўшанда у:

— Юр, кетдик, келганлигингни бир ювайлик, — деганди-да, мени қатор уйларнинг олис четига бошлашиб бориб, бетон ариқ ёнига кўмилган шишаларни кўлмак сувда ювиб олдимга қаторлаштириб қўйганди. Ўшанда Маҳмудни болаларнинг жўрабошиси эканлигини ҳис қилгандим. Чунки шишаларни очиш, кўлмак сувда ювиб келиш ўзга болалар чекига тушган эди-да. У болаларнинг бирини югуриб бориб уйдан нон олиб келишга жўнатди. Маҳмуднинг овозини эшитган бола, шаталоқ отиб қишлоқ томон диконглаб кетди. Жўрам ишшайиб, кўрдингми, дегандай чирт эткизиб тупуриб, шишаларни ёнимда ўтирган боланинг ёнига сурди. Бола шуни кутиб ўтирган экан шекилли, дарҳол тагига бўтана сув чўкиндиси қолган пиёлага қизил сув қуйди. Винонинг бадбўй ҳиди димоғимга урилиб, юзимни тириштирдим. Маҳмуд пиёладагини бир кўтаришда симириб юборди-да, титилиб кетган дўпписини ҳидлади. Бир оз нафасини ростлаб:

— Газак бўлмаганда, дўппини ҳидлаш керак, дейди отам, — деди бир мағрурлик билан.

Қолган болалар ҳам шишалардаги ўз улушларини ичиб бўлганда, нонга кетган бола халлослаб келиб қолди. Худди юрак ютгандай, вино тўлдирилган пиёлага дўрдоқ лабларини босди.

Тўрлаган бола нон бўлагини олдимизга қўйганда, Маҳмуд:

— Қани бир ичиб кўр-чи, — деди пиёлани узатиб. “Ичмайман” дедим, аммо қондай сув мени ўзига оҳанрабодай чорлар эди. Қўлимга пиёлани тутқазишганда, бутун аъзоларим қалтирар, пиёладаги алвон рангга ҳайрат билан тикилиб турардим. Маҳмуд биқинимдан туртганда хушимга келдим. Болаларнинг: “Вой, кўрқаяпти!” деган хитобидан шартта пиёладагини симириб юбордим. Ажиб мўъжизадай туюлган алвон рангли сув, бўғзимни куйдириб ўтди, нафасим чиқмай қолди. Менинг тўлганишимни кузатиб турган болалар қаҳ-қаҳ отиб кулишарди. Уларнинг овозини элас-элас эшитардим. Орадан қанча вақт ўтганлигини билмайман, кўзимни очганимда осмон айланаётгандай туюлди. Бошимни кўтарай десам, зил-замбил. Атрофимдагилар бетон ариқ соясида уйқуга кетишган эди. Бир илож қилиб ўрнимдан турдим. Гандирак-лаб-гандирак-лаб уй томон судралдим. Уйга етиб келганимда бўсагага суриниб йиқилдим. Укаларим чувиллашиб онамни бошлашиб келишди. Қайт қилганман шекилли, онам жон ҳолатда бошимни қўллари билан сиқиб, укаларимнинг қайсидир бирига сув олиб келишини буюрди. Бошимга совуқ сув текканида бир энтикиб тикландим. Совуқ сув хуш ёқарди.

Чўлдаги ҳаётимизнинг биринчи куни шундай бошланган эди. Иккинчи тонг Маҳмуднинг шарофати билан онамдан эшитганларимни эшитдим. Шундай қилиб ҳаётимиз бошланди.

Мактабга бормасдик. Эрта тонгдан далага чиқиб то олов пурқаётган қуёшнинг ботиши билан уйга қайтардик.

Бизлар чўлга келгунча Маҳмуднинг отаси бийдай кенгликларни ҳисоб-китобини анча олиб қўйган экан. Қачон уйимизга келганда, турли-туман ўғитлар берар, бир қишлоқнинг оқсоқоли бўлган отам қариндошимиз гапларини кўзлари жавдираб тинглар, отамнинг бундай ночор-

лиги мени ва онамнинг юрагини эзар эди. Эсимни таниганимдан буён ўктам гапирган отамнинг бундай ҳолга тушиб қолиши менга ҳайратли азоб эди. Чунки Маҳмуднинг отаси қишлоғимизда энг мўмин-қобил одам ҳисобланиб, бир умр отамнинг оғзига қараб келган одам эди-да.

Қариндошимизнинг бундай тили бийрон бўлиб қолганлигини анча кеч, бир оз эсимни таниганда билдим.

Тонгнинг бўзариши билан оёғида тик турадиган гўдак пахта далаларига олиб чиқилар эди. Бригадирларга тирик жон сони бўлса бўлгани.

Маҳмудлар оиласида ўн беш жон эди. Билмадим, ўша даврлар одамлар очмиди, яланғочмиди? Пул берса қилиб бўлмас ишларни қилишга тайёр эдилар. Ҳамон ёдимда, бир куни тушда гўзалар орасидаги кўлмак сояда ака-ука ухлаб қолганмиз. Ниманингдир чинқириқ овозидан ўйғониб кетдик. Устимиздан самолёт туман ҳосил қилиб учиб ўтган эди. Бир неча кун карахтдай юрдик. Кейинкейин ўрганиб кетдик.....

Бутунда ўша самолёт туманларини энг заҳарли дорига чиқариб қўйишди. Ваҳоланки, у даврларда биз болалар ўзимизни самолёт остига урардик. Бир неча бор учувчиларнинг ҳайратли тиришган башараларини кўришга ҳам муяссар бўлганмиз.

Инсоннинг ҳам маънавий, ҳам жисмоний таназзули ўша даврларга хос нарса бўлса керак-ки, яланг оёқ, юзлари тўрлаб кетган, жисми бир оз шиддатли шамолга қулаб тушадиган беғубор кўзли бола елкасидаги лой аралаш пахта-ни кўтариб келаётганини кўрганда оталар ҳам, оналар ҳам беларво нигоҳ ташлаб туришаверарди. Инсон худди ҳис қилишдан, севишдан маҳрўм манқуртларга айланган эди.

Бир куни ҳамон ёдимда. Бир кунмас, минглаб кўнлар ёдимда. Бу кунлар қорозларга сифмаганлиги сабаб, бир кунни сўзламоқ бўлдим.

Ёз куёши тик келган. Атрофни алдоқчи сароб денгизи қоплаган. Ердан олов ҳовури кўтарилади. Бийдек чўлда яланг оёқ, иссиқ тупроқни билқиллатиб босиб бормоқдамиз. Қадамларимиз оғир. Энди билсам, онажон, у кунлар сиз сўнгги жонга илиниб борган экансиз. Ўйинқароқ болаларингиз жисмингизни кундан-кунга кемириб бораётган тузалмас дарддан бахабар экан.

Бир нафасда ўнлаб чақиримлар йўл босувчи сиз, ўшанда ўнлаб маротаба йўл четига чиқиб дам олдингиз. Биз куёшнинг қаттиқроқ қиздиришидан кўрқиб, кўлингиздан тортиб шоширдик. Ҳеч биримизнинг тилимиз учида “ортга қайтаверинг”, деган сас учмади. Гар учганда ҳам ортга қайтмасдингиз. Кўзлаган манзилга етиб борганимизда сув сўрадингиз. Сув йўқ эди... Йўқ, бор эди... Бетон ариқда. Ўшандан олиб келдик. Чанқоғингизни босганингиздан кейин, чуқур тин олиб “Шу сувдан!” дегандингиз. Ўшанда биз гапингиздан ҳеч нарса англолмадик.

Эндиликда “ўша сув”нинг жисмингизга қандай оғир хасталикни олиб кирганлигини ҳис қилиб турибман. Биз болаларингизнинг шўр пешонасига шу сув сизни олиб кетди. Бу кун, то сўнгги нафасгача ёдимдан чиқмайди. Қандай ҳам унутаё. Сени ёруғ дунёга олиб келган инсоннинг сўнгги кунлари ёдингдан кўтарилармиди?

Куннинг иккинчи ярми эди.”Мен бир оз нафас ростлай”, деб пахта этагига чиқиб ўтирддингиз. Биз — болаларингиз пахта чопиғига шўнғиб кетгандик.

Эгилган қоматимизни тиклаб ёнингизга қайтганимизда, онажон, сиз беҳуш ётардингиз. Куёш тигларига нишон бўлган далада биз бағри хун гўдақларингиздан ўзга ҳеч ким йўқ эди. Нима қилиш керак? Бизнинг фаҳмимиз етармиди?! Сизни кучоқлаб йиғлашдан ўзга ҳеч нарсани билмасдик.

Ўшанда ҳам ўзингиз йўл кўрсатдингиз, онажон. Гапира олмасдингиз.”Уйга бор, уйга бор”, дегандай қўлларингиз билан ишора қилдингиз.

Бахтимга отам, пахта ортган тележжаларни заводга олиб кетган, инсон инсонга кулиб боқадиган кунлар эмасди. Илинж билан Маҳмудларникига ҳаллосладим. Жўрамнинг отасини у пайтлари ошиғи олчи эди. Бўлим бошлиғи, тагида кузовли машинаси бор. Қариндошимиз уйда экан.

— Бунча ҳовлиқмасанг, ўлиб қолгани йўқми? — деганди онамнинг касаллигини айтганимда. Кейин истаристамас тўнғиллади.”Кузовга чиқ”.

Етиб келганимизда онам тирик эди.

Қариндошимизни кўрган онам унинг истиқболига турмоқчи бўлди. Ҳоли келмади. Ҳол-аҳвол сўраш ўрнига у “Қани

машинанинг кузовига олиб чиқинглар”, деди. Ўзи шахт билан ортига қайтди. Бир амаллаб онамни кузовга олдик.

Чўлда биздан бахт юз ўтирди. Йўқ, у аллақачон, онажон, сигиримизни бозорга олиб чиққанамдаёқ бизни ташлаб кетганди.

Ўшандан бошлаб сизнинг юзингизда фақат зўраки табассумни кўрардим. Сиз кулмасдингиз, йиғлаб кулардингиз. Умрингиз қора меҳнатдан чиқмаган сизни яйдоқ чўлдаги қора меҳнатга кучингиз етмади.

Сизни туман касалхонасига жойлаштирганда, узоқ қолиб кетдингиз. Докторлар оғзига кулф ургандай сукут қилишарди. Бир энлик қоғоз ёзиб бериб, “Тошкентга олиб боринглар”, дейишди, сўнгида. Отам сизни олиб йўлга тушдилар.

Кеч куз эди. Укаларимни далага бошлаб борганидан сўнг, ухлаб қолмаслигини тайинлаб, кўрак чувиш машинасига йўл олгандим. У кунлари отам икковимиз ердан терилган кўрак аралаш пахталарни машинага ташлаб турардик. Шовқин билан ишлаётган машина биз ташлаб турган кўракларни тинимсиз ямлаб ютарди. Бу менинг ёшимга оғирлик қиларди. Начора, ишлаш керак. Ҳар куни совхоз директори ва ўзга бошлиқларнинг оёғи даламиздан узилмасди. Раҳбарларнинг юзи қаҳрли эди. Отам уларни кўрганда елкасини орасига калласини тортиб, қаттиқроқ ишлар, мени ҳам ўзидай ишлашга ундарди.

Раҳбарларнинг пайкалимизга кириб келиши менга азоб эди. То улар кетгунча тинимсиз ишлашимга тўғри келарди. Белларим зирқираб, кўзларим тинса-да, қадок қўлларим тинимсиз машина оғзига тупроқ аралаш пахтани итқитиб туришга маҳкум эди.

Ўшандай қаҳрли кунларнинг, қаҳрли нигоҳларнинг таъқиби остида тўхтовсиз хас-хашак аралаш пахтани кучоклайман. Отамнинг рўмол билан ўралган бошини элас-элас кўраман. Ваҳоланки, орамиз жуда-жуда яқин, лекин қаддимизни кўтара олмаймиз. Ўшанда мен сўнги кучларимга таяниб зах ҳиди анқиб турган пахтани машина оғзига олиб келгандим. Кейин мувозанатимни йўқотиб, туман қоплаган нигоҳим билан пайқаб-пайқамай, шиддат билан кўриниб-кўринмай айланаётган парракларга юзгубан йиқила бошладим. Кимнингдир, ҳатто машина

овозидан ҳам баланд пардада ўқирган наърасини эшитдим. Шу пайт кўзларим худди ўз косасидан чиқиб, ерда юмалаб кетгандай бўлди. Кўзсиз қолгандай эдим. Кейин атрофни қора зулмат қоплади.

Элас-элас отамнинг:

— Сен бу кунларга дучор бўлгунча, мен бўлмасмидим, болажоним, — деган ҳасратли овозини эшитиб турдим. Кейин ҳаммаси, овоз ҳам, кундуз ҳам, зирқираган оғриқ ҳам мендан чекинди. Фақат сизнинг ёшли кўзларингизни кўриб турардим... Сиз йиғлардингиз. Кўз ёшларингиз қон рангида эди. Мен сизга ҳайратланиб тикилиб турардим. Сиз йиғлардингиз. Оппоқ кўйлагингизга қон томчилар эди. Мен даҳшат билан сизга тикилиб турардим. Кейин, кейин кўз ёшларингиз оппоқ кўйлагингизни қипқизил рангга бўяди. Сиз оппоқ туман ичига сингиб кетдингиз. Менинг қалбимни сархуш недир қоплади. Бирдан енгил тортдим. Жисмимнинг бор-йўқлигини сезмасдим. Худди бўшлиқда сузиб кетаётгандай эдим. Ҳа, онажон, мен бир ҳафта беҳуш ётган эканман. Тахир, алланиманинг ҳидидан ҳушимга келдим. Ҳамма нарса оппоқ эди. Чойшаблар, деворлар, шифт ҳам. Ён-атрофимда ҳам оппоқ одамлар ётишарди. Менинг уйғоқлигимни пайқаганлар бир-бир сим каравотларини гижирлатишиб безовталандилар. Мен эса ҳамон атрофни кузатардим.

Ҳали мен ўз жисмимдаги ўзгаришлардан беҳабар, оппоқ шифтга, қип-қизил ранг кашф этган кўйлагингизга, даҳшат билан парраклари айланаётган машина пичоқларига тикилиб ўтирардим.

Шунда-шунда беҳос ўз ихтиёримдан ташқарида қўлларимни пайпаслаб кўрдим. Қўлларим йўқ эди, онажон. Мен қайта ўла бошладим. Она, сиз қаршимга ўлим йўлида пешвоз чиқдингиз. “Қўлларимни ол”, деддингиз. “Қўлларингизни олдим. Қўлларим бор! Қўлларим! Онам қўллари!” дея ҳайқирардим.

Оппоқ одамлар қўллари елкамдан босиб турарди. “Тинчлан, ўғлим. Тинчлан!” дерди аёл овози. Ҳаётга, қайта ҳаётга қайтгандан сўнг тинчланиб бўлармиди. Йиғлардим, онажон! Кўлсиз бўлиш менга ёт эди. Болалик орзуларим тун қаърига сингиб кетгандай, худди қўлимдай юрагим бўм-бўш эди.

Қўлларимни, қадоқ қўлларимни тупроқ аралаш пахта билан ўша машъум машина ютиб юборганди.

Оппоқ чойшабга ўралиб узоқ ётмадим. Руҳим мажруҳ бўлса ҳам, жисмимдаги мажруҳ қўлларим ўрни тез силқилана борди.

Пахта байрамида енгларим шалвираб уйимиз остонасидан ҳатладим. Укаларим, сингилларим кучоғимга отилди. Мен эса уларни бағримга боса олмасдим...

Кунларим шундай ўтарди. Она сиздан хабар йўқ. Байрамнинг иккинчи кuni отам мени етаклаб Тошкентга олиб борди. Улкан кўчаларда машиналар оқими. Кўп қаватли бинолар. Энди билсам, сиз ётган касалхона қон куйиш институти экан.

Юрагим ҳаяжонда онам турган иккинчи қаватга кўтарилаётганда:

— Сиз, Эргашевани турмуш ўртоғимисиз, — деган аёл овозидан ҳўшимга келиб ота-бола у томон ўтиридик. Шунда оқ халатли доктор отамни нарига олиб кетиб, шивирлагандай:

— Мен сизга ҳамдardман, нима қилай, барибир айтиб кўйишим керак. Турмуш ўртоғингиз “оқ қон” касалига чалинган, умид йўқ, — деди.

Докторнинг ҳамма гапини тинглаб турардим. Сўнги сўзини ҳам. Менга яқинлашиб, қўлтиғимдан олган отамни таний олмай қолдим. Отам сассиз йиғларди. Шунда биз беихтиёр сизнинг олдингизга кирмай ортга, касалхона боғининг бир четидаги скамейкага бориб ўтирдик. Ота-бола йиғлардик.

Ота-бола бир-биримизни суяб палатангизга кирганимизда, сизга қон куйишаётган экан. Менга кўзингиз тушганда, ўрнингиздан шахт турдингиз, ёнингиздаги ҳамширани ҳай-ҳайлашига қарамай юзларимни бағрингизга босдингиз. Шалвираб турган енгларимга нигоҳингиз қадалди. Мен жим, отам жим, сизнинг кўз қорачиқларингиз даҳшат билан кенгая борди.

Қалтироқ қўлларингиз енгларимни ушлади. Юзингиз оқариб борарди. Қошингизда ҳайкалдай турардим. Киприкларингиз бирлашди. Улар орасидан шовуллаб ёш тўкилди.

Ҳамшира таҳликали овозда қичқирганда бир лаҳза тўхтаб қолдингиз, билагингиздан оппоқ кўйлагингизга

шариллаб қон оқарди. Беҳуш кунларимда кўрган қон оқарди. Сиз уларни сезмасдингиз. Сўнгги дамда ҳам болангизнинг ногиронлигини ўйлардингиз.

Мен ҳеч нарса эшитмасдим. Ҳеч кимни кўрмасдим. Фақат оппоқ кўйлагингизга оқаётган қонингизга тикилиб турардим. Қайта ўлмоқда эдим. Бугун борлиқдан нечун бизнинг қисматимиз фожиага қоришганлигини “шафқатсиз сўзлар” билан сўкардим. Нечун шундай эди? Ана, қипқизил қонга бўялган кўйлагингиз мендан нари кетди. Ана сиз, қайта оппоқ чойшаб устига беҳол ўзингизни ташладингиз. Биз қаршингизда ҳайкалдай қоғиб турардик.

Мажруҳ бўлсам ҳам омон эдим. Фақат енгим шалвираб турарди.

Ота-бола етаклашиб остона ҳатлаганимизда, ортимга, сизга қарадим. Сиз менга ютоқиб тикилиб турардингиз. Мурғак қалбимдан недир, энг ноёб нарса узилиб тушгандай бўлди. Оҳиста бошингизни ёстиққа михладингиз. Кўзларингизни юмдингиз.

Мен сизни сўнгги бор кўриб турган эканман. Жасадингиз устида бош эгганимда ҳам худди ўша касалхонадагидек кўзларингиз юмуқ эди. Ҳаёт шами, бахт шами биз гўдақларингизга айрилиқ ҳақида, жудолик ҳақида шивирлар эди.

Ҳамон онажон, ўзимни кечира олмайман. Сиз сўнгги жонга илиниб фарзандингизнинг ногирон бўлиб қолганлигини кўрдингиз. Ва, унинг ногиронлигини ўзингиз билан олиб кетдингиз. Шунда сизни тинч қўйсак бўлмасмиди. Ўлим ҳақ. Лекин эрта ўлимдан худо асрасин. Бизнинг бахтимиз ҳам, бахтсизлигимиз ҳам сўнгги нигоҳларимиз бўлган.

“Оқ қон”. Ўшанда доктор отамга шивирлаб айтганда эшитганман. Она, сизнинг вафотингиздан анча йиллар кейин тасодифан отамга сизнинг касалингиз ҳақида хабар берган докторни учратиб қолдим. У мени танимади. Ўзимни таништирдим. Шунда аёл:

- Онангиз химикатдан заҳарланган эди, — деди.
- Қандай химикатдан, — дея сўрадим шошиб.
- Пахтага сепиладиган заҳарли доридан.

Бизнинг савол-жавобимиз шундай кечди.

Сиз ўлмаган экансиз, сизни ўлдиришган экан. Ўша бизнинг устимиздан юзлари бужмайиб учиб ўтган учувчилар. Биз содда болалар эса ажал ортидан қувиб юрардик...

* * *

Болани унутиш — кейинги йиллар илдизига болта уришдир. Худди пуч уруғдан кўқарган майиб илдизга ўхшаймиз. Майиб қилдилар. Яшаб кетишимиз вақт шамолининг пешонамизнинг қандай силашига ҳавола.

Қуёшли кунлар келди. Яшаб кетамиз...

Онажон, тонг отиб келмоқда. Ойдин тонг. Қабрингизни иссиқ нурлари билан силаб қуёш чиқмоқда. Қуёшга ҳасадим келади. Начора. Қабрингизни қадоқ қўлларим билан силай олмасам. Майли, менинг қўлларим бўлиб онам қабрини қуёш силасин...

— Қуёшни ташлаб кетинг, онам пойига! У қуёшли кунларни кўпам кўрмади..."

Мактуб эгасининг ғамгин хотираларидан бугунга қайтаман.

Аёл, муқаддас аёл. Унинг борлиги — инсониятнинг тирликлик манбаи, ҳаётининг сирдош мазмуни, жамики гўзалликни қайта-қайта такрорланиб келиши, шу юрт шаъни-шавкати учун курашувчи улуғ авлодларнинг дунё юзини кўришидир. Аёл, она ҳақида юзлаб-минглаб ривоятлар, эртагу дostonлар такрор-такрор, сайқалланиб-сайқалланиб куйланиб келинган.

Улар ҳақида ўйлаганда сению менинг болалик хотираларим, шундай қаршимизда маҳзун жилмайиб турган оналаримиз бир-бир қаршимиздан ўтади ва хотирага, мангу хотирага айланган кунлар кипригимизда бир армонли ёш бўлиб илинади.

Замондош наслимга қарайман ғамгин! Эрлар қани, эрлар қани, дея уларни чор-атрофдан қидириб излайман. Топиб бўлмайди.

Мана шундай нозик елкаларда бундай оғир юкларни кўтариш мумкинми. Улар фарзанд нигоҳига нигоҳин қадаб аллалар айтиш, қўшиқлар куйлаш учун бу дунёга келган эмасми? ...

Жамиятнинг бурилиш нуқталарини гувоҳи бўлган ҳар бир инсон унинг оғир кунларини бошидан ўтказиши табиий ҳол, деб қарамоқ керак. Аммо бу табиийликни кўпроқ эрлар, эркалар бошидан кечиришган. Шарқда аёлларга, эр ўз юкини унинг елкасига ташлаши гуноҳи азим саналган. Ўша оғир кунлари бу қадди дол, шаъни топталган оналаримизга нигоҳлар қадалганда тўй кунигаги лўли қизнинг “Эримни боқиш мени зиммамда” дея бир умрга елкасига турмуш ташвишларин олган қасамёди ёдга тушади.

Аёл, бу зотни кўз қорачиғидай асрамоқ керак. Чунки унинг вужудида буюк даҳолар, довюрак йўлбошчилар яшайди. Бул зот ҳеч қачон эрлар билан тенг бўлишмаган, улар ҳар вақт, бир ноёб маъбуд мисол, бизнинг осмонимизда, сенинг қалбий ҳароратингда, унинг вужуд-вужудида яшаб келган.

Улар бор жойда фиску фасод камайишини Президентимиз Жиззах ва Сирдарё вилояти халқ ноиблари сессиясида юракда бир дард билан бот-бот сўзлаганлари ёдга тушади.

Ҳа, бизнинг қуйи бўғинларимизда бугуннинг дарди билан яшамаётган, келажагига назар ташламаётганлар сафи ҳали серобдир.

Матбуотнинг турли жабҳаларида планни ортиғи билан бажардим, дея минглаб тонналаб камомати билан халқини, ватанини, ўша дашту далаларда тонгни тонгга улаб меҳнат қилаётган меҳнаткаш, жафокаш деҳқонни алдашдан ким манфаат кўради.

Юрт мустақил бўлса, унинг бойлигига бойлик қўшиш ўрнига, лўттибоз ўз ҳамёнини мамлакат бойлигидан устун қўйганларни шу юрт фуқароси дея айтиш мумкинми?

Қани, айтингиз, мумкинми?

Биз бугун эндигина қанотларин ёзиб учишга шайланган полапонлармиз. Агар шу кунлардан фарзандларимиз қалбига тўғрилиқни, диёнатни, покликни, эзгуликни қўрошин мисол қўймас эканмиз, биз ҳеч қачон демократик, ҳуқуқий, келажаги порлоқ жамият кура олмаймиз.

Шу боис, ортимиздан келган авлод устимизга мағзава тўкишдан нарига ўтолмайди.

Қудратли, шиддатли ёшлиқни ҳар қандай ўзанга бурсангиз, ўша ўзан қирғоқларига мослашиб сузиб кета бош-

лайди. Уларни буюк мақсадлар ўзанига солиш сизу бизнинг муқаддас бурчимиздир.

Ана шундай кўнгил ғашланганда, юрт эгасининг китобларидан жавоб излардим.

“Кўп асрлик тарихий тажриба шундан далолат берадики, жамиятнинг ҳақиқий бойлиги, бу — инсон, инсон авлодидир. Кишилик жамияти эл-юртига, ватанига садоқатли, иймон-эътиқоди бутун, мард ва жасур, малакаси етук, маънавияти юксак инсонлари билан ҳақли равишда фахрланади.

Бу улугвор, бетимсол бойлик ҳар қайси давлатнинг кудратли салоҳият манбаидир.

Ана шундай ноёб фазилатларга эга авлодни тарбиялаб вояга етказётган халқ келажакка очиқ кўз, катта ишонч билан қараши мумкин.

Табиат ато этган олий моҳиятга кўра, биз — ўзбеклар ҳаётимизнинг, умримизнинг мазмунини фарзандсиз тасаввур этолмайдиган халқмиз. Дунёга келиб муносиб фарзанд кўриш, иморат куриш, ниҳол экиб бог яратиш — ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб қолган эзгу тилак ва қутлуг инсоний бурчдир.

Соғлом авлодни тарбиялаш — буюк давлат пойдеворини, фаровон ҳаёт асосини куриш деганидир. Биз тарихан қисқа фурсат ичида бошқа соҳаларда бўлгани каби бу борадаги мақсад ва бурчимизни ҳам яхши англаб етдик. Бизга шу вақтга қадар ҳасад билан қараганлар ҳам энди ҳавас билан қарамоқда, тавлаган йўлимиз тўғри эканини тан олмақда”.

Бу сўзларни илк бор Президентимиз мамлакатимиз фуқароларига “Соғлом авлод учун” орденини топшираётганда айтган эди.

Уша замонлар бу мукофот таг заминида қанчалар ҳаётий, қанчалар узоқни кўзлаган фалсафа ётганлигини пайқамагандик. Бу фалсафада, енги шалвираб турган замондошларим, заҳарли доридан “оқ қон” касалига чалинган оналар, пахта пайкали орасида эгилиб-букилиб кетаётган минг-минглаб чалажон гўдакларнинг қисматини яна қайта такрорламасликка бўлган даъват мужассамдир.

СЕН ЕТИМ ЭМАССАН, БОЛАГИНАМ!

Болалик хотиралари туғилиб ўсган қишлоғим томон етаклайди. Шундай қип-қизил лолаларга бурканган кенг далалар, чор-атрофида самога тиф янглиғ санчилган тоғлар, ана шу тоғлардан шарқираб оқаётган сувлар одамни ўзига оҳанрабодай чорлайди. Бу гўзалликка кўзларинг тўймай, юрагинг қувончлардан ёрилгудай ҳолатни бошингдан кечирасан.

Ҳа, одамзод қалбидаги қувончни ҳам, изтиробу азобни ҳам, бир оз туман қоплаган орзуларни ҳам, қачонки табиат қўйнида бўлганида чуқурроқ ҳис қилади ва уларнинг ботиний кўринишларини майсалар япроғида, гуллар барғида, зилол сув зумрадларида кўради.

Нечун шундай?

Чаманлашган, ҳазонлашган ўйларингизга шерик бўлган табиатга теранроқ, синчковроқ нигоҳ ташланг. Ана шунда кўп жумбоқлар сандиғи очила бошлайди. Вужудингизда аллатовур ўзгариш содир бўлиб, бир силкиниб, поклангандай ҳолатни бошингиздан кечирасиз.

Бизнинг руҳимиз табиатда мутлақо кезинмагай, аммо табиатнинг руҳи бизда борлигига ўша покланган дамлари тушуниб етгандай бўласиз. Бу тушуниш ҳолати ҳам барчага баробар берилмаганлигини, ҳамма бундай нозикликни қалбига юқтирмаганлигини ҳам ёддан чиқармаслик керакдир.

Бутун ҳаётини бойлик орттирмақ, емоқ-ичмоқ илинжида яшаган инсонлар табиат қаршисида ҳам, жамият ичида ҳам тирик мурдалардир. Аммо бутун вужуд ва онгини ана шу туғилиб ўсган дунё гўзаллигига гўзаллик қўшиб яшовчи инсонларда ўзгача ноёб сезги наслардан-наслга ўтиб сайқалланиб келгандир.

Ўтган замонда руҳсизлар оламидан дунёга келган бола, бу дунёда ҳам руҳсизлар сафини кўпайтиришдан ўзга ҳеч нарсага ярамайди. Баъзи одамлардан бугунги ўй ва ташвишларидан сўраб қолсанг, минг афсус билан ўтган кунлари дастурхонини қаршимизга ёзиб, хира, ожиз, нота-вон армонларин сўзлаб ёзғира бошлайди.

Мозийга назар ташласангиз, юргимизда юз-икки юз йиллар мобайнида, балки ундан ҳам кўпроқ бесамар ҳаёт давом эттанди.

Россия босқинида шу юрт одамларининг айрим қисмини истисно айлаганда, қолганларининг барчаси бир хил тамға билан эшик остонасидан ҳатлашдилар. Бугунги кун тарихчиларининг олдида фақат ўтмиш ҳақида хабар беришмас, балки ўтмишга ўз қараш ва фалсафаси билан ёндашишга тўғри келади. Чунки бугунги одамга “дарак гапмас”, хоҳ у ширин, хоҳ у аччиқ бўлсин, мағзи тўқ гаплар, мушоҳадалар, хулосалар керакдир. Қанчалар оғриқлари, азоблари, изтироблари бўлмасин, “бугун” Яратган эгамнинг бизга берган ғоят қутлуғ иноятидир. Бугунни ҳис қилмоқ ва унинг қадрига оқилона етмоқ учун ўтмишни онгли равишда ақл элагидан ўтказмоқ керакдир.

Ана шундагина “келажак” йўли бор бўй-басти билан қаршимизда намоён бўлади.

Бизнинг ўй-фикрларимиз қанчалар чегарасиз кенгликларни қамраб олса, биз узоқ йиллар мазмунли яшаган бўламиз. Жуда-жуда майда-чуйда ҳою ҳаваслар билан юзлаб йиллар яшашда на маъно, на мазмун бордир.

Қадим-қадимдан инсониятнинг буюк даҳолари бундай чувринди ҳаёт ҳаётнинг мазмуни эмаслигини буюк асарларида бот-бот такрорлашгандир. Худди шундай, оломон олий даражада баҳолаган барча ҳузур-ҳаловатни Фаустга Мефистофель таклиф этганда, Фаустнинг берган жавобини тингланг:

Йўқ, шодликмас мендаги тилак,
Мен тилайман довул ва бўрон.
Менга ҳислар оташи керак,
Керак менга ўртагувчи жон.
Сўнди менда китобга истак,
Қўл чўзурман халойиқ томон.
Тор қафасдан қутулган юрак,
Эл дардига бўлсин ошиён.
Ҳа, уларнинг ғам, кулфатлари,
Шодликлари, уқубатлари.
Кўз ёшлари, кулгулари ҳам,
Юрагимга бўлсинлар ҳамдам.

Худди шундай, ўзбекнинг барча фарзандида бир-бирига қўл чўзиш, бир-биридан илҳом олиш, бир-биридан ҳавасланиб яшаш ҳиссини бир бўрон, довул, чақин мисол ёниб

туришини, ана шу юрт бошида турган инсон жуда-жуда исташини ҳар бир сўздан, нигоҳидан ўқийсан.

Ана шу мукамал шахсга содиқлик бизнинг ҳужайра-ҳужайраларимизда, томиримизда қон бўлиб оқмоғи керак.

Улуғ халқ, улуғ одамлари билан фахрланиш туйғусини ҳам қалбида шакллантирмоғи даркор. Ана шундагина Сарбон карвонни чўлу саҳролардан, жазирама кунлардан, довулу бўронлардан омон олиб чиқиб, саодат манзилига етказгусидир.

Ҳа, табиат қўйнида фикрларинг зумрад сув заррасидай сочилиб, бир ўзанга йиғилади ва қалбингдан ҳайқирган сўз бўлиб отилиб чиқади.

Ҳар қишлоқ борганимда, ўзга қишлоқлардаги қариндошлар ҳам йиғилиб келишади. Уйимизда байрам бўлиб кетади. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Жўш, Минишкор, Охчоп, Обой қишлоқларидан ёру биродарлар ташриф буюришди.

Шундай қувончли кунлари укам Толибжон жуда гайратли бўлиб кетади. Бугун ҳам шундай ҳолда, у томондан бу томонга югуриб-елади. Меҳмонларни уйга бошлайди.

Онам вафот қилганда укаларим жуда-жуда ёш бола эди. Орадан кўп ўтмай отам вафот қилди. Эскиларда “олдин эр кетсин” деган бир гап бор. Бу гапни қанчалар ҳақ гап эканлигини ўз бошимдан ўтказганлигим учун ҳам чуқур хис қиламан.

Онамдан сўнг туппа-тузук, бақувват отам, оёғида тик туриб сўлий бошлади. Бир куни қон босими ошиб, ҳеч кимга озор бермай, ҳеч кимни ташвишга қўймай ўн боласини ташлади-кетди. Отасиз-онасиз оиланинг ҳам отаси, ҳам онаси бўлиб қолабердим.

Шунданмикин, ўлимни ҳақлигини, ундан ҳеч ким қутула олмаслигини, ҳамма майда-чуйда ташвишлар жуда-жуда юпун, яланғоч эканлигини эрта сездим. Ота-она кетган кунлардан бошлаб мен ўзга, ўзимга бегона одамга айланган эдим.

Ўйинқароқ болалигим мендан чекиниб, оғир-босиқ, ўйлаб, фикрлаб иш қиладиган одат чиқардим. Кўп ўқидим. Ўша йиллари айниқса фожиали китоблар менинг энг севимли овунчоқларим эди.

Ховли дарвозасида Холдор бобо кўринди. Хаёллардан қайтаман. Бобо билан кўп ҳангомали кунларни бошдан кечирганмиз. Холдор бобони отам ҳар кўрганда руҳланиб кетарди. Кексайиб қолган болага айланарди.

Бобо отамнинг ўртоғи эди.

Холдор бобо ғалати одам. У кириб келганда азадорлар давраси бўлса ҳам, одамларни руҳи тетиклашади, бободан қувват олишиб ғамларини унутгандай бўлишади. Отамдан бир сафар:

— Холдор бобо нега сиздан ёш кўринади, — дея сўрадим болаларча соддалик билан. Шунда отам жилмайиб:

— Бобонг қаримайди. Шундай қаримайдиган одамлар бор, ҳатто қарилар кўрса ёшариб кетади, — деганди худди бобо ёнида тургандай. Отам билан Холдор бобони ошначилигини ҳам ўз тарихи бор. Унда отам, қирқ саккизинчи йиллари Митан туманида бир неча туманларнинг донини қабул қилган. Холдор бобо Қўшработ тумани ғалласини туяларда Митанга ташиган. Ўнлаб туякашларнинг сарбони бўлган. Ўша туякашларнинг ичида бизнинг узоқроқ қариндош ҳам ғалла ташиган. Отам қариндошини кексарганда ҳам унча хушламасди.

Ўшанда нимадир бўлгану қариндош бир туя ғаллани йўл-йўлакай сотиб юбориб, ғаллани ўғри урди, дея отамни олдига дод-вой солиб борган.

У замонлар бир ҳовуч буғдой учун одамларни ҳеч иккиланмасдан қамаётган бир вақтда, бир туя дон йўқолиши даҳшатли фожиа бўлган. Текшир-текшир, сўроқлар бошланиб, қариндошнинг сирини фош бўлади. Қариндош уйланган, бола-чақали экан. Ўшанда унинг гуноҳини ҳали уйланмаган Холдор бобо бўйнига олиб қамалиб кетади.

Шу-шу отам, Холдор бобога ўзгача бир ҳурмат ва меҳр билан қарар, қариндоши яқинлашса бир ҳазар билан кўкрагидан итарар эди.

Холдор бобо қаршисига юраман. Унинг иссиқ бағрида отам сиймоси гавдаланади. Жисмимга иссиқ бир титроқ киради. Руҳим енгил тортиб, бобони уйга бошлайман. Йўл-йўлакай бобо:

— Биттанг ҳам отанга ўхшамادينг. Сенларда меҳр йўқ. Ҳар газитта мақолангни кўрсам, момонгта мақтанаман “мени ўғлим” деб. Момонг эса, “Ўғлингиз бўлганда

келарди-да. Мана фермер бўлдингиз. Ҳорма, учун ҳам кўринмади. Булар шаҳарлик бўлиб кетган”, дейди. Шундай пайтлари нима дейишимни билмайман, — деди қўлимдан маҳкам ушлаб. Бобога қандай жавоб қайтаришни билмай довдираб қоламан.

Бобони фермер бўлганлигидан беҳабар эдим. Лоқайдлигимдан зил кетиб:

— Энди албатта бораман. Хоҳласангиз, эртага, — дейман лабларим титраб. Бобо хурсанд бўлиб:

— Эртага дедингми, эртага. Энди ошнамни кўргандай бўлдим, — дейди юзига нур эниб. Бошлашиб одамлар йиғилган уйга кирамиз.

Дастурхон атрофида суҳбат қизгин эди. Ўтирганларнинг кўзи Холдор боббога тушиб, гурр этиб ўринларидан туришади. Сўраша-сўраша уни тўрға бошлашади. Чой устида узилган суҳбат уланади. Оқмачитлик Жўлибой ака:

— Ҳозир қайси кўшнингиз дўкондан ун олаёпти, ҳеч бири. “Юрган ўзар, ўтирган тўзар”, деганларидай, олдин-олдин биронтамиз ғалла экиш кераклиги ҳақида ўйлаб кўрмагандик. Шунинг учун ҳам биринчи-иккинчи йиллари қийинчилик билинди. Кейин-кейин ҳамма тушуниб қолди-да. Мана бу йил ўзим беш тонна ғалла олдим. Давлатдан ташқариси бу.

Тўғриси айтганда, мен ҳукуратимиз раҳбари “Одамларимизда боқимандачилик кайфияти ҳамон сақланиб турибди”, деганда жаҳлим чиққанди. Нега энди боқиманда бўлар эканмиз, деб. Сирасини айтганда, Юртбошимиз айтгандай эканлигимизни энди-энди мағзини чақаяпман. Олдинлари нима эди? Ҳукуратни ишини қилардинг, маош олардинг. Дўкондан тайёр маҳсулотни харид қилардинг. Аммо ўз ишингни қадрини, ҳузурини билмасдинг. Эл қатори яшардинг.

Ҳозир-чи, ҳозир ўз ишингни маҳсулини кўрасан, қанча сидқидилдан меҳнат қилсанг, ҳосили ўзингники. Ҳеч ким сенга бурнини кўтариб гапира олмайди. Чунки ер ўзингники, ҳосил ўзингники. Мана Холдор ака айтсин. Мустақилликни биринчи фермерларидан, — дея бобога юзланди.

— Мени биласан, — деди Холдор бобо, — мана шу Чолтош даштини қаричлаб ҳайдаганман. Орадаги туякаш-

лигимни ҳисобга олмаганда, қирқ беш йил ер ҳайдадим. Хўш, нимага эришдим. Ҳеч нарсага. Қирқ беш-йиллик чоракорлик ҳисобга олинмай, ўша тузумда мактабни қоровуллигидан нафақага чиқдим. Хўш, қани, ҳақиқат. Советни тузуми билан ёшим тенг. Аммо бирим икки бўлганлигини эслай олмайман.

Омочидан бошлаб тракторларининг ҳаммасини ҳайдаб чиқдим. "Қизил карвон"ида қатнашмаган йилим бўлмаган. Аммо ўзгалардан ортиқ яшаган куним ёдимда йўқ. Чунки ҳамма, кисовур ҳам, лаңдовур ҳам, ишёқмас, ўғри ҳам, ҳаммаси тенг эди. Итдай ишлайсан, йил охирида ҳамма билан тенг бўлиб йилни якунлайсан.

Хўш, бу тузумни нимаси яхши эди. Тўртта-бешта раҳбарни айтмасанг, бутун бошли халқ қул эди, қул. Худони йўлига меҳнат қилинар, роҳатини ким кўришини билмас эдинг.

Агар эсларингда бўлса, илгарилари совхоз директорлигига ёки колхоз раислигига одамлар бутун мол-ҳолини сотиб бўлса ҳам шу мансабни олишга интилар эди. Нега? Чунки, ўша даврлар раҳбарликда манфаат бор эди. Истаса ғалла, истаса чорвадан сотиши мумкин. Ҳаммаларинг биласанлар, молни гавдаси йиғиларди. Бу ҳол ҳар йили такрорланарди. Гавда нимага керак эди? Гавда, раҳбарлар еган молни ўрнига кўрсатилиб, акт қилинарди. Шу билан бир йилда юзтами, икки юзтами қорамол ёки қўй акт қилиниб, раҳбарнинг чўнтагига пул бўлиб тушарди.

Энди-чи? Энди ўша маишат кунларни кўрганлар раис бўламан, деб ҳеч ерга ариза берганлари йўқ. Чунки бугунги раис, у ишларни қилолмайди. Хўжаликдаги қайси деҳқон чегириб олган еридаги буғдойини ёки чорвасини раҳбарга берар экан. Ўз мулкини қайси деҳқон ёки қайси чўпон раҳбарга инъом қилади. Агар у тентак бўлмаса, ҳеч бири бу ишни қилмайди.

Сен, боқимандалик ҳақида гапирдинг. Жуда тўғри сўзладинг. Ҳақиқий боқимандалар эдик. Ҳаммаларинг биласанлар, бир оилада ўнга яқин фарзанди бор одамлар ҳам бор эди. Давлатдан фарзандларига нафақа оларди — ўн икки сўмдан. Ўша нафақалари ҳисобига яшайдиган ота-оналар сероб эди. Хўш, ўшандай оилаларда етти, сак-

киз, ўн фарзанднинг аҳволи қандай кечарди. Тирикчиликни тайини йўқ, майиб-мажруҳ, чалажон болалар ўсиб-улғаярди. Уларни на давлатга, на оиласига фойдаси тегарди:

Икки одам ўнта нонхўрни дунёга келтирарди. Яна уларнинг оналари кўкрагига "Қаҳрамон она" деган нишон тақишарди.

Ҳозиргача бундай кўпайиш нимага керак бўлган. Ҳамон тушуна олмайман. Аччиқ бўлса ҳам айтай, айнан ана шундай оилаларда тарбия топганлар, бутунда кунини кўра олмай қолишди.

— Ҳа, тўғри айтасиз. Узоқни қўйинг. Мана ёнимиздаги Сойибназарни ўн тўртта фарзанди бор. Кичигини, онасининг сутидан ажралганига ўн беш йилдан ошган. Хотини уйга ун сўраб келганди, уришиб бердим. Бу болаларинг нима қиляпти, десам юм-юм йиғлайди. Биронтасини далада ишлашга бўйни ёр бермайди-да. Сўлонглаб у ёқдан-бу ёққа ўтишиб, қишлоқнинг болаларини ҳам йўлдан уришмоқда, — деди қуйида ўтирган Ҳусан ака гапга аралашиб.

— Боя айтганингиздай, қонуний боқимандалар ўшалар, — деди, яна кимдир.

— Неча қиз, ўғил эди? — дея сўрайди Синдор.

— Саккиз ўғил, олти қиз.

— Биронтасиям ишламайдими, — дейди у таажжубланиб.

— Учтаси ишлайди. Ҳар йили буғдой экади. Аммо ҳосил бўлмайди. Сабаби, ерга уруғ тўқсон киришдан олдин қадалса ҳосили пуч бўлади ёки баҳор серёмғир келмаса ғалла бўлмайди. Минг маротаба айтдим: "Ҳой барака топкурлар, тўқсон кирмасдан экманглар, еримиз лалмикор бўлса, хўжа кўрсинга уруғ қадаган билан ғалла бўлмайди", деб. Қани кулоқ солинса.

— Ёмон қовунни уруғи кўп бўлади, дегандай, болани пайдо қилган билан уни юриш-туришидан хабардор бўлмасанг саёқ бўлиб кетади-да. Сойибназарни ўзи ҳам шундай эди. "Қазисан, қартасан асл наслинга тортасан", дея бежиз айтмаган. Ҳозир айнан шундайлар бошқаларнинг ҳам оёғидан тортмоқда. Меҳнаткашдан кўра ишەқмаслар кўп, — деди, Холдор бобо суҳбатга яқун ясагандай.

Қишлоқдошлар билан анча вақтгача чақчақлашиб ўтиришдик. Баҳри диллар очилди. Пешиндан сўнг ҳаммаси бир-бир чойга айтишиб тарқалишди. Холдор бобо кетар чоғи:

— Бояги гап, гапми, — деди саволмуз.

— Ҳа, — дедим қўлтиғидан олиб. Хурсанд бўлиб эшагига минди. Чопони барларини тузатиб, бир меҳрибон қараш қилди-да, ортига бурилди.

Эртасига Холдор бобоникига йўл оламан. Толибжон менга ҳамроҳ бўлади. Бобони уйига икки қир ошсанг, шундай қишлоқ кўзга ташланади. Йўл-йўлакай, укамнинг бугунги юмушлари, қизиқиш-ўйларини суриштираман. У хўжалик агрономи бўлганлиги сабаб суҳбатимиз деҳқончиликка кўчади.

— Ака, — дейди у. — Сизлар шаҳарлик бўлиб кетдиларинг. Мактаб даврини ҳисобламаса, умрингизни қолган қисми шаҳарда кечмоқда. Шу боис, қишлоқ турмуш тарзидан анча йироқсиз. Айни бугунги кунда бизларга осон, деб бўлмайди. Сабаби, одамлар дангаса бўлиб қолишган, иккинчидан, биз ишни тўғри ташкил қила олмаяпмиз. Ишни тўғри ташкил қилмаслик, кадрларга келиб тақалади. Деҳқончилик ҳам сизни асар ёзишингиздек гап. Бу иш ҳам ўзига яраша истеъдодни, ақлни талаб қилади. Таниш-билишчилик ҳар доим ернинг зарарига ишлаб келган. Оддий мисол, кечаги чолларнинг гапига қулоқ солдингиз. Уларнинг айримлари ҳақиқий деҳқонлар, ичида чаламуллолари ҳам бор. Шу боис суҳбатга аралаша олмай ўтиришди.

Ҳозирги кунда янги раҳбар ишни нимадан бошлайди? Хўжаликда турган ишчиларнинг, деҳқонларнинг шахсий варақасидан ва ўша шахсий варақаси борлар кимларга алоқадорлигидан. Бундай ишлаш усули билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди.

— Хўш, айтايлик, сен раҳбарсан. Ишни нимадан бошлаган бўлур эдинг, — дея луқма ташлайман.

— Менми, мен ишни даладан бошлаган бўлур эдим.

Ҳозир эдимда йўқ, Президентимиз қай бир сессияда "Хўжалик раҳбари ўз ишини қилади, қурувчи — ўз ишини! Деҳқон ҳам ўзи ишини ўзи эплайди, зиёлининг ҳам ўз бурчи ва юмуши бор. Хулоса шуки, ишни билиб қилаётган одамларга халақит бермаслик керак.

Куруқ, баландпарвоз гаплар билан қутулиб кетишни ўйлаганлар хато қилади. Аслида туман ёки қишлоқ маркази бир сидра айланиб чиқилса бас, бутун аҳвол аён бўлади-қолади. Ҳақиқий ҳолатни билиш учун текширишлар, тафтишлар, терговлар ўтказишнинг ҳеч кераги йўқ", деганди.

Худди шундай, янги келган раҳбар қоғоз титкиламасдан, хўжаликка чиқсин, ҳамма нарса ойдайд равшан бўлади-қолади.

Одамлар, олдинги замон ўтиб кетганлигини, энди аравага миниб олдингми, қўшиқни ялло қилиб айтиб кетаберса бўлади, деган хом хаёлни миядан ситиб чиқариб ташлашлари керак. Чунки бутунги минилган арава ўзимизники, уни таъмирлаш, керак бўлганда ботқоқдан тортиб чиқариб олиш зарур. Сабаб, бу ўзингми араванг. Сенга ҳеч ким келиб, "араванг бузилибди, тузатиб берай", дея шафқат қўлини чўзмайди. Бас, шундай экан, аравани ким бошқармоқда, ўша одам бутун бошли аравадагилар ҳаётига жавобгардир. Хўш, бутунги хўжалик раҳбарлари нима қилмоқда? Уни на минган аравасига, на "арава"дагиларга иши бор. Қаерда арава тўхтадимми, ўша жойда уни қолдириб жуфтакни ростлашмоқда. Тўхтаган аравага иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси миниб ташлаб кетишмоқда.

— Жуда китобий гап қилдинг-ку. Хўш, ўша араванинг ҳайдовчиси сен, дейлик.

— Агар мен ўша араванинг эгаси бўлсам, ўзга аравакашни минишига йўл қўймасдим.

— Қандай қилиб?

— Менинг аравамга харидор бўлганга бу аравани мендай бошқара олмасликларини кўрсатиб қўйган бўлардим.

— Тушунтириб гапир, хўжалик нима бўларди?

— Бизнинг хўжаликда, олтмишга яқин ҳақиқий деҳқон бор. Биласиз, еримиз лалмикор. Бу — ҳосил об-ҳавога боғлиқ, дегани. Кўп вақтлардан буён мана шу олтмиш деҳқоннинг ҳар йиллик ҳосилини кузатиб бораман. Олдин улар ҳам деҳқон-фермер хўжалигини унчалик тушунишмади. Тушунганлари, хўжалик раҳбаридан ҳақини талаб қилганда, раҳбар "бу менга бўйсунмай қўяди", дея ўз манфаатини ўйлаб, уларни техникадан, ёқилғидан, ўғитдан қисди. Натижада деҳқонлар синди. Бу синиш ҳафса-

ласизликка, ердан совушга олиб келди. Оқибат, ер қаровсиз қолиб, улар ўзларини ўзга ишларга уришди. Тирик жон, яшаши, бола-чақасини боқиши керак. Бир раҳбарнинг кичик курсиси омон қолсин, деб минглаб гектар ер отасиз етим қолди. Отасиз қолган болага, ўғай ота оталик қила бошлади. Бегона фарзандга, ўғай отанинг муносабатини биласиз.

Худди шу тахлитда ҳосилдорлик кескин пасайиб кетди. Деҳқончиликдан мутлақо беҳабар одам, ернинг кўз ёшларини қаердан тушунсин.

Хайрият, Президентимиз, бу фожиали хатоликни ўз вақтида сезиб қолиб, "деҳқон-фермер хўжалиқларига йўл очинглар", дея масалани жиддий қўймаганда, мана бу яшнаб турган буёдозорлар тап-тақир чўлга айланган бўлур эди. Мана ҳозир бизнинг хўжалиқда, худога шукур, иш секин-секин ривожланиб, ердан кўнгли қолган деҳқонлар ҳам ер беришимизни сўраб келишмоқда. Ўзимиз ҳам "отанг яхши, энанг яхши" дейишиб, ҳақиқий деҳқонларнинг уйларига кириб, олдингидай аҳвол қайтарилмаслигини ваъда бериб, сафимизга тортмоқдамиз. Отамни ошнаси бўлганлиги учунми, Холдор бобо менга кўп ёрдам қўлини чўзмоқда. Тупроғимиз зўр. Чўп қадасанг, куртак ёзади, — деди.

Ҳа, ҳақиқатдан табиат уйғонган, чор-атрофга нигоҳ ташлаб дилинг ёришади. Инсон бу гўзалликнинг қадрига етмоқ учун покланмоғи шарт. Покланиш учун кўп нарсалар талаб қилинмаган. Бир калима сўз — ҳаромдан ҳазар. Табиатни жон-дилидан яхши кўрган инсон, унинг гўзаллигидан қувонишни ҳам билмоғи керак. Аслида табиат ва инсон бир хужайрага айлангандагина жамият юксак тараққиёт чўққисига чиқа олади.

Биз бугун миллионлар ҳавас қилса арзигулик мамлакат пойдеворини қура бошладик. "Бола бошдан, ўғлон ёшдан", деганларидек, шу қурилаётган пойдевор билан ҳам дунё халқларини ҳайратга солмоқдамиз. Ана шу дунё халқларини ҳайратга солиб, биздай шаҳарлик олифталарни қорнини тўқ, устини бут қилиб турганлар ҳам мана шу тунни тонгга улаб меҳнат қилаётган деҳқонларимиздир.

Ҳар қандай жамиятни юксакликка эришган, гуллаб-яшнаган даврлари бўлганидек, унинг ҳам ночор, бемор

ва таназулга юз тутган дамлари бордир. У ҳам худди дов-
дарахтлар, майсалар, яшнаб турган гуллар каби тирик жон-
да.

Ойнаи жаҳон орқали Президентимиз Жиззах вилояти
сессиясида вилоятнинг бир неча туманларида минг-минг-
лаб тонна пахта қўшиб ёзилганлиги тўғрисида сўзлаган-
да, беихтиёр ҳаёлимдан арзон шон-шуҳрат орттириш учун
кўп машмашалар қилган одамлар бир-бир ўтганди.

Олдинлари СССРдай мамлакат, Америка билан курул-
яроғ пойгасида беллашиб турган бир пайтда, сохта пахта
толаси тоннасини миллион-миллионга чиқаришга ури-
ниш қитъалараро учувчи ракеталар сонини белгилар эди.

Бугун қўшиб ёзишлар билан биз қайси пойгада қат-
нашмоқ истадик. Сохта обрў, қадоқ қўлли халқ меҳнати
эвазига бойлик орттириш ҳеч бир тузумнинг ғоя ва эъти-
қодига кирмаса керак. Шундай экан, ким кимни алда-
моқда. Ойни этак билан ёпиб бўлмагандек, ҳар қандай
қинғир иш бир кун маддалаб ёрилади.

Бобо бизни боғининг кунчиқарида кутиб ўтирган экан,
шодон кайфиятда:

— Қани, келинлар. Момонг ҳам сени илҳақ кутиб
ўтирибди, — дея боғ четидаги сўрига бошлади. Кўрпача-
лар тўшалган, дастурхон ёзилган, қорамағиз маҳаллий буг-
дой нони ҳиди димоққа урилади.

Момо кўринди. Бундан узоқ йиллар илгари кўрган
момодан анча кексарган, елкалари эгик, юзларида шода-
шода ажинлар маржони.

Ака-укани бир-бир бағрига босиб:

— Келар экансан-ку. Сени эслаганда бобонгни ури-
шаман. Қани, ўғлинг, ҳеч уйга келмайди, деб.

Момога узримни айтиб, сўрига чиқамиз. Мен олдин
келганимда бу боғ йўқ эди. Куртак ёзган ўриқлар, шаф-
толилар ва бошқа мевали дарахтлар бир текисда ерга
қадалган. Шундай сўри устидан боғнинг ҳамма томони
кафтдагидек кўриниб турарди.

Ҳақиқатан, қишлоғим баҳор ойлари жаннатий макон-
га айланади. Ана шу жаннатий маконда маъна шундай бо-
болар, момоларнинг юриши узукка кўз қўйгандай яра-
шиб турарди.

— Момо, боғнинг ниҳолларини сиз қададингизми ёки бобо, — дея сўрайман.

— Ҳой болам, бобонг менсиз ниҳол экармиди. Бу ерга бобонгни ўзим етаклаб келганман. Отамни жойлари эди. Бир замонлар шу ерда узумлар, қандай мевали дарахтлар бўларди. Ҳаммаси кулоқ замонида қуриди, чўлга айланди, — деди момо маҳзунгина нигоҳ ташлаб.

Хотинининг гапларидан тўлқинланган Холдор бобо:

— Э-э, раҳбаримизнинг отасига раҳмат. Дунё тургунча турсин. Бошқаларни билмадиму мени замоним келди. Қанийди, бу кунлар йигитлик давримга тўғри келганда, бу далаларни жаннатга айлантириб юборган бўлардим. Ҳа-ҳа, жаннатга. Шунисига ҳам шукр. Қартайганимда бўлса ҳам кўриб қолдим.

Момонгни гапида жон бор, болам. Бу ерларга бир пайтлари "Хонбант"дан сув чиқарди. Абдуллахон қурган "Хонбант"дан. Отам айтиб ўтирарди, бир замонлар бу ерлар боғу роғларга айланган жаннати жойлар бўлган экан. Момонгни ҳам уйи худди шу ерда эди. Яқинларгача ҳам деворларини ўрни бор эди. Кейин-кейин ёмғир, қор сувидан нураб текисланиб кетди. Отамни васияти, дея кўп хархаша қилабергандан сўнг, кўчиб чиқиб олдим. Мана кўриб турибсан, момонг ҳам шод, биз ҳам хурсандмиз.

Шутинга ерни олиш учун кўп бор совхоз директорларига илтимос қилганман. Қани маънили жавоб бўлса. Билганлари "Ер давлатники, уни олишга ҳаққинг йўқ", деган бир хил терс жавоб эди. Ҳеч ким бу ерга қарамайди, ҳеч нарса экишмайди, аммо давлатники, уни олишга ҳаққимиз йўқ эди.

Болам, замонларинг келди. Бу замонни етти пуштинг кўрмаган. Сенларга насиб қилди. Сенлар қатори мен ҳам кўриб қолдим. Раҳматли отанг кўрмай кетди-да.

— Бобо, кечаги суҳбатда сиз билан гаплаша олмадим. Сизни фермер бўлганлигингизни ўзингиз айтмасангиз, билмас эканман. Хўш, фермер бўлиб нималарга эришдингиз? Бу ҳаётдан фарқи нимада? — дея сўроқлайман.

Холдор бобо мийиғида кулиб:

— Бу тузум — ишлаганники, югуриб-елганники, "Олма пиш, оғзимга туш", деганлар бу тузумда хор бўлади. Икки одамни ўртасига қўшила олмай қолади. Ўзимдан мисол,

агар момонг шу ерни ер қиламиз, боғ қиламиз, дея мени турткиламаганда, бобонг ҳам ху ана у кулбада моғор босиб ётган бўларди. Мана беш йил бўлди, мевали дарахтлар ҳосилга кирди.

Ҳозир бир кило туршак неча пул? Энг арзони икки юз сўм. Ўтган йили ярим тонна туршак олдим. Мана бу шафтолиларни, анжирларни, анорларни, гурдолиларни қўя турайлик. Хўш, бу битта чолу кампирнинг меҳнатининг маҳсули. Бундан ташқари, буғдой ҳосили. Ўтган йили соф даромадимиз бир миллиондан ошди. Бу тузумдан яна нима талаб қилиш мумкин. Мен, ўз ҳаётимда бундай тўкин-сочинликни кўрмаганман.

Шу Чолтош даштини ҳар баҳор, ҳар куз ҳайдаганман. Аммо бирим икки бўлмаган. Юртимиз мустақил бўлдию, қари бўлсам-да, елкамга шамол тегди.

Ҳар Юртбошимизни телебизорда расмини кўрсам, телебизорга қараб "айланай" деб қўяман. Бу Юртбошимиз, шахсан мен учун отам, онам қилмаган яхшиликларни қилди. Одамларнинг олди бўлдим. Яна менга нима керак? Қани айт-чи, нима керак?

Бобо жим қолди. Кейин бизларни момо олиб келган иссиқ патирларга ундаб:

— Ўзимизни буғдойдан. Қани бир татиб кўрингларчи, — деди хушнуд оҳангда. Сарик ёғ аралаштириб тайёрланган патирлар оғизларда болдай эрирди.

— Сени келганинг яхши бўлди. Ҳа, айтгандай, чорва қилдим. Қашқадарёнинг Деҳқонобод туманидан ҳисори қўй олиб келгандим. Мана бу йил туёқ сони ўттизтага етди. Бизни қорақўл қўйлар ўн беш-йигирма кило гўшт қилса, бу жониворларнинг олди элик, олтмиш килогача гўшт қилар экан. Бўлмаса, икковиям бир хил озуқа ейишади. Оғайнилар олдин-олдин қўйларни хўп томоша қилишди. Ҳозир бир нечтаси Деҳқонободга бориб қўй олиб келишибди.

Бугунда гўшт, сут, тухум, ун ва бошқа турли мевалар ўзимиздан чиқади. Бозордан сотиб оладиганимиз кийим-кечак. Бир қўйни ёки икки юз кило туршакнинг пулига бир бало кийим-кечак беради. Хўш, яна нима керак бизга!

Бу раҳбарни худони ўзи бизга етказди. Телебизорда айтиб турибди, "ишланглар, меҳнат қилинглар, бола-чақала-

рингни боқинлар. Ер керакми, олинлар", деб турган пайтда, ишламаган, меҳнат қилмаганни худонинг ўзи ҳам кечирмайди. Яратган эгам ҳам "тилаган оғизга ош бераман, йиглаган кўзга ёш бераман", деган. Шундай экан, бугун тараллабебод қилиб юрганларнинг ҳоли вой. Ҳозирда олдинги тузумни орзу қилганлар ҳам ўшалар. Энди, ишламаса, елмаса-югурмаса, ким ҳам уларнинг оғзига ош солади.

Машойихлар, "қўл билан берганга қуш ҳам тўймайди", деганлар.

Бобо ҳақ эди. Бугун ишламаганнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳар бир фаросатли инсонга маълумдир. Илгарилари мана шу ерларнинг ёнтоғини чопардик. Бийдай чўл эди. Жазирама иссиқда, лаблар тарс-тарс ёрилиб, сувсизликдан ҳолдан тойган дамларимиз кўп бўлган. Ҳозир кўзларни қувонтириб турган ям-яшил боғ қазилган қудуқдан сув ичар экан. Мевали дарахтларнинг томири намга етса бас, кўм-кўк бўлиб яшнаб тураберади.

Бобою момо билан хайрлашамиз. Улар бизни шундай боғнинг кунчиқиш томонида кузатиб қолишади. Яна қайта келишимни тайинлашади. Бирпас юриб, улар томон нигоҳ ташлайман. Ҳамон бизга қараб туришарди.

Чолу кампирнинг бу ҳолати, бехос хаёлимга ўтмиш ва келажакни бир-бирига туташтириб турувчи жонли кўприкни эслатарди. Ҳа, улар неча-неча йиллар миллионлаб элатдошларимизга армон бўлган кунлардан тирик хотира, неча-неча миллионлаб фарзандларни келажакка ундовчи ёруғ сиймолар эди.

Бугунги улуғ кунларни иштирокчилари, бунёдкорлари, далаларни боғу роғларга айлантираётган одамлар ҳақида фильмлар яратаман. Бу илоҳий тасвирлар кўнгилларга, дилларга, қалбларга, юракларга кўчиб абадий сайқалланиб яшайди.

Шундай қалтис, мураккаб, таҳликали замон чайқалиб турган бир пайтда, шу замон ичида қоядай мустаҳкам, юксак-юксакларга бўй чўзаётган, тупроғи зарга айланиб ўз юрти одамларининг дастурхонига ноз-неъматларини тўкаётган Ватан ҳақида ёзмаслик, фильмлар яратмаслик катта, кечириб бўлмас гуноҳдир.

Ўз хаёлларим билан бўлиб, укам Толибжонни унутибман. Шунда у:

— Ака, замонимиз келди. Бу кунларнинг қадрига етмоқ керак, — дейди бир ихлос билан.

— Ҳа-ҳа, — дейман юракда бир қувонч ила.

* * *

Орадан кўп ўтмай деҳқонларимиз ҳаётидан тайёрланган бир неча кўрсатувни эфирга узатдик. Руҳиятда ёшариш ила юртимизнинг турли вилоятларига сафарлар қилиниб, янги-янги лавҳалар тайёрлай бошладик ва бу лавҳаларни умумий ном билан "Бир ўлкаки..." дея атадик.

Бу номда Хоразм деҳқонининг "Ҳар бир дарахт билан сўзлашаман. Уларнинг тиллари бор", дея айтган сўзлари, қашқадарёлик "Арча ота"нинг, шундай чўлу биёбонга қадаган арчаларига тикилиб, "Булар мендан мерос-да", деган хитоби, фарғоналик Сулаймон бобонинг "Бундай деҳқонга эрк берилган замонни боболарингни бобоси кўрмаган", деган қувончи, андижонлик Шокирнинг "Асака машиналари билан дунё кезаман", деган ўктам овози, наманганлик Камолиддиннинг "Мингбулоқдан чиққан нефть, мамлакат озодлигига ернинг туҳфасидир", дея мени бағрига босганлари ва яна юзлаб ватандошларимнинг қалб ҳароратлари жамулжам эди. Ҳа, юртим одамлари қалбида буюк ўзгариш содир бўлганди. Шу вақтгача бу улуғ ҳодисани жуда кеч англаганимдан ҳайратланардим. Ана шу ҳайратли кунларнинг бирида, эшигим остонасидан мўйловлари энди сабза урган, нигоҳлари теран, юришлари ўктам бир йигитча:

— Ассалому алайкум, бобо, — дея ўзини бағримга ташлайди. Ҳаяжон ила уни бошини силайман. Кейин бир-биримизга узоқ, кузатувчи нигоҳ ила тикилиб қолдик. Шунда у мендаги безовталиқни пайқагандай:

— Мени танимадингиз. Мен, қашқадарёлик жўрангиз Қодирнинг ўғлиман, — дейди дабдурустан. Юрагим ҳап-риқиб кетади. Вужудимда аллақандай ўзгариш содир бўлади. Уни яна қайта бағримга босиб:

— Ўғлим, омонмисан, — дейман киприklarимга қувонч ёшлари илиниб. У мендаги қувончдан баҳри-дили очилиб:

— Ҳа, бобо. Онам, укаларим, сингилларим сизга салом айтишди. Онам мен билан хайрлашаётганда:

— Албатта бобонг билан учраш. Тошкентда сену мени танийдиган, отангни ўртоғи фақат бобонг. Уни маслаҳатларига қулоқ сол, — деб тайинлади, дейди у кўтаринки кайфиятда.

Боланинг дадил ҳаракатлари, чақмоқдай овози, ўткир нигоҳи бундан узоқ йиллар олдинги навқирон дўстим Қодирни эслатарди. Унга бир ҳайрат билан тикилиб қолганлигимни сезиб:

— Ўқишга кетаяпман, — дейди қувонч ила.

— Қаерга, — дейман таажжубим ошиб.

— Ўтган йили Қарши Давлат университетининг иқтисод факультетига ўқишга киргандим. Бу йил Республика ёшларининг "Умид" жамғармаси университетимиздан аълочи талабаларни чет элга ўқишга юбориш учун тест синовларига таклиф этишганди. Мен ҳам қатнашдим. Қабул қилишди. Бир-икки кундан сўнг Англияга учишимиз керак, — деди ўктам овозда.

Мен унга қандай жавоб беришни билмасдан қийналардим. Қаршимда иккита одам турарди. Бири дўстим Қодир, иккинчиси унинг зурриёти.

Бир-бирига мутлақо қарама-қарши қисматлар.

Ота — ана шу ёруғ кунларнинг бошида турган инсонга қарши курашган бўлса, бола — отаси қарши курашган шу улуг инсоннинг фарзандига айланган эди.

Кўз олдимда кўп довулли, пўртанали, аммо келажаги нурафшон ёғдуга ўралган кунлар бир-бир намоён бўлди. Бу улуг инсон тамал тошини қўйган жамият ниҳоятда ишончли қўлда эканлигини юрак-юракдан ҳис қилдим. Дўстим ўғлининг теран нигоҳига тикилиб:

"Юртим бошида миллионлаб одамлар эътироф этган бундай улуг шахс бор экан, сен етим эмассан, болагинам", дея ҳайқиргим келарди.

Бугун мамлакатимизда кечаетган улуг ишларни қалбан ҳис қилиб, ушбу китобини дунё юзини кўришида иқтисодий ёрдам қўлини чўзган "КОРТ" Ўзбекистон — Жанубий Корея қўшма корхонаси раҳбарияти — Асадулла Райимовга, Вячеслав Васильевич Лигайга ҳамда Норбек Эшназаровларга самимий миннатдорчилигимни билдираман.

Муаллиф

Адабий-бадиий нашр

Абдурашид Нурмуродов

НУРАФШОН ЁҒДУ

Воқсий роман

Мусаввир *А. Кива*. Бадиий муҳаррир *А. Бобров*.
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*. Кичик муҳаррир *Н. Фозилова*.
Мусаҳҳиҳ *М. Насриддинова*

ИБ №3759

Босишга 23.12.99 да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₃₂. Тип Таймс
гарнитура. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 10,08. Нашр босма
тобоғи 10,00. Жами 5000 нусха. 10000 - рақамли буюртма.
99-99 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент.
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг
1-босмахонасида босилди. 700002. Тошкент. Сағбон кўчаси.
1- берк кўча, 2- уй.

Нурмуродов А.

Нурафшон ёғду: Воқеий роман. — Т.: Ф. Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1999 — 184

Орадан саккиз йил ўтди. Бу кўҳна тарих олдида жуда-жуда
қисқа даврдир. Аммо...

Аммо асрларга тагигулик воқеалар содир бўлди. Ҳа, инсон
ҳам маънан, ҳам жисмонан озод бўлгандагина ана шундай улур
ишларни қилишга қодир экан. Ушбу китоб эса озод юрт тупро-
ғида бўлаётган буюк ўзгаришларга ҳайрат билан нигоҳ ташлаёт-
турган ёзувчининг қалб кечинмаларининг садосидир.

Садоларга қулоқ тутингиз!